

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Костянтин Кондратюк

**Новітня історія України. 1914 - 1945 роки.
Курс лекцій.**

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
Л ь в і в - 2005

В с т у п

Історія України відіграє особливо важливу роль у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. Адже вітчизняна історія - це не лише навчальна дисципліна, але й частина національного світогляду, важлива складова загальної культури суспільства, усіх його членів.

Без знання історії не лише важко зрозуміти сучасне, передбачити й успішно розбудувати майбутнє, але й виховати свідомого громадянина, патріота української держави. Закономірно, що інтерес до вивчення вітчизняної історії постійно зростає.

За роки незалежності вийшло у світ чимало підручників і навчальних посібників з історії України, які в переважній більшості об'єктивно, з сучасних наукових позицій висвітлюють пройдений українським народом історичний шлях. Проте більшість з них не пристосовані до університетської програми курсу "Новітня історія України", у них часто студенту важко знайти конкретну відповідь на усі передбачені програмою питання, зокрема, майже не висвітлюються питання джерел та історіографії, дискусійних питань, чималий різнобій у трактуванні ролі історичних діячів, подій і явищ.

В основу запропонованого посібника лягли тексти лекцій, підготовлені відповідно до вимог навчальної програми університетського курсу з новітньої історії України, які читаються автором для студентів III курсу історичного факультету. В ньому за проблемно-хронологічним принципом у 18 лекціях висвітлюються події української історії від початку Першої і до закінчення Другої світової війни. При цьому автор намагався врахувати основні положення і висновки сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії з концептуальних і конкретних питань новітньої історії України вказаного періоду.

Л е к ц і я 1. Україна в Першій світовій війні

У 2004р. минуло 90 років з початку Першої світової війни, яка принесла народам Європи незчисленні жертви і руйнування. За десятиліття, які минули після закінчення війни, до її причин, наслідків і уроків зверталось не одне покоління істориків з метою всебічно проаналізувати події тих трагічних років. Тематиці воєнного лихоліття 1914-1918рр. в європейських країнах присвячено тисячі наукових праць, у яких, однак, мало місця відведено подіям на Україні. В українській історіографії міжвоєнного періоду ця тема представлена у працях Д.Дорошенка - Російська окупація Галичини 1914-1916рр.//Наше минуле.-1918.-Ч.1; О.Думіна - Історія легіону Українських січових стрільців.- Львів,1936; К.Левицького - Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918.- Львів,1929.

Огляди основних подій воєнних років подані і узагальнюючих роботах з історії України: О.Субтельний - Україна: історія.-К.,1991; Н.Василенко-Полонська - Історія України.- В 2 т.-К.,1992.-Т.2; Історія України. Курс лекцій.- В 2 т.-К.,1995.- Т.2; Історія України.- Вид.3-є.-Львів, 2002; Новітня історія України (1900-2001).-К.,2002. Однак названі праці не висвітлюють усієї складності й суперечності процесів, що відбувалися на українських землях у 1914-1918рр. Повніше розкрита ця тема у праці В.Литвина - Україна: доба війн і революцій (1914-1920).-К.,2003. Загалом тема Першої світової війни залишається недостатньо вивченою в українській історіографії і потребує подальших наукових пошуків і розробки.

Початок війни. Ставлення українського населення і політичних партій до воєнного конфлікту.

Перша світова війна є одним з переломних подій світової історії, саме їй судилося визначити еволюцію всього подальшого часу. За чотири роки буремних і трагічних подій відбулися кардинальні зміни в економіці, національній організації та соціальній структурі світу. На тлі цього збройного конфлікту, що досить швидко набув світових масштабів, виникають сучасні форми національного відродження. Воєнні дії 1914-1918рр. надали поштовху технічній революції. Водночас конфлікт світового масштабу відкрив усі глибини гуманітарного падіння, на які спромоглася людина, незважаючи на усі досягнення цивілізації. Війна фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи.

На початку ХХ ст. в економіці індустріальних європейських країн утвердились монополії, що позначилося на їхньому внутріполітичному кліматі (зростанні тоталітарних тенденцій, мілітаризації), а також на міжнародних відносинах (посилилась боротьба за ринки, політичний вплив у світі). Основою цих тенденцій була політика монополій, що мала виразно експансіоністський, агресивний характер. Зростання монополій з державою,

формування державно-монополістичного капіталізму посилювало агресивність державної політики. Свідченням цього були повсюдний зріст гонки озброєнь, виникнення військово-політичних союзів, зокрема найбільших з них - Троїстого Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Франція, Англія, Росія).

Найбільш непримиренними виявилися інтереси Німеччини і Англії, які суперечили на суходолі і на морі. Німецька імперія, геополітичне становище якої не відповідало її зростаючій економічній могутності й політичним амбіціям зміцнілої держави, прагнула до світового панування. Союзниця її Австро-Угорщина прагнула встановити свою гегемонію на Балканах, відібрати в Росії Волинь і Поділля.

Спільною метою держав Антанти згідно висловлювань її керівників було "покласти кінець німецькому імперіалізму", "розгромити прусський мілітаризм". Англія прагнула зберегти свою морську і колоніальну могутність. Франція хотіла повернути Ельзас і Лотарингію, захопити в Німеччини Рейнську промислову зону. Росія хотіла встановити своє панування на Балканах, відібрати в Австро-Угорщини Східну Галичину і Північну Буковину. Отже, причини першої світової війни мали глобальний характер і зводились до того, хто буде домінувати на континенті - Німеччина і її союзники, чи країни Антанти.

Однак, поряд з об'єктивними причинами, що призвели до збройного конфлікту, були й суб'єктивні. Допоміг підкласти запал до бочки з порохом, що призвів до вибуху війни, спадкоємець австро-угорського трону Франц-Фердинанд. 28 червня 1914р. він зневажив пораду не їхати до Боснії, а приїхав з офіційним візитом до боснійської столиці м.Сараєво. Він привіз із собою свою дружину - чешку Софію і зумисне захотів, щоб його візит збігся із сербським національним святом - днем св.Віта, річницею Косовської битви. В очах сербів це була спланована образа. Тому в юрбі, що стояла вздовж Сараєвських вулиць, причаївся гурт молодих убивць. Його прислала "Чорна рука" - таємне сербське товариство, що боролось з Габсбургами.

Уранці ерц-герцогів автомобіль благополучно добрався до міської ратуші. Після обіду водій повіз у відкритому авто своїх пасажирів саме туди, де стояв змовник-студент Гаврило Принчип. Він стріляв з револьвера впритул і кулі смертельно поранили монарше подружжя.

Після цього почалася "липнева" криза. Сербія перетворилася на арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. 23 липня 1914р. Белградові передано ультиматум. Австрія вимагала участі у переслідуванні убивць. Сербський уряд ухилився. 28 липня Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Росія у відповідь оголосила наказ про мобілізацію. У той же день Німеччина висунула ультиматум Росії і Франції. Однак відповіді не отримала. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня - Франції. На слідуєчий день війну Німеччині оголосила Англія. Так розпочався світовий конфлікт.

Як пише англійський історик Норман Дейвіс у книзі "Європа: історія". -

К.,2000:"Великі історичні катастрофи стають наслідком фатального поєднання загальних і конкретних причин. Без "конкретних" причин глобальні не привели б до воєнного лиха 1914р. Війна дуже скидається на дорожні катастрофи, які мають і загальні і конкретні причини. Кожна дорожня аварія спричинена, зрештою, винаходом двигуна внутрішнього згорання. Проте поліція і суди не зважають на глибинні причини, а шукають конкретні причини кожної дорожньої аварії - помилки водія, надмірна швидкість, сп'яніння, несправні гальма. Отак і з війнами".

Керівники блокових держав на поступки, компроміси йти не збиралися. З боку держав обох блоків, незважаючи на пропаговані ними гасла захисту вітчизни й майбутнього своїх народів, війна була несправедливою й загарбницькою. Поступово в неї було втягнуто 38 держав світу, до армії мобілізовано понад 70 млн.чол., близько 10 млн. з яких загинуло, понад 20 млн. були поранені.

Трагічною була у цій війні доля українців, які не маючи своєї держави, змушені були воювати один з одним у складі військ Росії та Австро-Угорщини. За роки війни в складі російських армій перебувало 4,5 млн. наддніпрянців, а в Австро-Угорській - понад 300 тис. галичан, буковинців і закарпатців. Як зазначає Ерїх Цольнер в "Історії Австрії"(Львів,2001), "на початку війни в Австрії, як і в інших країнах, серед представників різних прошарків населення панував бадьорий бойовий дух, відомий як "дух 1914 року". До армії масово зголошувалися добровольці, які не вміли реально оцінити ситуацію, однак їм не бракувало патріотизму та віри в швидку перемогу".

Значні верстви українського населення на початку війни теж були захоплені патріотичними настроями, але виявилися вони в Наддніпрянщині і в західноукраїнських землях по різному. Українська громадськість Наддніпрянщини підтримала у війні царський уряд, а переважна частина українців Галичини, Буковини і Закарпаття - уряд Австро-Угорщини.

По різному поставилися до вибуху війни політичні партії України. У Наддніпрянщині місцеві організації майже всіх загальноросійських партій (кадети, меншовики та ін.) підтримали уряд. Таку ж позицію зайняло Товариство українських поступовців, яке було у контакті з російською партією конституційних демократів (кадетів) і поділяло їхню тактику щодо ведення війни до перемоги. ТУП проводило свою роботу в легальних формах і за ініціативою його членів були засновані шпиталі для вояків - українців у Києві і Петербурзі. Цим підкреслювалась лояльність українського поміркованого громадянства до Росії.

Противником ведення війни виступила Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків, яку очолював В.Ленін. Ця партія висунула гасло перетворити війну імперіалістичну у громадянську, спрямовану проти уряду.

Українська соціал-демократична робітничка партія з питань війни не змогла виробити єдину тактику. Частина членів партії, так звані "оборонці",

виступили на підтримку царського уряду. Симон Петлюра, на той час редактор російськомовного журналу "Украинская жизнь" в Москві, опублікував у цьому журналі статтю - відозву "Війна і українці". У ній зазначалося, що, вибираючи між Росією і Австро-Угорщиною, наддніпрянські українці пристають на бік Росії. Він висловив сподівання, що російський уряд гідно оцінить позицію українців та сприятиме позитивному вирішенню в майбутньому їхньої долі.

Деякі організації УСДРП, зокрема Катеринославська, засудили війну. На таких позиціях стояв і один з провідних лідерів цієї партії В.Винниченко.

Позиція українських політичних партій Галичини була однозначною: вони підтримали уряд Австро-Угорщини у війні з Росією. Щоб забезпечити українців єдиним представницьким органом, основні політичні партії Галичини утворили 2 серпня 1914р. у Львові Головну Українську Раду на чолі з Костем Левицьким як головою, Михайлом Павликом та Миколою Ганкевичем як заступником. 3 серпня Рада звернулася до населення з маніфестом. У ньому говорилося, що Росія є "історичним ворогом України" і війна "кличе український нарід стати однодушно проти царської імперії... Нехай на руїнах угорської імперії зійде сонце вільної України". Подібну політичну відозву до буковинських українців видав Союз українських парламентарних і сеймових депутатів із Буковини за підписом Миколи Василька, Еротея Пічутяка та ін.

Політичні емігранти з Наддніпрянщини - Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Андрій Жук, Мар'ян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Микола Залізняк 4 серпня 1914р. створили у Львові Союз Визволення України (СВУ), який прагнув відродити самостійну українську державу. Згідно з платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатним законодавчим органом, громадськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань. Для досягнення цієї мети СВУ налагодив зв'язки з урядовими колами Німеччини та Австрії, які надавали йому фінансову допомогу. Союз визволення України розгорнув агітаційну та організаторську діяльність серед українського населення, закликаючи його включитися у війну проти царської Росії. Діячі СВУ видавали газети в Австрії, Німеччині, Болгарії, Швеції, готуючи українців до антиросійських виступів.

Нова політична ситуація почала складатися навесні 1915р. внаслідок успішного наступу німецьких й австрійських військ, коли здавалося, що може настати перелом на користь центральних держав. Українські політичні сили, що стояли на національній платформі, зробили спробу реорганізувати ГУР у загальноукраїнський координаційний орган. 5 травня 1915р. у Відні було утворено Загальну Українську Раду (ЗУР) у складі представників від Галичини, Буковини й СВУ. Головою президії ЗУР став К.Левицький, його заступниками - М.Василько, Л.Цегельський, Є.Петрушевич, М.Ганкевич та О.Скоропис-Йолтуховський. 12 травня ЗУР опублікувала звернення до всіх народів світу, в якому зазначила, що прагнутиме утворення самостійної

держави на землях підросійської України, а з українських земель у складі Австро-Угорщини - окремої автономної територіальної одиниці.

У складі ЗУР було утворено правничо-політичну, пресову, еміграційну, економічну і культурну секції. Рада мала на меті представляти перед австрійським урядом інтереси цілого українського народу, домагатися забезпечення національних прав українців на окупованих австро-німецькими військами землях і, зокрема, участі українців в організації там адміністрації, шкільництва, церковних справ тощо.

Проте наміри ЗУР не знайшли розуміння і підтримки в австрійського керівництва, яке змушено було рахуватися насамперед із сильним польським блиском. Поляки, зокрема, прагнули відновлення польської держави із включенням до її складу й українських земель. 4 листопада 1916р. австрійський цісар Франц-Йосиф у своєму маніфесті офіційно пообіцяв розширити автономію цілої Галичини без її поділу на польську й українську частини. Це мало б призвести лише до ще більшого зміцнення позицій польського елемента в краї та значного погіршення становища українців. Наступного дня Австро-Угорщина і Німеччина спільною заявою проголосила 10 губерній підросійської Польщі незалежною польською державою. Такі кроки цих держав означали поступку польському рухові коштом українців, національні інтереси яких уже вкотре були принесені в жертву політичній кон'юнктурі.

Протестуючи проти дій австрійської верхівки, на прихильність якої весь час сподівалися українські політики, президія ЗУР подала у відставку, а сама Рада фактично розпалася.

Після того, як політична лінія ЗУР була значною мірою дискредитованою листопадними актами обох союзних держав, провід в українському таборі поступово перейшов до української парламентської репрезентації, очолюваної Ю.Романчуком, згодом Є.Петрушевичем. Але від цього українська політика не зазнала якихось кардинальних змін, залишаючись орієнтованою на Австро-Угорщину і лояльною щодо неї.

Отже, перша світова війна розколола українські політичні сили. Так чи інакше, в період цієї війни українські політики практично не розраховували на можливість України самостійно визначити свій подальший шлях, зважаючи на могутність Австро-Угорщини, Німеччини і Росії.

Воєнні дії на українських землях у 1914-1916рр.

Яким був стан готовності Габсбурзької імперії до участі в масштабній війні, в яку її втягнули легковажні дії чільних політиків? 1912р. було введено замість трирічної дворічну військову повинність. Піхота була добре вишколеною, але незадовільно озброєною, особливо це стосувалося забезпечення кулеметами, які в цю війну пожинали свій жахливий урожай. Артилерія із своїм резервом набоїв також залишилася далеко позаду

німецької, французької та російської армій. Зате саперні війська були укомплектовані першокласно. У доброму стані перебувала кавалерія, однак щодо її застосування панували ще застарілі погляди. Військово-повітряні сили перебували на незадовільному рівні розвитку і не були удосконалені впродовж війни, як це сталося у військах інших країн.

З перших днів війни Галичина і Північна Буковина стали ареною жорстоких боїв на 450-кілометровому фронті від Івангорода до Кам'янця-Подільського, де розгорнулася одна з найбільших у війні Галицька битва за участю з обох сторін близько двох мільйонів солдатів і офіцерів, і до 5 тисяч гармат. Битва почалася наступом 3-ї російської армії з району Дубна і 8-ї армії з району Проскурова (нині Хмельницький) на Львів і Галич. На притоках Дністра 0 річках Золота Липа і Гнила Липа опір австрійських військ був подоланий і вони почали відступати. З вересня 1914р. російські війська зайняли Львів. Ця поразка австро-угорських військ мала лихі наслідки для українців Галичини. Попри всі заяви Головної Української Ради про лояльність до цісаря й уряду Австро-Угорщини, вже з перших днів на українське населення посипались репресії військових та жандармських каральних органів. Командування армії намагалося пояснити поразки на російському фронті нібито сприянням українського населення російському командуванню, передачі йому розвідувальних даних про австро-угорські війська, їх дислокацію та укріплення. Насамперед заарештовували осіб, запідозрених у москвофільстві, священників, учителів, окремих селян. Як правило, слідства ніхто не вів, а судді виносили суворі вироки. Як писав М.Лозинський, тільки суддя Згурський "видав понад 100 присудів смерті на українців і сам був присутній при їх виконанні". Тисячі українців направляли в австрійські табори. Символом знущань став табір Талергоф біля Граца. Органи влади виявили недовіру до українського політичного керівництва, яке, однак, зі стратегічних міркувань продовжувало робити ставку на держави Центрального блоку.

А тим часом, на початку вересня 1914р. російські війська блокували фортецю Перемишль. Російська кіннота вийшла на річку Віслока за 80 км від Кракова.

Внаслідок Галицької битви російські війська зайняли всю Східну Галичину, частину Західної і майже всю Буковину.

В Галицькій битві обидві сторони зазнали величезних втрат: 230 тис.чол. втратила російська армія і 325 тис.чол.- австро-угорська (у т.ч. біля 100 тис.полоненими).

В ході боїв значних руйнувань зазнали міста і села Галичини, було чимало жертв серед мирного населення. У своїх спогадах генерал О.Брусилов з цього приводу писав:"...повинен визнати, що особливо спочатку, при переході через кордон Східної Галичини кілька міст було спалено, а будівлі маєтків, що попадалися по дорозі, у більшій частині були спалені або розграбовані. Винуватцями цих безпорядків була головним чином наша кіннота, яка йшла впереді, а часто й тилові обозні частини".

Верховний головнокомандуючий російськими військами, великий князь Микола Миколайович, видав маніфест, у якому висловлював радість, що "російський народ об'єднався і що завершена справа Івана Калити". Ново призначений генерал-губернатор Галичини й Буковини генерал-лейтенант, граф Григорій Бобринський почав на практиці впроваджувати ці думки: "Галиция и лемковщина,- оголосив він,- исконно коренная часть единой великой Руси... все устройство должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство". Слова в генерал-губернатора не розходилися з ділом. Почалося впровадження чисто "російських начал": новий адміністративний поділ, з'явилися гродоначальства, поліція, жандармські управління. Життя жителів регламентувалося обов'язковими для виконання постановами генерал-губернатора. Його розпорядження забороняли вживання української мови в адміністрації, суді. Обмежувалося право на вільне пересування, в'їзд і виїзд з краю. Були заборонені місцеві українські періодичні видання, громадські організації. Згодом почалися депортації інтелігенції, церковних діячів у Росію. Зі Львова до Суздаля був вивезений митрополит греко-католицької церкви А.Шептицький. В цих умовах навіть П.Мілюков, лідер російської партії кадетів, людина консервативних поглядів з національного питання, змушений був визнати, що політика царського уряду в Галичині це "європейський скандал".

Наступ російської адміністрації на все українське в Галичині активно підтримали москвофіли. Такі їхні лідери, як В.Дудиневич, С.Бандасюк, Ю.Яворський видавали українських діячів, яких заарештували і вивозили вглиб Росії.

Антиукраїнську політику царський уряд проводив і в Наддніпрянщині. У перші дні війни була закрита українська газета "Рада", у 1915р. - "Дзвін", "Рідний край". У Києві був заарештований і висланий за межі України М.Грушевський.

Наприкінці 1914р., як на західному, так і на східному фронтах почалася позиційна війна. В цих умовах німецьке командування вирішило перекинути на Східний фронт великі військові сили, розгромити російські війська і вивести Росію з війни. Головний удар намічалось здійснити в Галичині. Для цього була створена із перекинутих з Заходу військових частин нова, 11-а німецька армія. Разом з нею діяла 4-а австрійська армія. Створивши перевагу в живій силі та техніці німецькі і австрійські армії у квітні 1915р. перейшли у наступ. Російські війська спочатку відступили до річки Сян, а 9 червня залишили Львів.

У підсумку літніх боїв 1915р. австро-німецькі війська здобули Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та Західну Волинь. Крім територіальних, російська армія зазнала і великих людських втрат. Під час літньої кампанії 1915р. російська армія в середньому за місяць втрачала 235 тис. вбитими і пораненими та 160 тис. полоненими, що набагато перевищувало середні показники втрат протягом всієї війни. Багато вояків

українців з цієї кількості потрапили у табори військовополонених на території Австрії та Німеччини - Раштат, Вецляр, Фрайштадт та ін.

Відхід російської армії від Карпат ніс нову катастрофу для місцевого населення: почалося масове виселення українців, яких російський уряд вважав за шпигунів, або "неблагонадійних осіб". Ті ж, що перейшли на православ'я, виїздили добровільно, побоюючись австро-угорської помсти.

З осені 1915 року почалася евакуація міст Правобережної України. Київський університет переведено до Саратова, політехнічний інститут - до Воронежа. До різних міст Росії переводили школи, музеї та державні установи. Порушено було навіть питання про евакуацію Києво-Печерської Лаври з її святинями.

Трагічні події 1915р. викликали перелом у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Зник той "патріотичний" запал, який переживали багато з них на початку війни. Рада ТУП, яка стала єдиним об'єднуючим політичним осередком, зайняла нейтральне становище щодо війни. На цій підставі ТУП не погодилося з діяльністю СВУ, який закликав боротися спільно з австрійською армією.

Внаслідок поразки у 1915 році російський уряд став "м'якшим" у відношенні до українців-наддніпрянців. Визнаючи, що головна причина поразки у поганій підготовці, уряд погодився на громадську допомогу. Внаслідок цього виникли організації: "Військово-промисловий союз", "Союз міст", "Земський союз". Уряд надав їм кошти для організації і спорядження санітарних потягів, допомоги біженцям.

У кінці 1915р. російське військове командування з метою залучення на свій бік у війні Румунії, вдалося до енергійного масованого наступу на Буковині. У грудні 1915р. на р.Дністер у районі сіл Топорівці - Раранче - Бояни спалахнули так звані "Різдяні бої", які переросли у "Новорічну битву", що тривала до 15 січня 1916р. У цих боях росіяни втратили понад 70 тис. бійців вбитими і пораненими, не здобувши успіху, такі великі втрати пояснюються тим, що тут вперше на Східному фронті австро-угорськими військами було застосовано отруйні гази. Як відомо, хімічна зброя на Західному фронті вперше була використана німцями у квітні 1915р. в районі Іпра.

Навесні 1916р. російські війська Південно-Західного фронту, під керівництвом генерала Олексія Брусилова, розпочали наступ і прорвали австрійську оборону. 25 травня, розгромивши 4-ту австрійську армію, 8-ма російська армія зайняла Луцьк. На лівому фланзі 9-а російська армія в червні зайняла Чернівці. На початку вересня російські позиції в Галичині проходило по лінії Золочів-Бережани-Галич-Станіслав. За такої ситуації німецьке командування змушене було припинити наступ на Верден і перекинути з Заходу кілька дивізій на Схід. Наприкінці 1916р. на Південно-Західному фронті знову почалася позиційна війна.

Українські січові стрільці.

У серпневі дні 1914р. Головна Українська Рада створила Центральну Бойову управу, яка звернулася до уряду Австро-Угорщини з проханням дозволити сформувати легіон Українських Січових Стрільців (УСС). Такий дозвіл був даний. У легіон відправили 16 офіцерів австрійської армії української національності. Серед них - Дмитра Вітовського, Михайла Барана, Григорія Коссака та ін. Для легіону виділили 1 тис. гвинтівок застарілої системи Верндля. Зголосилося чимало добровольців. М.Литвин і К.Науменко у книзі "Історія галицького стрілецтва"(Львів,1991) називають цифру - 28 тис.осіб. За іншими відомостями, добровольців налічувалося 6 тис. Проте створення великого військового українського з'єднання не входило до намірів австрійської влади, тому було вирішено обмежити чисельність легіону до 2 тис.стрільців. Погано озброєних добровольців австрійське командування вирішило кинути на фронт проти російських військ, що наступали під Радзивиловом, де на легіон чекала неминуча загибель. Тодішній командир Т.Рожанковський проявив твердість і відмовився виконати наказ, за що був усунутий з посади. На цю посаду був призначений директор Рогатинської приватної української гімназії Михайло Галуцинський. 3 вересня 1914р. стрільці прийняли у Стрию присягу й залізницею відправились на вишкіл у закарпатські села неподалік Мукачева. Ядро легіону становили активісти довоєнного січового, сокільського і пластівського руху.

Восени 1914р. на Закарпатті було проведено військово-організаційне впорядкування легіону УСС, створено десять сотень по 220 осіб у кожній, поділених між двома куренями під командуванням Г.Коссака(1-й курінь) і М.Волошина(2-й курінь) та півкуренем під командою С.Шухевича.

Під час війни легіон неодноразово брав участь у бойових діях, зазнаючи великих втрат. У зв'язку з цим він часто реорганізовувався і поповнювався. Наприкінці вересня 1914р. легіон вступив в оборонні бої з російськими військами в регіоні Верецького та Ужоцького перевалів. Ще запеклішими виявилися бої у листопаді проти корпусів генерала Брусилова, які намагалися пробитися в Карпати. Сотні В.Дідушка, К.Гутковського, Р.Дудинського, С.Горака, З.Носковського обороняли район Синьовидного, сотня Д.Вітовського - район Тухольки. За відвагу, виявлену в боях, медаллю за хоробрість були нагороджені Зенон Носковський, Яків Струхманчук, а також легендарні Софія Галечко та Олена Степанівна із УСС.

На початку квітня 1915р. стрілецькі сотні куреня В.Дідушка зосереджувались у районі гори Маківки, яка була природньою перешкодою на шляху до Угорської низовини, куди проривалися царські війська. Микола II в той час здійснював поїздку по Галичині, знайомлячись з новою російською провінцією.

Командування Південно-Західного фронту бажало ознаменувати височайший візит вагомою перемогою. Тому одній з кращих в царській армії дивізії під командуванням генерала О.Каледіна дали завдання оволодіти

Ланівкою. Почалися жорстокі бої на схилах гори. Російські війська 2 квітня артилерійським вогнем розпочали бої за Маківку, які 1 травня закінчилися штурмом. У ніч на 2 травня до гори Маківки прибув курінь Г.Коссака, що відбив втрачені позиції. У боях на Маківці загинуло 42 стрільці, 76 одержали поранення, 35 потрапили в полон.

У травні-червні 1915р. австрійські і німецькі війська прорвали оборону російського війська і змусили противника залишити майже всю Галичину. Наприкінці серпня курені УСС знову втягнулися у запеклі бої на Тернопільщині, між річками Серетом і Стрипою. 2 листопада 1915р. січовики ліквідували прорив росіян на Бережани. У боях на схилах гори Лисоня полк УСС втратив убитими, полоненими і пораненими понад тисячу старшин і стрільців. Після цього полк УСС аж до травня 1916р. перебував у тилу. Новий наступ російських військ розпочався у червні 1916р. Разом з усім фронтом від Стрипи відступив і стрілецький полк, закріпившись під Бережанами в районі гори Лисої. Два місяці - серпень і вересень - безперервно на цьому рубежі точилися запеклі бої. Коли ж були розгромлені сусідні частини, коли УСС опинився в оточенні. Півтори сотні старшин і стрільців полягли у тих боях, близько тисячі потрапили у полон. Залишки полку було виведено в тил. Незважаючи на великі втрати, усуси, як їх любовно називали в народі, виявили мужність і героїзм, уславилися як "залізний" підрозділ. Сам факт існування та героїчної боротьби УСС мав політичне національно-пропагандистське значення, оскільки сприяв відродження історичної свідомості і традиції козацької слави, поширенню ідеї визволення і возз'єднання України.

Назрівання революційної кризи в Російській імперії.

Війна принесла не тільки страждання населенню, але й негативно вплинула на господарство України. На повну потужність працювали лише ті галузі промисловості, які безпосередньо задовольняли потреби фронту, інші ж скорегували виробництво. Через брак палива та металу стали закриватися підприємства, які виробляли товари першої необхідності. Це посилювало диспропорції в економіці, вело до дезорганізації господарства.

Внаслідок мобілізації робітників і селян до війська не вистачало працюючих. У Донбасі вже в перші місяці війни кількість робітників скоротилася на одну третину. Воєнні дії, реквізиція коней у селян, нестача робочих рук негативно вплинули на сільськогосподарське виробництво, яке почало скорочуватися.

Нестача палива і сировини негативно вплинули на промисловість. До січня 1917р. в Наддніпрянщині погасло 36 доменних печей. За період війни цукрові заводи України зменшили виробництво на 56 відсотків. Розруха охопила транспорт. Не вистачало вагонів і паровозів.

Наростання економічної кризи посилювалося розладом грошового обігу. Щоб покрити величезні воєнні витрати, царський уряд збільшував

випуск паперових грошей. Збільшувалися прямі і непрямі податки, зростав зовнішній борг Росії. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Збільшувався робочий день. Через різке підвищення цін на продукти і товари масового споживання реальна зарплата катастрофічно падала. У 1916р. ціни на предмети першої необхідності порівняно з довоєнними зросли в 4-8 разів. Звичним явищем стали тисячні черги біля хлібних крамниць. Солдати нерідко одержували не більше половини пайка.

У тяжкому становищі опинилися населення західноукраїнських земель. У результаті затяжних боїв у регіоні зруйновано десятки містечок, спалено сотні сіл, знищено півмільйона житлових і господарських будівель. Масово гинули від голоду та епідемії жінки, діти, люди похилого віку. В Австрії перебувало понад 1 млн.біженців з Галичини і Буковини. Чимало біженців з Холмщини та Підляшшя перебувало в Росії. Відступаючи, російські війська у 1915р. і австро-угорські у 1916р. часто дотримувалися принципу "спаленої землі". В Галичині, на Волині чимало селянських господарств залишились без чоловіків. Все працездатне чоловіче населення Волині, наприклад, що залишилося від призову, було задіяне на військових роботах. З липня 1915р. по лютий 1916р. на примусові роботи щомісячно відправляли майже 320 тис.чол. Уряд Росії у 1916р. запровадив хлібну продовольчу розверстку, в ході якої лише з Волині за рік було забрано 400 тис.тонн вівса і майже 3,5 млн.тонн ячменю.

І російські, і австро-угорські власті всі зусилля спрямовували на вирішення воєнних потреб, не переймаючись стражданнями цивільного населення. Все це викликало невдоволення людей, які все активніше почали виступати проти ведення війни. Незважаючи на заборону, почастишали робітничі страйки, активізувався національно-визвольний рух поневолених народів. Кривава війна без перспективи, із фронтами, які стояли непорушно, втомила всіх. Непопулярний царський уряд викликав незадоволення у Державній Думі, серед військових, у тилу. Часта заміна міністрів підривала до них довір'я. Вирішення державних справ здебільшого залежало від особистих симпатій чи антипатій царя і цариці. Прийняття царем ролі верховного головнокомандуючого армії, замість популярного великого князя Миколи Миколайовича, справило негативне враження, робило царя Миколу II відповідальним за помилки і невдачі, позбавляло його ореолу. Все це засвідчувало про глибоку економічну і політичну кризу. Російська імперія швидко наближалася до революції, яка й вибухнула в лютому 1917р.

**Л е к ц і я 2. Українська Центральна Рада і Російський тимчасовий
уряд: протистояння на шляху до автономії України
(березень - жовтень 1917р.)**

Теоретико-методологічні та історіографічні проблеми історії
Української революції.

При вивченні теми "Українська революція 1917-1920рр." слід враховувати той факт, що у свій час в історіографії панувала радянська концепція історії революції в Україні. Радянські історики заперечували національно-демократичний характер Української революції, намагалися за допомогою тенденційно підібраних фактів показати її як соціальну, класову, здійснену пролетаріатом у союзі з біднішим селянством під керівництвом партії більшовиків, яка нібито зуміла переконати широкі маси українського народу в тому, що тільки ця партія і є єдиною запорукою і гарантією їх соціального і національного визволення. Подібна трактовка подій прямо впливала з ленінської схеми переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Йдучи від цієї схеми до реального життя, історики змушені були вступати у конфлікт із фактами, не зупиняючись перед відвертою фальсифікацією.

Проголошення незалежності України у 1991р. призвело до нового етапу в дослідженні історії Української революції. Після 1991р. опубліковано кілька десятків монографій, сотні статей з цієї проблематики. За даними професора В.Верстюка у 90-і роки ХХ ст. в Україні захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій з революційної тематики. Порівняльний аналіз великого масиву новітніх публікацій засвідчує, що в цій галузі знань відбулися значні зрушення, досягнуті позитивні результати. Основні етапи революції, оцінка тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато чіткіші, об'єктивніші, аніж раніше. Залучення до наукового обігу значної кількості нових архівних документів, можливість їх об'єктивно аналізувати дозволила вченим зробити важливі висновки. Першою ознакою принципово нового підходу на події 1917-1920рр. стало оновлення понятійного апарату. На зміну заідеологізованим тезам, прийшли терміни "українська революція", "національно-демократичні революція". Важливі висновки зроблено також стосовно таких фундаментальних, базових понять як причини і характер революції в Україні, її соціальної бази та особливостей.

Головною причиною революції 1917-1930рр. в Україні дослідники вважають невирішене національне питання, яке тісно перепліталось з глибоким загальнонаціональним невдоволенням різними формами економічної експлуатації з боку метрополії. За своїм характером Українська революція була національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю глибоких соціальних змін в інтересах широких мас українства. Соціальною базою

революції були широкі верстви українського населення, насамперед селянства і національна інтелігенція.

Ступінь новітнього рівня вивчення проблеми першого етапу Української революції, пов'язаної з діяльністю її ініціатора, натхненника та головного чинника віддзеркалює книга В.Верстюка "Українська Центральна Рада"(Київ,1997), визнана одним із кращих навчальних посібників. Загалом кількість літератури, підготовленої в пострадянські часи надзвичайно велика, вона торкається не лише загального розвитку подій 1917 - початку 1918рр., але й окремих сюжетів, насамперед стратегії і тактики українського державотворення, автономістсько-федеративних концепцій, українського руху в армії, розвитку українсько-російських стосунків, вивчення національно-культурних та освітніх проблем.

Великі зрушення відбулися у вивченні діяльності провідних діячів Української революції. З'явилися книжки і статті, присвячені постатям М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, М.Шаповала, С.Єфремова та багатьох інших.

Сучасна українська історична наука відмовилася від концепції програних визволених змагань, яку сформувала українська політична еміграція у 20-х роках минулого століття. Українські історики також практично відмовились від пошуків персональних винуватців визвольних поразок, хоча окремі рецидиви в цьому плані ще мають місце. Той факт, що українцям під час революції та незавершеної світової війни, причому без підтримки зовнішніх сил, вдалося нехай і на короткий час створити власну державу, говорить не про слабкість, а про силу, про колосальні потенційні можливості українського руху.

Отже, за роки незалежності України вітчизняна історична наука зробила величезний крок вперед у вивченні історії національно-державного будівництва в роки революції. Як слушно зазначає В.Литвин, українські історики по-суті наново переписали історію революції, повернули їй національні сюжети, сформували нові парадигми та дискурси, які дозволяють інтерпретувати революцію як час пришвидшеного українського націє - та державотворення.

Початок Української Революції. Створення Центральної Ради.

У лютому 1917р. в Росії перемогла демократична революція. Цар Микола II зрікся влади. Керівництво державою перейшло до Тимчасового уряду, що був утворений представниками Державної думи. Він зобов'язувався передати свої повноваження Установчим Зборам, скликання яких передбачалося в недалекому майбутньому. Збори мали визначити форму державного ладу і прийняти конституцію країни.

За кілька днів звістка про повалення самодержавства рознеслася по всій Україні. Почалась заміна старого режиму новим. Виконавчу владу на місцях, у тому числі й в Україні, Тимчасовий уряд передав своїм комісарам,

якими стали голови губернських і повітових земських управ. У більшості випадків це були місцеві поміщики. Вони і замінили царських урядовців.

Новий уряд ліквідував обмеження на діяльність партій і громадських організацій, дозволив видавати газети, вільно проводити мітинги і демонстрації. Але на глибокі соціально-економічні реформи не міг зважитись і відкладав їх до Всеросійських Установчих Зборів.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів виникли Ради робітничих і солдатських депутатів. Більшість місць у Радах одержали партії меншовиків, есерів, бундівців. Ради підтримувалися, головним чином, представниками національних меншин України. Меншовики та есери вважали Ради тимчасовими органами, які повинні служити гарантом успішного демократичного розвитку, збереження і поглиблення завоювань Лютневої революції.

Питання державного самовизначення України з перших днів Лютневої революції опинилося в центрі боротьби різних політичних сил. Але ні кадети, які мали більшість у Тимчасовому уряді, його місцевих органах, ні меншовики та есери, котрі очолювали Ради, не мали чіткої і зрозумілої українцям програми розв'язання національного питання. За Україною вони визнавали лише право на національно-культурні автономію. На цій підставі між українськими політичними і громадськими організаціями, з одного боку, та всеросійськими партіями і об'єднаннями, які діяли на Україні й стояли на позиціях збереження централізованої держави, з другого, виникли глибокі суперечності. Розвиток подій засвідчував, що український народ прагне до національного державного самовизначення і свободи.

4 (17) березня 1917р. в клубі "Родина" товариства українських поступовців зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. На цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради. Однак принципи її творення, завдання і програмні гасла викликали гостру полеміку, що не вщухала кілька днів. Старше покоління української інтелігенції - Є.Єфремов, Д.Дорошенко, А.Ніковський - вважало, що саме ТУП має стати центром єднання українських сил. Молодше покоління на чолі з Д.Антоновичем, сповідуючи соціал-демократичні погляди, наполягало на утворенні принципово нового центру, де були б представлені всі українські організації. За цим, власне, принципом 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою Ради обрали М.Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де перебував своє заслання. Заступником голови стали: Ф.Крижановський - представник кооперативних організацій Київщини, Д.Дорошенко - від ТУПу і Д.Антонович - від українських соціал-демократів. 7 березня, вважає історик В.Верстюк, слід вважати датою створення Української Центральної Ради, хоч часто в літературі такою називають 4-е число місяця.

Голова УЦР М.С.Грушевський (1866-1934) народився в м.Холмі, де його батько учителював у гімназії. Батька перевели на роботу в Грузію. У Тифлісі Михайло закінчив гімназію. У 20 років став студентом історико-

філософського факультету Київського університету. Проводив наукову роботу на кафедрі професора В.Антоновича. Тут захистив магістерську дисертацію. У віці 28 років зайняв кафедру історії у Львівському університеті. Австро-Угорський конституційний лад дозволяв Грушевському брати активну участь в громадсько-політичному житті. В Галичині він написав "Історію України-Руси", зарекомендував себе талановитим організатором науки, будучи головою НТШ. У 1908р. Грушевський став одним з керівників Товариства українських поступовців у Києві. Коли почалася Перша світова війна, він дістався з родиною Києва. Його заарештували і вислали в Сімбірськ, потім у Москву. Із заслання він повернувся в Київ 12 березня й енергійно заходився коло розгортання діяльності Центральної Ради.

А в цей час, у березні 1917р., по містах України відбувалися багатотисячні мітинги і демонстрації, учасники яких вітали революцію в Петрограді. На транспарантах, які несли учасники маніфестацій, переважали лозунги з вимогою автономії України.

Масовий характер національно-визвольного руху, участь у ньому різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутися імперської залежності, відновити українську державність, утвердити у ній демократичний лад, свідчили про його переростання в національно-демократичну революцію.

Велику роль у розгортанні української революції зіграв М.Грушевський. В першій половині квітня 1917р. він виступив з низкою публікацій, починаючи з програмної статті "Велика хвиля", де, полемізуючи з поміркованим крилом українського руху - членами ТУПу, заявив, що треба негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Головним з-поміж них було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. М.Грушевський пропонував ставити свої вимоги "лагідно, по можливості тактовно, скільки ' змоги,- але рішуче, рішуче, рішуче".

Остаточно викристалізувати політичну програму Центральної Ради мав Всеукраїнський національний конгрес. Про його скликання Рада оголосила наприкінці березня.

Конгрес відкрився 6 квітня у Києві у присутності 900 делегатів від різних українських, громадських, професійних організацій. Були тут представники від Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані. Вся попередня українська історія не знала подібних форумів. Із спогадів випливає, що учасники були єдині у своїх думках і промовах. Обговорювались різні аспекти національно-територіальної автономії України і вибори нового складу Центральної Ради.

Конгрес висловився за широку національно-територіальну автономію України, обрав новий склад Ради - 118 осіб, у тому числі таємним голосуванням М.Грушевського - на голову і двох його заступників - В.Винниченка та С.Єфремова. Організаційний період українського національно-визвольного руху закінчився. Починалася боротьба за владу.

Склад і статус Української Центральної Ради.

Розпочавши свою діяльність з незалежної групи відомих діячів українського національного руху, Рада поступово перетворилася в справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Протягом травня-липня 1917р. до УЦР були включені Всеукраїнські ради робітничих, селянських та військових депутатів. Влітку 1917р. згідно з домовленістю з Тимчасовим урядом склад Ради розширено за рахунок представників національних меншин, які дістали 202 місця дійсних членів УЦР. За даними мандатної комісії 6-х загальних зборів (сесії) Ради її розрахунковий склад становив 798 місця. На які обрано 643 особи. 75% мандатів в Раді належала українцям, решта - національним меншинам.

Більшість у повному складі УЦР склали представники від селянства. Другою за кількістю і найактивнішою соціальною групою Ради була інтелігенція. Однак вона не являла собою єдиної соціальної сили, ділилася на окремі групи за партійними та національними ознаками.

До складу Ради входили представники 19 політичних партій (з них 17 називали себе соціалістичними). Крім українських партій, представництво в УЦР мали російські, єврейські, польські політичні організації, які утворили власні фракції. З українських партій найбільші фракції мали Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Українські есери завдали своєму впливу на селянство мали найчисельніше представництво в УЦР, проте у персональному доборі кадрів поступалися УСДРП. Українські соціал-демократи В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш, Д.Антонович, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко, М.Ткаченко склали ядро Ради і тривалий час (до січня 1918р.) відігравали в ній провідну роль.

Резиденцією Центральної Ради був Педагогічний музей у Києві. На місцях створилися губернські, повітові й міські національні Ради.

Українізація армії. Військові з'їзди.

Революційна хвиля відродження охопила й військовиків-українців. В армії розгортався рух українських солдатів за утворення національних частин. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня. На Київському етапному пункті зібралося близько 3 тис. солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Фронтове командування не наважилося його розформувати.

5-8 травня 1917р. у Києві зібрався I Український військовий з'їзд, на який з'їхалося близько 700 делегатів від усіх армій, флотів і гарнізонів. Його

роботою керували М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра та М.Міхновський. З'їзд закликав до "негайної українізації армії", для чого запрошував створити Військовий Генеральний комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. З'їзд обрав такий комітет у складі 18 осіб. Очолив Військовий Генеральний комітет С.Петлюра.

Від імені сотень тисяч солдатів з'їзд заявив, що "...вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового правительства". З'їзд зажадав, щоб Тимчасовий уряд та Петроградська Рада оголосили окремим актом принцип національно-територіальної автономії України. Рішення військового з'їзду сприяли зміцненню становища Центральної Ради, яка після цього почала діяти рішучіше.

Виконуючи настанови військового з'їзду, Центральна Рада у середині травня надіслала для переговорів з Тимчасовим урядом повноважну делегацію на чолі з В.Винниченком. Суть вимог зводилася до того, щоб влада офіційно заявила про своє прихильне ставлення до автономії України. Однак Тимчасовий уряд з відповіддю зволікав. Втративши надію одержати відповідь, українська делегація поспішила додому, щоб взяти участь у роботі І селянського з'їзду. Відповідь наздогнала її вже в Києві. Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею правдивої волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України, а тому слід почекати до Установчих зборів.

Невдалі переговори у Петрограді привели до вибуху політичних пристрастей в Україні. Скрізь лунали голоси самим очолити автономію, а не просити в Тимчасового уряду.

28 травня у Києві відкрився І Всеукраїнський селянський з'їзд. Найбільше уваги й часу з'їзд приділив обговоренню доповіді української делегації про переговори з Тимчасовим урядом. Позиція останнього викликала загальне обурення. В резолюції з'їзд цілком солідаризувався з позицією Центральної Ради і закликав всі військові і громадські організації допомогти їй у розбудові автономного ладу. З'їзд обрав Раду селянських депутатів і ухвалив, щоб уся Рада увійшла до складу Центральної Ради. Так УЦР почала переформовуватися в орган представництва за класами.

Отже, селянський з'їзд ділом відповів на виклик Тимчасового уряду, який засумнівався в тому, що Центральна рада є виразником волі українського народу. Після цього з'їзду Центральна Рада вирішила відмовитися від дальших спроб порозумітися з Тимчасовим урядом і звернутися безпосередньо до українського народу з Універсалом, в якому визначалися б основоположні принципи автономності ладу.

Поки йшла робота над І Універсалом, 5 червня у Києві відкрився II військовий з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О.Керенський його скликання заборонив під приводом "невчасності". Це викликало негативну реакцію в Україні. Керівникам з'їзду В.Винниченку і С.Петлюрі ціною великих зусиль вдалося вгамувати пристрасті та мітинговий запал, що панували на з'їзді.

З'їзд обрав Раду військових депутатів і ухвалив, щоб вона увійшла складовою частиною Центральної Ради. Найвищою українською військовою установою проголошено Генеральний комітет на чолі з С.Петлюрою. Після з'їзду українізація армії значно посилилася. На всіх фронтах було ухвалено українські військові Ради і Комітети.

Перший Універсал Центральної Ради.

10 червня виконавчий комітет Центральної Ради схвалив текст Універсалу й доручив В.Винниченку оголосити його на військовому з'їзді, який в той день завершував роботу. Стоячи, делегати вислухали документ з урочистою назвою - "Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцєю". Спираючись на волю свого народу, Центральна Рада цим документом оголошувала себе органом, здатним приймати акти конституційного значення - універсали. В I Універсалі проголошувалося:

"Хай буде Україна вільною. Не одділяючись, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори".

В Універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, котрі живуть в Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям у краї. Центральна Рада закликала український народ наполегливо боротися за свої права, щоб достойно стати поруч із кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Універсал справив величезне враження не тільки на учасників з'їзду, але і на суспільство. З місць сотнями почали надходити телеграми з привітаннями Центральній Раді як найвищому державному органу України.

Проголосивши Універсал Центральна Рада брала на себе державні функції. Українська громадськість визнала це і почала звертатися до Ради з різноманітними справами. Щоб упоратися з цим, Рада вирішила створити виконавчий орган.

Утворення Генерального Секретаріату. II Універсал.

Перший у XX ст. український уряд під назвою Генеральний Секретаріат був створений 15 червня 1917р. Його очолив В.Винниченко, який взяв на себе також обов'язки Генерального Секретаря внутрішніх справ. Володимир Кирилович Винниченко(1880-1951), народився в с.Веселий Кут Херсонської губернії. Закінчив Єлисаветградську гімназію, вчився на юридичному факультеті Київського університету. Тут став членом

революційної української партії, соціал-демократом. У 1902р. опублікував у журналі "Киевская старина" перше оповідання "Краса і сила". Відтоді став писати і заслужив славу талановитого письменника. Кілька разів заарештовувався за революційну діяльність і тікав з тюрми. Перед Першою світовою війною проживав нелегально, переважно у Москві. Після Лютневої революції повернувся в Київ і цілком занурився в політичну діяльність.

У склад уряду були обрані: генеральним писарем Павло Христюк, секретарем фінансів - Христофор Барановський, секретарем міжнаціональних справ Сергій Єфремов, секретарем військових справ Симон Петлюра, секретарем земельних справ Борис Мартос, секретарем судових справ Валентин Садовський, секретарем продовольчих справ Микола Стасюк, секретарем народної освіти Іван Стеженко.

Правова легалізація національної виконавчої влади означала фактичне запровадження автономії. Незважаючи на загальну фінансову і господарську кризу, викликану війною, Генеральний Секретаріат поступово опановував ситуацію.

Тимчасовий уряд, консервативні кола Росії засудили I Універсал Центральної Ради і навіть оголосили його проявом "сепаратизму", "злочином" і "німецькою інтригою". І все ж уряд Росії змушений був шукати угоди з Центральною Радою. Його руки зв'язувала політична криза, яка спалахнула після антиурядових демонстрацій, що відбулися 18 червня у Петрограді та інших містах. Посилив громадське невдоволення і невдалий червневий наступ на Південно-Західному фронті. За місяць боїв російська армія втратила 150 тис.чоловік і залишила Галичину.

В умовах наростання загальної нестабільності Тимчасовий уряд прагнув домовитися з Центральною Радою, домогтися від неї поступок. 29 червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду у складі І.Церетелі, О.Керенського і М.Терещенка, які після напружених переговорів зобов'язалися забезпечити схвалення урядом Генерального Секретаріату як "найвищого крайового органу управління на Україні". Склад Секретаріату мав затверджуватися урядом, а Центральна Рада мала поповнитися представниками національних меншин в Україні, у т.ч. російськими кадетами, меншовиками, есерами. Центральна Рада зобов'язувалася відмовитися від самочинного введення автономії і погоджувалася чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими Установчими Зборами.

Підсумки компромісу були викладені в документі, що його Центральна Рада отримала як II Універсал. Цей документ датовано 3 липня 1917р.

Другий Універсал спричинив нову урядову кризу в Росії. На знак протесту проти поступок українцям троє міністрів кадетів покинули уряд, вони не погоджувалися на визнання навіть обмеженої автономії України.

Урядова криза поклала початок загальній липневій політичній кризі в Росії. 4 липня 1917р. під впливом більшовиків у Петрограді відбулася півмільйонна демонстрація, яка стала переростати у збройне повстання проти Тимчасового уряду. Однак урядові вдалося взяти ситуацію під контроль. Під

час розгону демонстрації були вбиті та поранені. Почались арешти серед більшовицької партії.

Якщо в Росії II Універсал засудили кадети, то в Україні проти нього виступили самостійники, які здійснили спробу примусити Центральну Раду проголосити самостійність України. В ніч з 4 на 5 липня вони привели до приміщення Центральної Ради озброєних українських вояків. Об'єднаних в "Другий український полк ім.Павла Полуботка". Керівництво Центральної Ради придушило цей виступ, його організаторів, у тому числі М.Міхновського відправлено на Румунський фронт. Сучасні історики по різному оцінюють цю подію. Одні вважають, що Рада, нейтралізувавши самостійників, ослабила національний рух. Інші доводять, що керівники Центральної Ради в тих умовах діяли вірно.

Відносини Центральної Ради з Тимчасовим урядом у липні - жовтні 1917р.

Передбачене II Універсалом поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської революційної демократії завершилося успішно. 12 липня відбулося перше засідання Малої Ради у поновленому складі (40 членів - від українських організацій, 18 - від національних меншин).

Повний склад Центральної Ради значно збільшився. Більше половини місць належало представникам від Рад - Всеукраїнської Ради селянських депутатів (212), Всеукраїнської Ради військових депутатів (158), Всеукраїнської Ради робітничих депутатів (100), Загальноросійських неукраїнських Рад робітничих і солдатських депутатів (50).

Другою за чисельністю групою стали представники від соціалістичних партій - загальноросійських (40), єврейських (35), українських (20) і польських (15). Невелика кількість представників від українських партій цілком зрозуміла: діячі національного руху делегувалися в Центральну Раду переважно через систему Рад.

Третьою за чисельністю групою були представники від професійних, просвітніх, економічних і національних молдавських, німецьких, грецьких, білоруських та інших організацій. Останньою групою були представники від міст та губерній. Все це засвідчує, що Центральна Рада стала не тільки національним, а й територіальним представницьким органом.

У своєму розширеному складі Рада заново затвердила призначених раніше генеральних секретарів на чолі з В.Винниченком і запровадила 4 нових секретарства.

У середині липня В.Винниченко виїхав у Петроград, щоб узгодити з Тимчасовим урядом повноваження Генерального Секретаріату як крайового органу влади. В Петрограді Винниченка зустріли образливо і категорично відкинули київські домовленості. 4 серпня з'явилася "Інструкція Тимчасового уряду Генеральному секретаріату", яка все ставила з ніг на голову.

Центральна Рада згадувалася тут лише побіжно, наче в Києві і не було угоди. Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто такий, який не відрізнявся від губернського комісаріату. Його правочинність поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній, значно звужено його компетенцію. Він втрачав секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення і пошт.

Перед Центральною Радою постала нелегка проблема: що робити далі? Слід було шукати виходу із ситуації, що склалася. В самій Раді одні були за розрив стосунків з Тимчасовим урядом. Адже він навіть не згадував вже про автономію України і тому, доводили українські есери, слід Другий Універсал денонсувати. Однак інші вагались, і не дарма. Відкрита конфронтація з Тимчасовим урядом нічого доброго не віщувала. Мабуть, Центральна Рада зазнала б, зазначає історик В.Верстюк, такої самої долі, як і розігнаний російськими військами у липні 1917р. сейм Фінляндії. Хтозна, чи це б поставило крапку в історії українського руху 1917р., чи, навпаки, надало б йому подальшого розвитку. Видається, що в українців тоді було мало шансів стати переможцями у боротьбі, яка б розгорнулася за таким сценарієм. Певно розуміючи це, більшість у Раді обрали іншу тактику. Вона полягала в тому, щоб засудити рішення Тимчасового уряду як недемократичне, але не припиняти співробітництва з ним. Загальні збори Центральної Ради прийняли резолюцію, яка констатувала порушення Тимчасовим урядом угоди від 3 липня, але обходила мовчанням про прийняття чи неприйняття "Інструкції". Було подано на затвердження Тимчасовому уряду 9 (із 14) Генеральних секретарів, як вимагала "Інструкція".

У подальшому плідної співпраці між Генеральним секретаріатом і Тимчасовим урядом по суті не було. У жовтні внаслідок заяви Центральної Ради про проведення Українських Установчих Зборів вибухнув новий конфлікт. В.Винниченка викликали в Петроград для пояснень, пригрозивши розпустити Раду. Але в Петрограді вибухнуло повстання більшовиків, які захопили владу.

Отже, з перших днів революції відбулося згуртування національних сил, і це привело до виникнення Української Центральної Ради - загально-українського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух. Більшість істориків вважає, що утворення Ради було ініційоване лідерами товариства українських поступовців, до яких приєдналися соціал-демократи, інші організації. Більшість у Центральній Раді складали представники від селянства. Другою за кількістю і найважливішою соціальною групою Ради була інтелігенція, яка ділилася на фракції за партійними та національними ознаками. З українських партій найбільший вплив у Центральній Раді мали УПСР і УСДРП.

Діяльність Центральної Ради від березня до листопада 1917р. історики поділяють на два етапи. Перший (від створення Ради до відкриття національного конгресу) характеризується спонтанним накопиченням сил, відсутністю чіткої політичної програми, спробами сформулювати головні політичні гасла. Другий етап (від Всеукраїнського національного конгресу до

падіння Тимчасового уряду) - перетворення Центральної Ради у провідну політичну силу в Україні, лідера українського національно-визвольного руху. Головною особливістю цього періоду була боротьба за національно-територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Росії.

Л е к ц і я 3. Українська Народна Республіка. Більшовицький переворот у Петрограді. Боротьба за владу в Києві і проголошення Української Народної Республіки

25 жовтня 1917р.(7 листопада за новим стилем) у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання, в результаті якого влада Тимчасового уряду була повалена, II Всеросійський з'їзд Рад 26 жовтня 1917р. проголосив Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На з'їзді сформовано перший радянський уряд Росії - Ради народних комісарів (Раднарком), що складався виключно з членів більшовицької партії і головою якого став В.Ленін.

Перемога збройного повстання в Петрограді поклала початок боротьбі більшовиків за контроль над усією Росією, у тому числі національними районами, найбільшим серед яких була Україна. Однак встановити такий контроль над Україною виявилось не просто. Справа в тому, що навіть у Радах великих міст України, у тому числі Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, не кажучи вже про містечка і села, більшовики не мали більшості. Більшовики відбивали настрої невеликої частини населення України, до того ж переважно некорінного. За цих обставин установа радянської влади в Україні було можливе лише шляхом насильства і втручання ззовні.

Утвердження радянської влади в Україні почалося відразу ж після перевороту в Петрограді. В головних містах Донбасу - Луганську, Кадіївці, Макіївці більшовики взяли владу без збройної боротьби. У всіх інших місцевостях України соціальна база більшовиків була слабкою, а їх авторитет не значним, і власними силами захопити владу вони були не в змозі. Більшість території України контролювала Центральна Рада і її прихильники.

Напруженою була боротьба за владу в Києві. Місцеві більшовики, спираючись на червоноармійські загони і заагітовані військові частини повели наступ проти вірних Тимчасовому уряду військ Київського штабу округу. Бої між ними точилися три дні - 29-31 жовтня, в основному на Печерську, навколо заводу "Арсенал".

30 жовтня Центральна Рада створила спеціальну комісію з метою узгодження позицій по припиненню воєнних дій у Києві. В комісію увійшли і більшовики. В результаті домовились вивести з міста війська, що були викликані з фронту штабом Київського військового округу, розформувати офіцерські загони, демократизувати штаб військового округу.

1 листопада Генеральний Секретаріат призначив на посаду командуючого Київським військовим округом підполковника Павленка. Загони вільного козацтва, вірні Центральній Раді та червоноградські загони Києва почали діяти спільно. За такої ситуації штаб Київського військового округу здався. 3 листопада Центральну Раду визнано крайовою владою і на засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва. У той

час в Україні не існувало політичних сил, впливовіших за Центральну Раду. Київ став важливим політичним центром.

7(20) листопада 1917р. Українська Центральна Рада виступила зі своїм Третім Універсалом, яким оголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як автономії державної одиниці Російської республіки. Але про Росію під владою більшовиків не йшлося. УНР планувала вступити у федеративні відносини з тими державами, які сформуються на руїнах імперії і без більшовицьких урядів.

Юрисдикція УНР поширювалася на 9 українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т.ч. Таврію (без Криму).

Значне місце в Універсалі відведено соціально-економічним і політичним реформам. Право власності на землю поміщицьких та інших нетрудових господарств касувалося. Земля визнавалася власністю всього трудового народу і повинна була перейти до нього без викупу. Для реалізації цього положення Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріату по земельних справах розробити Закон про те, як користуватися цими землями до остаточного визначення їх долі на Українських Установчих Зборах.

В Універсалі наголошувалося на необхідності "доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання". З цією метою Генеральному Секретарству праці спільно з представниками робітників доручено "установити державний контроль над продукцією на Україні". Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Рада зобов'язувалась подбати про негайний початок мирних переговорів. Вказувалося, що в УНР будуть забезпечені всі свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, а також недоторканість особи і помешкання, можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Скасовувалася смертна кара й оголошувалась амністія для всіх політичних в'язнів.

Універсал проголошував національно-персональну автономію для національних меншин України і призначив на 27 грудня 1917р. вибори до Українських Установчих Зборів, котрі мали узаконити нові державні форми в Українській Народній Республіці.

Проголошення УНР стало визначною історичною подією, яка ознаменувала відродження української державності у ХХ ст. Однак, з погляду сьогодення, текст Універсалу не може не викликати критичних зауваг. Центральна Рада звалила на свої плечі тягар перетворення Росії на федеративну державу. Вона добровільно зобов'язувалась "Силами нашими допомогти Росії, щоб вся республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів". На думку Д.Дорошенка, "це було явно непосильне і непотрібне для України завдання". Навпаки, вона мала б "зовсім відділитися від Росії, стати самостійною і незалежною державою, тоді їй вдалося б уникнути тих багатьох проблем, які повстали перед нею у найближчому майбутньому".

Конфлікт між Раднаркомом РСФРР і Центральною Радою.

Центральній Раді не вдалося вирішити ще одного життєво важливого питання - налагодити нормальні відносини з Радянською Росією. Рада винна в цьому лише частково. Вона недооцінила можливостей більшовиків, вважаючи, що вони довго не втримаються при владі. Тому керівники Ради відмовилися визнати Раднарком на чолі з Леніним новою владою Росії. Замість того, щоб зміцнювати власну державність, Рада звернулася до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму з пропозицією вступити у переговори з метою утворення федерації. Ця пропозиція не була реалізована, але викликала різко негативну реакцію Раднаркому Росії.

Більшовики досить швидко закріпились в центрі Росії і почали встановлювати контроль над її окраїнами. Однією з таких місцевостей був Дон, де козачий отаман генерал Каледін відмовився визнати владу більшовиків. Прагнучи розгромити Каледіна, Раднарком став посилати через Україну, неначе через свою територію, війська на Дон. Рада чинила цим діям опір, чим викликала невдоволення Раднаркому. Для боротьби з генералом Каледіним на Дону і з Центральною Радою було створено спеціальний штаб. У відповідь Генеральний Секретаріат наказав розрізненим українізованим частинам, що перебували за межами України, перебазуватися в УНР, а 30 листопада обеззброїв і вислав з Києва по-більшовицьки настроєні частини. Не можна не зауважити, що дії ці мали з боку Центральної Ради і Генерального Секретаріату оборонний характер.

Посилення тиску Раднаркому на Центральну Раду вилилось в "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради" від 4 грудня 1917р., підписаний В.Леніним і Л.Троцьким. З маніфесту випливало, що Раднарком Росії не визнає "Центральну Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки" тому, що вона ігнорує "радянську владу в Україні". Щоб бути визнаною Раднаркомом Центральна Рада повинна визнати радянську владу, тобто саморозпуститися. Після цього мала з'явитися радянська УНР, яку уряд Росії готовий був визнати. Ультиматум містив і конкретні вимоги: не припускати військових частин з фронту на Дон, припинити спроби роззброєння на території України радянських полків і робітничої Червоної гвардії. У разі невиконання ультиматуму протягом двох діб, попереджував Раднарком, він вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни "з радянською владою в Росії і на Україні". Рада відмовилася виконати ці вимоги, цілком справедливо оголосивши їх грубим втручанням у внутрішні справи УНР.

Початок установлення радянської влади в Україні.

Раднарком Росії, більшовицькі організації, що діяли в Україні, використовували різноманітну тактику з метою усунення Центральної Ради з політичної арени. При цьому вони враховували реальність - існування УНР,

уряд якої підтримувала більшість населення. Більшовики взяли курс на скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, спроможного об'єднати незадоволених політикою Центральної Ради і здійснити внутрішній переворот - усунути Центральну Раду і проголосити радянську владу. Але надії на Всеукраїнський з'їзд Рад, який зібрався у Києві 4 грудня 1917р. не виправдалися. Виявилось, що більшовицькі делегати на з'їзді є в меншості. Вони зрозуміли, що переобрати Центральну Раду їм не вдається. 5 грудня вони та їх прибічники (124 делегати) залишили зал з'їзду Рад у Києві, мотивуючи це рішенням неправочинністю з'їзду.

Ще не були відомі результати Всеукраїнського з'їзду Рад, а Раднарком Росії 5 грудня 1917р. ухвалив "вважати Раду в стані війни з нами". Командуючим військами Раднарком у війні з Центральною Радою затвердили В.Антонова-Овсієнка. 8 грудня радянські війська раптовим ударом з Белгорода захопили Харків. Це місто було важливим для Раднаркому не лише як військова база у боротьбі з Радою і Каледініним, але і для створення тут українського радянського уряду на противагу Генеральному Секретаріату. Це давало змогу посилити розкол серед українців і надати війні з Радою видимість допомоги народу України.

У розпал боротьби за Харків тут 9 грудня почався з'їзд Рад Донецького та Криворізького басейнів. До делегатів цього з'їзду і приєдналися більшовики, які прибули з Києва після невдачі на з'їзд Рад. Разом вони проголосили себе "Всеукраїнськими" з'їздом Рад. Належних підстав для цього у них не було. Адже на Харківському з'їзді були присутні представники лише 82 Рад, а загальна кількість делегатів не перевищувала 300. До того ж майже не було представників селянства.

12 грудня 1917р. з'їзд проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів; обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України (ЦВК), який оголошувався вищою державною владою в республіці у період між з'їздами. До складу ЦВК увійшов 41 делегат, серед яких було 35 більшовиків. Очолив ЦВК Рад України лівий соціал-демократ Ю.Медведєв.

ЦВК створив уряд УНР - Народний Секретаріат. Кілька місяців уряд не мав голови. На його засіданнях головувала Є.Бош.

Новостворена радянська державність була привнесена ззовні, а не сформувалася органічно всередині українського суспільства. ЦВК Рад України і Народний Секретаріат були маріонетковими утвореннями більшовиків Петрограда і не мали достатньої підтримки на Україні. Зате це було зручно для Раднаркому Росії, який формально залишався осторонь подій в Україні, представивши їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів і Центральною Радою.

Війна Раднаркому Росії з Центральною Радою.
Проголошення незалежності УНР.

17 грудня 1917р. ЦВК Рад оголосив Центральну Раду органом буржуазним, контрреволюційним, опублікував маніфест із закликом до населення про її повалення. З глибини Росії прибували все нові і нові військові частини, які повели наступ на Донбас і південь України. Так конфлікт переріс у збройну боротьбу.

Загальна чисельність військ, які прибули з Росії у грудні 1917р. - січні 1918р. становила близько 60 тисяч. Велику допомогу їм надавали місцеві більшовики, які спиралися на загони Червоної гвардії, чисельність яких сягала 100 тис.

Напередодні наступу радянських військ Центральна Рада перебувала в надзвичайно скрутному становищі. Багато тилкових українізованих військових частин, що у свій час заявили про підтримку Ради, повернулися додому, або, деморалізовані досить успішною більшовицькою агітацією, дотримувались нейтральної позиції. Деякі перейшли на бік більшовиків. І все ж, у цілому війська УНР не поступалися за чисельністю радянським. Але вірні Центральній Раді частини були розпорошені по всій Україні, у той час як радянські діяли на головних стратегічних напрямках.

25 грудня 1917р. В.Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти Центральної Ради. Першим зазнав удару Катеринослав, де заздалегідь більшовиками було підготовлене повстання робітників. 6 січня 1918р. така ж доля спіткала Полтаву.

Під впливом наступу радянських військ керівництво Центральної Ради позбулося ілюзій щодо можливостей перетворення Росії в демократичну федеративну республіку. Обміркувавши проблему, Мала Рада 9(22) січня 1918р. ухвалила 4 Універсал. Його історичне значення загальновідоме. Проголосивши Україну незалежною державою, він завершив процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті відкинув ідеї автономії і федерації. Щоправда настав той час тоді, коли в українському національному русі була криза. Під тиском міжпартійних незгод подав у відставку В.Винниченко і уряд, під назвою Рада народних міністрів, сформував український есер В.Голубович. Ці міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до української партії соціалістів-революціонерів, наприкінці січня 1918р. Центральна Рада прийняла закони про соціалізацію землі та про 8 годинний робочий день. згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став тризуб - родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня). Новий прем'єр вважав першочерговим завданням розбудувати місцевий апарат влади, якого фактично не існувало. Але зробити щось реально він не зміг. На Київ почали наступати радянські війська.

Наступ на Київ розпочався 6 січня з Харкова. Радянські війська мали перевагу в силах і засобах. У поході на Київ наступали в основному російські війська. Участь у поході кількох українських частин і Ю.Коцюбинського, який був призначений "головнокомандуючим усіма військами УНР", хоча

ніякого впливу на прийняття рішень не мав, повинно було засвідчити, що на Київ наступають українські радянські сили, а не російські війська.

Радянські війська наступали вздовж залізничної колії, яка з'єднувала Бахмач з Києвом. Зупинити їх було нікому. Головні сили, підпорядковані Центральній Раді, були зосереджені на Правобережжі, де стримували наступ на Київ фронтових збільшовизованих частин російської армії. Лише під станцією Крути на прогоні Бахмач - Ніжин нашвидкоруч зібраний загін під командуванням сотника Омельченка, який складався з 500 студентів і гімназистів, військових курсантів спробував перепинити шлях радянським військам. Більшість з них загинула. Ті, що вціліли, розібрали колію і зуміли на декілька днів затримати наступ. Сталося це 16 січня 1918р.

Захопленню радянськими військами Києва передувало повстання на заводі "Арсенал". 16 січня 1918р. Робітники заводу, які перебували під впливом більшовиків, протягом шести днів стримували атаки. Лише 22 січня військам Центральної Ради вдалося зламати їх опір. Таким чином, арсенальці відкрито виступили проти української держави і сприяли поразці її військ, що обороняли Київ.

Радянські війська під командуванням М.Муравйова підійшли до Києва 25 січня 1918р. Війська Центральної Ради вперто захищалися. У вуличних боях радянські війська зазнали чималих втрат, що примусила їх підписати перемир'я на добу. Це дозволило Малій Раді, уряду залишити місто і перебраться до Житомира. 26 січня 1918р. радянські війська ввійшли у Київ. Воєнні дії перекинулися на Поділля.

Війська Центральної Ради до кінця не були розбиті, вони зберегли боєздатність. Поразка українських національно-демократичних сил не була повною і остаточною. Центральна Рада, її уряд не покинули територію України. Але тепер все залежало від зовнішніх обставин.

Брестський договір. Останні дні Центральної Ради.

У грудні 1917р. у Бресті розпочалися переговори про мир делегаціями Раднаркому Росії і Німеччини та її союзників. Ці переговори поставили Центральну Раду в складну ситуацію, спочатку серед членів Ради переважала проантантівська орієнтація. Але надії на допомогу Антанти були ілюзорними. У той же час воєнна загроза з боку Радянської Росії швидко зростала. Крім того, існувала реальна загроза окупації України арміями Німеччини та Австро-Угорщини.

За цих умов уряд УНР звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав з нотою, в якій заявив, що не визнає права Раднаркому виступати на переговорах від імені народів усієї Росії і буде вести переговори з Німеччиною та її союзниками цілком самостійно.

Представники Четверного Союзу повідомили Центральну Раду, що чекають її делегацію у Брест-Литовському, 25 грудня 1917р. делегація УНР прибула в Брест. Почалися затяжні переговори.

У Німеччині та Австро-Угорщині дуже гострою на той час була продовольча проблема і договір з УНР міг певною мірою поліпшити становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави давали згоду на передачу їй Холмщини і Підляшшя. Окрема стаття Брестського договору була укладена між УНР та Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини і об'єднати українську частину Галичини з Буковиною в один "коронний край". Як відомо, згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Мирний договір між УНР і країнами Четверного Союзу було підписано 27 січня (9 лютого за новим стилем). Договір не містив пунктів принизливих для УНР. Сторони відмовлялись від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні економічні відносини. Зобов'язання УНР були цілком конкретні: за першу половину 1918р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн.пудів хліба, 2 млн.750 тис.пудів худоби у живій вазі, іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину.

Німеччина і Австро-Угорщина ставали союзниками УНР, зобов'язались допомогти відновити контроль над усією територією України.

Умови Брестського мирного договору залишаються дискусійними в сучасній українській історіографії. Як буває в таких випадках, одні дослідники засуджують його підписання, інші виправдовують, треті стараються знайти плюси і мінуси.

Брестський договір визначив долю радянської влади в Україні. 18 лютого 1918р. розпочався загальний наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті. На території України ці війська наступили як союзні Центральній Раді. Зупинити наступ радянські війська не змогли. 2 березня 1918р. в Київ увійшли підрозділи армії УНР, а днем пізніше - німецькі війська. Воєнні дії перекинулись на Лівобережжя. 7 березня в Київ повернувся уряд Центральної Ради. У квітні 1918р. вся територія України була очищена від радянських військ.

Деякий час в Україні зберігалася республіканська форма правління: усі державні акти підписувалися від імені Української Центральної Ради. Але її авторитет серед населення України знижувався. Заможні верстви дратувала соціалістична фразеологія Ради, проголошення нею націоналізації великої земельної власності. безпорадність у налагодженні роботи промисловості. Зі свого боку селянська біднота відчувала, що обіцянки Ради наділити її землею перетворилися в пустопорожні балачки. Соціальна база Ради стала швидко звужуватися.

Одночасно почали загострюватися відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР, який виявився неспроможним забезпечити вивезення до Німеччини та Австро-Угорщини продовольства. Поступово склалися передумови усунення Центральної Ради з політичної арени. В закулісних переговорах з цього приводу брали участь українські політичні групи консервативного спрямування. Вони вступили в контакт з німецьким

командуванням, для якого встановлення в Україні твердої влади було гарантією успішного вивезення продовольства.

Ліквідація республіканського режиму в Україні відбулася 29 квітня 1918р., коли загін німецьких військ зайняв будинок, де засідала Центральна Рада. Останнім рішенням Ради було прийнята Конституція УНР. Того ж дня на Всеукраїнському з'їзді землевласників гетьманом України проголошено П.Скоропадського.

З поваленням Центральної Ради закінчився перший період української революції, який виявив її сильні й слабкі сторони. До перших слід віднести відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення УНР.

Центральна Рада за короткий проміжок часу зуміла досягти значних успіхів у державотворенні: було закладено основи національного самоврядування, населенню гарантовано демократичні права і свободи, закладено підвалини розбудови українського шкільництва, науки і культури. Національним меншинам надано права на національну автономію, зроблено значні кроки до встановлення справедливого соціального законодавства, розпочато процес формування українізованих військових частин, зроблено перші кроки на міжнародній арені.

Поряд із значними досягненнями Рада допустила у своїй діяльності чимало помилок і прорахунків. Переважна більшість керівництва Ради не мала практичного політичного досвіду, перебувала значною мірою в полоні ейфорії на гребені хвилі революційних соціалістичних нововведень, страждала хворобою втрати відчуття реальності і небезпеки. Все це призводило до помилок у розбудові нового ладу, невиправданих поступок і компромісів, непослідовності тактичних дій, шарахань в стратегічних орієнтаціях тощо. Українським широким масам бракувало розвинутої національної і політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної держави.

Незважаючи на те, що діяльність Центральної Ради і проголошеної нею УНР була перерваною, її здобутки та історичне значення дуже вагомі. Це велике надбання українського народу, історичне явище, з яким пов'язуються глобальні процеси консолідації нації, відновлення української державності, надання національній державі демократичних, парламентських форм.

Л е к ц і я 4. Українська держава часів гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918р.)

Новий етап українських визвольних змагань на чолі з гетьманом П.Скоропадським вивчений значно менше, ніж попередній. Досвід Гетьманату 1918р. аналізували його прибічники та нещадно критикували опоненти в особі представників опозиції.

Істотні зрушення в підходах до висвітлення доби української держави гетьмана П.Скоропадського відбулися після проголошення незалежності України. Розширилася тематика досліджень, до наукового обігу було залучено велику кількість раніше невідомих архівних матеріалів, переглянуто концептуальні підходи з позицій об'єктивності.

Теоретичні основи нових досліджень були розроблені В.Потульницьким у роботах з історії української політології. Він одним із перших сучасних українських дослідників дав характеристику Українській гетьманській державі 1918р., визначив її соціально-економічну та політичну спрямованість, зробив спробу об'єктивно оцінити її роль і місце у визвольних змаганнях (Потульницький В."Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці.-К.,1992; його ж:Теорія української політології. Курс лекцій.-К.,1993).

Конфлікт серед національних сил, що призвів до падіння Української держави в 1918р. ґрунтовно проаналізовано в працях Я.Пеленського (Пеленський Я. Гетьманат П.Скоропадського. Міфи та дійсність.//Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945.-К.,1993.-С.5-12; його ж: Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського (Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918.-Київ, Філадельфія, 1995.-С.11-34).

Тематично нові аспекти проблеми гетьманської держави були досліджені у працях сучасних вітчизняних істориків, зокрема: Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про гетьманат з погляду сьогодення.//Останній гетьман.-К.,1993; Скрипник М. Гетьманство П.Скоропадського в історії української державності.//Там само; Захарченко П. Селянська війна в Україні. Рік 1918.- К., 1997; Реєнт О. Українська революція: робітництво, соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920рр.-К.,1996 та ін. У той же час слід зазначити, що оцінка державотворчих зусиль П.Скоропадського залишається суперечливою та неоднозначною в сучасній українській історіографії. Приміром, В.Солдатенко назвав гетьманський режим "контрреволюційним, антинародним, монархічно-диктаторським", а Д.Яневський категорично стверджує, що єдину інтелектуально спроможну та політично перспективну модель розвитку тогочасного суспільства й держави запропонували П.Скоропадський та його прибічники.

Гетьманський переворот.

29 квітня 1918р. у Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд землевласників, на який прибуло з усіх губерній кілька тисяч делегатів. Учасники з'їзду вирішили встановити в Україні тверду владу у формі гетьманату. Коли в ложі з'явився генерал П.Скоропадський, у залі вибухнула овація, пролунали вигуки "Хай живе гетьман!". Після цього головуючий запросив Скоропадського у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. "Панове, я дякую вам за те, сказав Скоропадський, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лише тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення я буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам силу і твердість врятувати Україну".

Павло Скоропадський був нащадком лівобережного гетьмана України початку XVIII ст. Народився він у 1873р. У 1918р. мав 45 років. Закінчив найбільш привілейований навчальний заклад при царському дворі - пажеський корпус. Під час світової війни командував полком, потім дивізією і армійським корпусом. Улітку 1917р. українізував 40-тисячний корпус і перетворив його в серйозну бойову силу. На з'їзді в Чигирині його обрали почесним отаманом Вільного Козацтва України. Керівники Центральної Ради ставилися до цього енергійного і популярного генерала з недовірою, вбачаючи у зростанні його впливу загрозу демократії. Скоропадський залишив службу і зблизився з партією українських хліборобів-демократів. Близькі йому люди з Першого Українського корпусу і Вільного Козацтва утворили "Українську народну громаду". Ця організація й вивела Скоропадського на вершину влади в Україні.

В перший день правління гетьман обнародував два документи: "Грамоту до всього українського народу" і "Закони про тимчасовий державний устрій України". В "Грамоті" наголошено на відновленні приватної власності, а "всі розпорядження бувшого українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і касуються". Відновлено купівлю-продаж землі. Поряд з цим заявлено, що буде згодом викуплена земля у великих власників для наділення малоземельних. Проголошувалась свобода торгівлі і приватного підприємництва.

У "Грамоті" підкреслено, що Центральна Рада розпускається. Українська Народна Республіка перейменовувалася на "Українську державу", її державно-політичний устрій найближчим часом мав вирішити український сейм. А доти вся повнота влади в Україні, як законодавча, так і виконавча, мала належати гетьманові.

Прерогативи його влади були розписані в "Законах про тимчасовий державний устрій України". Гетьман призначив отамана (голову) Ради Міністрів. Затверджував і призначав склад уряду, виступав найвищою посадовою особою у зовнішніх справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Усе це

свідчило, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління приходять авторитарний режим.

Однозначно визначити характер державної системи, до якої прямував гетьман, надзвичайно тяжко. Найправдоподібніше це могла бути конституційна монархія.

Гетьманський режим - це спроба консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою влади і поміркованих реформ увести життя в рамки правових норм.

Внутрішня політика П.Скоропадського.

Гетьманський режим мав порівняно вузьку соціальну базу, представники якої уgliedили в Українській державі порятуюнок від катаклізмів революції, встановлення порядку і звичних норм життя, а національний характер державності сприймали індиферентно. Оточення гетьмана складалося з помірковано-консервативних чиновників, військових і цивільних діячів, пов'язаних з Україною з дореволюційних часів. Ядро гетьманського уряду становили кадети. Головою кабінету міністрів був призначений Федір Лизогуб, полтавський політик, виходець із старовинного козацького роду, колишній голова земства Полтавської губернії, за партійною приналежністю - октябрист. 12 із 16 членів уряду за походженням були українцями, але всі вони (за винятком Д.Дорошенка) виховувались на російській політичній культурі, яка не шанувала українську ідею. Консервативні діячі, що увійшли в уряд, змушені були примиритися з існуванням Української держави, стати на службу до неї. Лише внаслідок тимчасових, кон'юнктурних на їхню думку обставин. В українській державі шукали порятунку колишні панівні верстви Росії. В Києві було багато російської інтелігенції. Тут можна було зустріти экс-міністрів, генералів, лідерів російських партій кадетів і октябристів. Для російських офіцерів і чиновників гетьманський режим був "чепухой". Вони пішли на службу до гетьмана з прагматичних міркувань, бо в Україні панувала стабільність. Вони хотіли використати Україну у боротьбі з більшовиками Росії. Як тільки владу більшовицьку буде повалено, потреба в державі Скоропадського відпаде.

У внутрішній політиці гетьман все більше спирався на стару дореволюційну бюрократію. На чолі губерній і повітів були призначені старости. Поліція називалася державною вартою і в ній служило чимало колишніх жандармів. Державні установи і суди вивіски поміняли на українські, але зберігали російський характер.

Гетьман залучав до роботи кваліфікованих фахівців із досвідом роботи. Згідно із законом "Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу на вірність Українській державі" від 30 червня 1918р. у всіх державних установах і військових частинах України було складено присягу на вірність гетьману та українській державі. Тих, хто відмовлявся її скласти, звільняли з державної та військової служби.

Тоді ж Скоропадський затвердив закон, за яким значно підвищувалася матеріальна винагорода за роботу в державних органах влади.

Старі чиновники доклали чималих зусиль до зміцнення державної влади, діючи звичними для себе, репресивними методами. Після перевороту в Україні прокотилася хвиля арештів і розстрілів тих, хто ще недавно на чолі місцевих Рад і ревнаркомів конфіскував поміщицьку власність, розподіляв землю і майно великих землевласників. До законності й правопорядку, які обіцяв гетьман, його чиновники йшли через сваволю і беззаконня, залякування і терор. Такі методи давали тимчасовий ефект, адже вони не зменшували число невдоволених: арештовували, а часто й страчували не лише активних революціонерів, але і їхніх родичів, сусідів, випадкових людей. Ще не розвіяв вітер попіл на згарищах поміщицьких маєтків, як запалали селянські хати.

Орієнтація на кваліфікованих, з досвідом роботи чиновників досить швидко дала свої результати: в Україні запрацював адміністративний апарат, який узявся творити в суспільстві елементарний порядок, ліквідувати безвладдя. Але посилення апарату за рахунок службовців старої генерації несло загрозу Українській державі, бо саме в середовищі старого чиновництва була сильна опозиція національно-державному курсу уряду Ф.Лизогуба. Багато урядовців вбачали в Українській державі лише етап до неминучого відновлення "єдиної і неділимої Росії". Наведений в Україні (при допомозі німців і австрійців) порядок і спокій був оманливий, політична стабільність була нетривка. Старі антагонізми не зникли, до них долучалися нові. Великі землевласники при допомозі німецьких і австрійських військ почали спішно відновлювати свою власність на землю і майно. На їх вимоги власті примушували селян повертати не лише землю і реманент, а й відшкодувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Особливо широкого розмаху набула сваволя поміщиків у перші тижні після гетьманського перевороту. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони.

Під час жнив 1918р. уряд видав розпорядження, за яким надав право поміщикам використовувати примусову працю селян. За ухиляння селян штрафували, або ув'язнювали.

10 вересня 1918р. окупаційні власті підписали з гетьманським урядом нову економічну угоду, за якою мали право вивезти з України 75 млн.пудів хліба, 11 млн.пудів живої ваги худоби, 300 тис.голів овець. Щоб виконати угоду перед союзниками, кабінет міністрів прийняв закон, який запроваджував державну монополію на хліб і тверді закупівельні ціни. Фактично селяни змушені були врожай здавати до хлібних бюро. Хто не здавав добровільно, у тих зерно реквізували. В села посилалися карні експедиції. Сам гетьман намагався відмежуватися від таких заходів. Його аграрна програма була поміркованою і нагадувала реформу П.Столипіна. Гетьман хотів сформувати сильну верству заможних селян, які б були опорою режиму.

Проект земельної реформи в Україні готувала аграрна комісія. Однак прихильники реформи були в меншості. Її здійснення блокували землевласники, які зволікали з обговоренням кожного пункту проекту реформи. Скептично до неї поставився й міністр земельних справ В.Колоколюць.

З метою прискорення реформи П.Скоропадським у жовтні 1918р. було створено Вищу аграрну раду, котру очолив сам гетьман. Як згадував один з її членів, коли у ній головував П.Скоропадський, справа просувалася швидше. Однак за його відсутності більшість гальмувала розробку земельної реформи. Тільки в листопаді Рада завершила свою роботу. Основні положення підготовленого нею проекту проголошували, що всі земельні мастки мають бути примусово викуплені державою, а потім продані за допомогою Державного земельного банку, проте не більше ніж по 25 десятин одній особі. Господарствам, що мали високе агрокультурне значення, залишалося до 200 десятин землі. Більшими за розміром могли бути мастки цукрових заводів, племінні господарства. Однак вони не могли перевищувати п'ятикратного розміру земельного цензу. Цей проект гетьманський уряд почав обговорювати у листопаді 1918р.

Проект такої земельної реформи не сприймала більшість селянства. Негативно її зустріли й засліплені класовим егоїзмом великі землевласники. Із свого боку, нічого реального щодо впровадження в життя проекту реформи гетьманський уряд зробити не встиг.

Гетьман і його уряд намагалися розв'язати складні проблеми в галузі фінансів і грошового обігу. На Україні тоді крім царських банкнот були в обігу "керенки", карбовані УНР, марки та крони.

З метою подолання проблеми гетьман створив Фінансову раду. У липні 1918р. вона подала на затвердження низку заходів, спрямованих на подолання становища у цій галузі. Складовою частиною цих заходів була підготовка грошової реформи, яка передбачала запровадження Єдиної української валюти - гривні. Нові гроші ще на замовлення Центральної Ради друкували в Німеччині. Їх перші партії почали надходити в Україну. Однак загострення політичного становища. Завдання урядові завершити розпочату роботу. Цілковито взяти під свій контроль стан справ у фінансовій сфері гетьману так і не вдалося. Для реалізації цих задумів історія відвела йому дуже мало часу.

Відновилися старі порядки і в промисловості. Власті повертали націоналізовані підприємства фабрикантам і заводчанам. У травні 1917р. в Києві відбувся з'їзд представників промисловості, фінансистів і політиків, який утворив Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітництво з метою зліквідувати поступки, завойовані в революційну добу. В Україні була обмежена свобода профспілкової діяльності, хазяї на свій розсуд визначали рівень заробітної плати. Відновлено дореволюційне законодавство про покарання за участь у страйках. Швидко збільшувалося безробіття. На багатьох підприємствах

адміністрація почала запроваджувати замість 8-годинного, 10 і навіть 12-годинний робочий день.

Однобічна орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відштовхувала від нього селянство, національну інтелігенцію, робітництво. Необхідного компромісу між різними соціальними групами гетьману домогтися не вдалося.

П.Скоропадський виношував великі плани в галузі створення української армії. Вона задумувалася у складі 8 армійських корпусів, гвардійської дивізії сердюків, 4 кавалерійських дивізій. Чисельність такої армії мала сягати 300 тис.чол. Однак німецько-австрійські власті не давали згоди на те, щоб розпочати роботу по формуванню регулярної національної армії. Їм було вигідно, щоб Україна платила за "послуги", а не утворювала власні збройні сили.

Війська гетьмана склалися з Запорізької дивізії, двох дивізій синьожупанників, а також сформованої в Австро-Угорщині з полонених українців дивізії сірожупанників. Улітку 1918р. сформовано на добровільних засадах сердюцьку дивізію. Восени в Білій Церкві почала відтворюватися бригада січових стрільців. Загальна чисельність збройних формувань не перевищувала 65 тис.чол.

Гетьман зробив спробу поновити українське козацтво як окремий стан населення і резерв національної армії. У жовтні 1918р. Скоропадський окремим універсалом відновив козацтво як окремий стан, з якого мали формуватися козацькі військові частини. Однак, як і багато інших намірів гетьмана, ці полки не було сформовано.

Значних здобутків гетьман досяг у галузі національно-культурної політики. Як нащадок козацького роду, П.Скоропадський вважав відродження національних традицій державною необхідністю. Він виявив наполегливість у спробах за короткий час українізувати державний апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників. По військовому міністерству (міністр О.Рогоза) наказувалося вести діловодство державною мовою, а в усіх установах і частинах негайно організувати курси українознавства. Звичайно, не обходилося без опору при українізації школи. Щоб уникнути конфліктів, міністр освіти та мистецтв Микола Василенко пішов шляхом, втерваним відповідним міністерством Центральної Ради і замість того, щоб українізувати російські гімназії, засновував поряд із ними українські. Восени 1918р. в Україні вже налічувалося близько 150 українських гімназій. Було прийнято закон про обов'язкове навчання українській мові та літературі, історії, географії України по всіх середніх школах. Почалось заснування українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. При російськомовних університетах відкрито комплекс українознавчих кафедр - мови, літератури, історії, права. У листопаді 1918р. гетьман оголосив про утворення Української академії наук і призначив своїм наказом перших 11 академіків. Президентом ВУАН став В.Вернадський. Тоді ж було започатковано Національну бібліотеку України, національний архів

України, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр.

Зовнішньополітичний курс Української держави.

Можливості проведення активної зовнішньої політики обмежувалися об'єктивними причинами: світовою війною і залежністю України від Німеччини і її союзників. Антанта із зрозумілих причин ставилась до Української держави вороже. Тим не менш, у період правління П.Скоропадського підтримувались активні дипломатичні відносини з державами Четверного союзу. У вересні 1918р. гетьман перебував у Берліні, де мав офіційні зустрічі з вищими посадовими особами Німеччини, зокрема з кайзером Вільгельмом II. Дипломатичні місії було вислано до Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Норвегії.

У червні 1918р. підписано прелімінарну (попередню) угоду з РСФРР про припинення стану війни і поновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій. Найбільш складним виявилось питання про державний кордон між Росією і Україною. Голова російської делегації Х.Раковський затягував переговори у Києві, вичікував розвитку подій у світовій війні, яка наближалася до кінця. На початку жовтня переговори перервалися.

Гетьман і його уряд намагалися також вирішити проблему Криму. Ще на початку квітня 1918р. українські війська перейшли через перекопський перешийок і рушили на Сімферополь. Однак в німецького уряду виявилися свої плани на Крим. Українським військовим частинам було наказано покинути півострів. Німецька адміністрація передала владу в Криму генералу Сулькевичу, який утворив крайовий уряд і відстоював самостійність півострова.

У травні 1918р. міністерство закордонних справ Української держави адресувало Німеччині кілька заяв з приводу кримського питання. В них йшлося про те, що економічно, політично і етнографічно Крим тісно пов'язаний з життям населення України.

Гетьманський уряд вважав, що приєднання Криму до України має відбуватися на засадах автономії. Він був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з Україною. І справді, навіть татарське населення, серед якого здобула велику популярність ідея власної державності, не заперечувало проти включення Криму до складу України. До цього були схильні також німці-колоністи, країни й немало росіян.

Уряд Сулькевича розгорнув репресії проти своїх опонентів і продовжував відстоювати самостійність Криму. Тоді гетьманський уряд очолив блокаду Криму. За умов блокади яскраво виявилася цілковита залежність півострова від материка: економічне життя його було паралізоване. Сулькевич заявив, що готовий на переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Переговори відбулися у Києві восени 1918р. сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії. Новий спалах громадянської війни після падіння гетьманського режиму поклав край планам злуки України і Криму.

Падіння гетьманського режиму.

Влітку 1918р. становище в Україні загострилося. У середині липня розпочався загальноукраїнський страйк залізничників, у якому взяло участь понад 200 тис.чоловік. Набирала широкого розмаху селянська боротьба. У Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині повстання охопило десятки тисяч селян. Активна повстанська боротьба розгорнулася на Чернігівщині, у якій брали активну участь представники різних соціалістичних партій, у т.ч.більшовики.

Восени 1918р. повстанський рух набув нового розмаху. У вересні у "нейтральній зоні" між Українською державою і РСФРР за активної участі останньої почалося формування двох українських партизанських дивізій.

На Катеринославщині й у Північній Таврії ширився повстанський анархістський рух під проводом Н.Махна. У жовтні повстанці захопили Гуляйполе. На повстанців були кинуті регулярні військові частини. Але вони уникали боїв з переважаючими силами, завдаючи у той же час дошкульних ударів невеликим з'єднанням, винищуючи поміщиків і гетьманських урядовців.

В умовах кризи гетьманського режиму активізувалися ті політичні партії і групи, які виступали за відновлення Української Народної Республіки і усунення від влади консервативних елементів. Ще у серпні 1918р. у Києві було створено Український Національний Союз (УНС). До його складу ввійшли українські есери, соціал-демократи, ряд дрібних громадсько-політичних організацій. Головою УНС обрано В.Винниченка. Союз стояв в опозиції до гетьманського режиму.

Наприкінці жовтня 1918р. П.Скоропадський погодився на включення до складу Ради Міністрів Української держави представників УНС. Але у складі уряду члени УНС були не довго. На той час події набирали зовсім іншого характеру. Стало зрозумілим, що Німеччина та Австро-Угорщина війну програли. У Німеччині почалася революція. В Україні шириться народне повстання. Це викликало зміну політичної орієнтації в урядових колах. 14 листопада, гетьман опублікував грамоту, в якій задекларував федеративну спілку з Росією. Йшлося, певна річ, про небільшовицьку Росію, якої ще не існувало. Відреченням від державної самостійності гетьман напевно розраховував здобути якщо не допомогу, то хоча б прихильність з боку дипломатів Антанти.

В істориків не склалось одностайної оцінки цього кроку гетьмана. Одна група вважає його суто тактичним, спрямованим на консолідацію України з антибільшовицькими силами Дону і Кубані, які також прагнули до федеративної перебудови Росії. Керівна роль України у боротьбі з

більшовиками, на думку цих авторів, забезпечила б її самостійне існування після ліквідації радянської влади в Росії.

Інша група істориків вважає, що грамота про федерацію була відкритим переходом гетьмана в табір великодержавної контрреволюції і зрадою ідеї самостійності України.

Саме так сприйняв цей крок Скоропадського Український національний союз, що штовхнуло його на шлях організації антигетьманського повстання. 14 листопада 1918р. на засіданні УНС для керівництва збройною боротьбою з гетьманом була створена Директорія УНР на чолі з В. Винниченком. 15 листопада у зверненні до населення України Директорія закликала до збройної боротьби з гетьманом. Рівно через місяць, 14 грудня 1918р. П. Скоропадський вирішив відмовитися від влади й підписав своє зречення. Воно звучало так: "Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебував. Бог не дав мені сил справитися із завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади". Через кілька днів П. Скоропадський із сім'єю виїхав до Берліна, у вигнання. Директорія оголосила його поза законом.

Українська держава на чолі з гетьманом проіснувала недовго, менше восьми місяців, протягом яких реальна влада була в руках німецько-австрійського військового командування, а її власний вплив був обмежений. Спочатку політичний курс гетьмана здобув підтримку внаслідок обіцянок відновити правопорядок. Однак влада не змогла належно підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила на порядок дня революція. Перше питання - проведення соціально-економічних реформ. Друге пов'язувалося з національною незалежністю. Спроба відновити стабільність в Україні шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою П. Скоропадського. В національному питанні гетьманський уряд вів двоїсту політику: мав досягнення у відрядженні національної освіти і культури, але змушував українців дивитися на уряд як на "український за формою, але московський за змістом".

Про характер гетьманату писали історики по-різному. Представники консервативно-державницького напрямку в українській історіографії (В. Липинський, Д. Дорошенко, Н. Василенко-Полонська) заявляли, що це була єдина "Правова" українська держава, витворена місцевими консервативними силами.

Автори УНРівського напрямку дотримувалися протилежної оцінки і наголошували, що гетьманський режим був маріонеткою німців і не мав жодної опори в масах. Близьким до цього є карикатурний образ гетьмана П. Скоропадського в романі М. Булгакова "Дні Турбіних".

Однак постать гетьмана більше трагічна ніж комічна. Доля його поставила на чолі Української держави. Російський генерал, який чотири роки воював з німцями й австрійцями, в останній рік війни змушений був

спиратися на них. П.Скоропадський не був українським самостійником і демократом, сповідував консервативні погляди, але прагнув залучити до будівництва української держави різні верстви населення, незалежно від їх соціального і національного походження. Логіка державного будівництва заставляла його захищати українські інтереси, навіть якщо влада його спиралася на чужі багнети, а більша частина міністрів говорила і думала по російськи.

Л е к ц і я 5. Українська Народна Республіка за доби Директорії

В історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії УНР. У радянській історіографії діяльність Директорії розглядалася із суто ідеологічних позицій і характеризувалася як буржуазно-націоналістична, антинародна владна структура, на боротьбу проти якої у 1919р. піднялися всі українські трудящі маси.

До другої групи досліджень про Директорію належать праці, видані авторами українського зарубіжжя. Проте однозначної оцінки доби Директорії УНР вони не містять. У цій групі історичних праць помітні дві концепції щодо характеристики Директорії.

Одна з них закладена її політичними противниками - В.Липинським, Д.Дорошенком та іншими, які розглядали Директорію однобічно, вбачаючи в її діяльності лише сукупність безперервних помилок і провалів.

Друга концепція, що отримала подальший розвиток, була сформульована членами та прибічниками Директорії: В.Винниченком, І.Мазепою, М.Шаповалом, А.Андрієвським. Вони у своїх працях представляли Директорію з позицій патріотичного прагнення до відродження незалежної УНР. Це ближче до об'єктивності, хоча діяльність Директорії не завжди втілювалася в практику державотворення.

До ґрунтовно досліджених сьогодні питань можна віднести проблему селянсько-повстанського руху в Україні. Цей надзвичайно складний і важливий чинник впливав на різні складові тогочасних подій. Селянсько-повстанський рух позначився на існуванні не лише Директорії, а й інших політичних і воєнних сил. За визнанням генерала А.Денікіна, махновське повстанство завдало чи не вирішального удару білому російському рухові. Могутній повстанський рух селянства - це не бандитизм, як охрестила його більшовицька історіографія, а цілеспрямований соціальний рух, що виріс до потужних збройних формувань. Його дослідники В.Верстюк, В.Волковинський та інші з наукових позицій дали об'єктивну оцінку як повстанському рухові в цілому, так і його отаманам. За їхніми висновками, це був масовий селянський повстанський рух, спрямований проти політики воєнного комунізму, що впроваджувалася радянською владою (Верстюк В.Махновщина.-К.,1992; Волковинський В.Нестор Махно.Легенди і реальність.-К.,1994).

Аналіз літератури засвідчує, що навіть зважаючи на значну історіографію з цієї проблеми, узагальнюючого дослідження доби Директорії УНР сьогодні ще не існує.

Утворення Директорії. Боротьба за відновлення УНР.

У ніч на 14 листопада 1918р. в Києві відбулося таємне засідання Національного Союзу, в якому взяли участь представники політичних партій, Селянської спілки, профспілки залізничників і українських січових стрільців. Присутні створили п'ятиособовий тимчасовий верховний орган Української

Народної Республіки - Директорія, яку очолив соціал-демократ В.Винниченко. Від січових стрільців у члени Директорії було висунуто соціал-демократа С.Петлюру, який обійняв посаду головного отамана військ УНР. Його обрали заочно. Представником Селянської спілки в Директорії став проректор Київського державного українського університету, професор геології Ф.Швець, за партійною приналежністю - член УПСР. До складу Директорії ввійшли також адвокат, соціаліст-самостійник П.Андрієвський і керівник профспілки залізничників, безпартійний А.Макаренко. Директорія створювалася з конкретною метою - для ліквідації гетьманської влади. Після цього передбачалося визначити форму державного правління УНР.

15 листопада 1918р. члени Директорії виїхали у Білу Церкву, місце розташування своєї основної військової сили - січових стрільців. Днем раніше туди прибув С.Петлюра. 16 листопада відділи січових стрільців зайняли Білу Церкву та Фастів і виступили в напрямку Києва. 18 листопада відбувся бій під Мотовилівкою, за 30 км від столиці, в ході якого стрільці розгромили найбільш боєздатні сили гетьмана Скоропадського - полк .....і офіцерську дружину. 21 листопада республіканські війська, підійшовши до Києва, розпочали його облогу. На бік Директорії масово переходили гетьманські частини, дислоковані в різних районах України, та приєднувались численні повстанські загони на чолі з отаманами Зеленим, Григор'євим, Ангелом та ін. Загальна чисельність військових з'єднань, які підпорядковувались наказом Директорії, у грудні 1918р. становила понад 100 тис.чол. Наприкінці листопада - початку грудня 1918р. армія УНР контролювала майже всю територію України. Після укладення Директорією угоди про нейтралітет з командуванням німецьких військ в Україні 12 грудня 1918р. частин армії УНР розпочали загальний штурм Києва. У результаті дводенних боїв загони січових стрільців і Дніпровська дивізія здобула місто. 14 грудня 1918р. гетьман Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. 19 грудня 1918р. Директорія УНР урочисто в'їхала в Київ. 26 грудня 1918р. було проголошено відновлення УНР і призначено перший уряд на чолі з В.Чехівським - Ради Народних Міністрів УНР.

Внутрішня політика Директорії.

З огляду на те що Директорія взяла владу в Україні у свої руки, слід навести короткі характеристики особистих рис і політичних орієнтацій її членів. У початковий період існування Директорії у виробленні її політичної лінії активу роль відігравав В.Винниченко, який належав до лівого крила УСДРП. За спогадами сучасників, зокрема генерала М.Капустянського, "голова Директорії В.Винниченко в силу своєї непослідовності схилився все більше до комуністичних ідей і пізніше під тиском Антанти відколовся від Директорії".

Інший член Директорії С.Петлюра, за спогадами М.Шаповала, "був людиною досвідченою і амбітною, любив молодих людей, що захоплювались його промовама, і радо слухав їх похвалу, але не міг зносити критику, і це

було причиною, що він відсував від себе здібніших людей, які думали самостійно".

Характеристику інших членів Директорії подано в мемуарах М.Капустянського: "Ф.Швець - висока постать, чесна людина, професор і тільки професор далекий від життя"; "П.Андрієвський - найбільш поміркованої течії самостійник, коли сформувався чисто соціалістичний уряд УНР, вийшов зі складу Директорії. Однак він продовжував вести окрему політику, ворожу урядові і навіть головному отаманові"; "А.Макаренко - людина зовсім іншого гатунку. Має здоровий розум і багато енергії. На жаль, йому бракувало належної освіти і певної системи. Любив втручатися у всякі справи, цікавитися дрібничками і розкидав свою увагу".

З аналізу партійної належності, політичних поглядів і професійних якостей членів Директорії можна зробити висновок, що від самого початку цей вищий орган державної влади був неспроможним об'єднати всі українські сили навколо головної державницької ідеї. Спроби її членів досягти внутрішнього порозуміння, зрозуміти соціально-політичну ситуацію та спрямувати розвиток подій шляхом зміцнення УНР не дали бажаних результатів.

Проблематичність нормального функціонування Директорії була зумовлена не лише наявністю в ній малознаних політиків, а й тим, що в її складі були два вельми відомі популярні та амбітні лідери. В.Винниченко і С.Петлюра, маючи великий вплив і авторитет серед українства, намагалися проводити самостійну політику. Обидва українські соціал-демократи та прихильники незалежної України, вони мали різні погляди щодо шляхів досягнення кінцевої мети. В.Винниченко був поборником союзу з більшовицькою Росією, а С.Петлюра покладав надії порозумітися з Антантою. Навколо цих постатей створювалися коаліції всередині Директорії та уряді. На першому етапі діяльності при ухваленні рішень на бік поміркованого соціал-демократа С.Петлюри, майже завжди ставав соціал-самостійник П.Андрієвський, а до "лівого" В.Винниченка більше тяжів есер Ф.Швець. А.Макаренко, який не належав до якоїсь політичної партії, чіткої позиції не дотримувався.

Зрозуміло, що за цих умов існування Директорії в такому складі було можливим лише до перших серйозних випробувань. Через згадані розбіжності та відсутність на цей момент домінуючої сили серед провідників УНР, Директорія й уряд не виробили чіткої програми подальшої діяльності.

26 грудня 1918р. Директорія опублікувала свій програмний політичний документ - Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію режиму П.Скоропадського, скасування законів, запроваджених його урядом, відновлення незалежної Української Народної Республіки, дії всіх законів Центральної Ради, проведення виборів до Тимчасового Конгресу України, якому належатиме вища законодавча влада в країні. Декларація скасовувала приватну власність на землю, однак не уточнювала, коли селянство її отримає.

Того ж 26 грудня було створено перший уряд Директорії УНР, який очолив лівий соціал-демократ Володимир Чехівський. Уряд та його місцеві органи - трудові ради - взяли на себе зобов'язання представляти інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції. Була прийнята постанова про негайне звільнення всіх призначених при Скоропадському чиновників. Частина з них притягнули до судової відповідальності.

5 січня 1919р. видано закон про вибори до Трудового Конгресу України, який мало обрати населення без "поміщиків і капіталістів". Причому до них зарахували навіть вищу інтелігенцію і адвокатів, лікарів, професуру. Директорія і її уряд мали намір таким чином установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим вибивши з рук більшовиків один з їх найважливіших пропагандистських козирів. Згідно з інструкцією про вибори до Трудового Конгресу можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної приналежності. 593 мандати майбутнього українського передпарламенту розподілялися між губерніями та по куріях: 377 осіб - від селян, 118 - від робітників, 33 - від трудової інтелігенції, 65 місць було надано представникам Західної України.

23 січня почалося засідання Трудового конгресу. На цей форум прибули 400 депутатів, з них 36 від західноукраїнських земель. Напередодні відкриття Конгресу сталася визначна подія на шляху відновлення Соборності українських земель. 22 січня 1919р. на Софійському майдані в Києві відбувся урочистий Акт злуки - об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. Наступного дня Конгрес ратифікував "Універсал Соборності", ЗУНР перетворилася на Західну область УНР (ЗО УНР). УНР зобов'язувалася подавати ЗО УНР військову допомогу в боротьбі з польською агресією. Голова національної ради ЗУНР Є.Петрушевич увійшов до складу Директорії.

Трудовий конгрес ухвалив Закон "Про форму влади в Україні", за яким вся влада належала Директорії. Вона отримала право приймати закони, проте вони мали бути затверджені або відхилені наступною сесією. Конгрес відкинув ідею диктатури пролетаріату й висловився за демократичний устрій України, за цілісність території соборної УНР.

Однак дуже скоро виявилось, що через свій непродуманий радикалізм Директорія практично залишалася без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату - всіх, без кого нормальне існування держави неможливе. Здійснюючи революційну перебудову всіх структур гетьманської держави, діячі Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити. Революційна стихія селянства, яка протягом кількох тижнів змела гетьманський режим, виявилася неспроможною протистояти наступові регулярних радянських військ. Ця стихія стала швидко перероджуватися в руйнівну анархію. Численні місцеві отамани і підпорядковані їм озброєні загони, які ще вчора під антигетьманськими гаслами підносили Директорію до вершин влади, через кілька тижнів цю владу, а разом з нею і незалежну Українську державу

почали безжально нищити. Зупинити цей руйнівний процес Директорія могла лише шляхом насильства, використовуючи жорсткі методи наведення порядку. Однак стати на цей шлях вона не наважилася. Внутрішні суперечності паралізували республіканський режим. У результаті жодне соціально-економічне питання, про необхідність розв'язання яких заявляла Директорія, не було втілено у життя. Так, Директорія декларувала відданість інтересам робітничого класу і заявляла про необхідність застосування робітничого контролю в промисловості. Фактично ж її отамани - часто без узгодження з вищою владою, але без будь-яких дисциплінарних наслідків придушували страйки, забороняли робітничі організації політичного характеру, навіть розганяли профспілки.

Непоследовність курсу Директорії проявилася і в розробці аграрної політики. 8 січня 1919р. Директорія затвердила "Закон про землю в УНР", який скасовував приватну власність на землю і оголошував її "добром народу". Закон передбачав вилучення землі у поміщиків, церкви, монастирів без викупу і розподіл її серед малоземельних і безземельних селян. Норми наділення повинні були встановлювати земельні органи відповідно до місцевих умов. Мінімальна кількість не могла бути причиною від 5 десятин землі, а максимум становив 15 десятин. При цьому дозволялося спадкове землекористування.

Не підлягали розподілу землі підданих чужоземних держав. Цей пункт викликав значне невдоволення українського селянства, оскільки польські поміщики, які на Правобережжі мали велике землеволодіння, оголошували себе підданими інших країн.

Також виключалися з розподілу землі цукроварень, гуралень та "культурних господарств". Останні (маєтки, в яких були племінні розсадники, розплідники, насінневі, селекційні господарства) переходили в користування трудових хліборобських спілок. Економічно таке рішення було обгрунтованим, однак воно не враховувало бажання селян вести одноосібне господарство і викликало в окремих регіонах вороже ставлення до залежного закону взагалі.

Документи 1919р. показують жахливу картину анархії та руїни на селі. Попри заклики Директорії зберегти лад і порядок, селами масово здійснювали самовільні захоплення земель, випасали худобу на посівах зернових, нищили ліси-молодняки, обкрадали та руйнували економії, не визнаючи ніяких розпоряджень земельних управ. Представники місцевої адміністрації не мали сили боротися з такими явищами.

Чому ж земельна реформа, яка повинна була консолідувати селянство і зробити його опорою влади, викликала лише опозицію як з права, так і зліва? Причини доречно шукати як в самому законі, невідповідності окремих його положень селянським очікуванням, так і в загальній внутрішньо - і зовнішньополітичній ситуації.

Перш за все, населення не вірило в можливість влади УНР утриматись і відповідно - в реальність здійснення аграрних перетворень. Незалежною перешкодою для внутрішніх перетворень стало те, що Україна знаходилась в

стані війни на декілька фронтів. Через швидкі втрати території праця щодо земельної реформи не проводилась, а результати вже виконаної роботи зводились нанівець.

Весь час свого перебування при владі Директорія, балансує між економічною доцільністю, бажаннями селянства та соціалістичними доктринами, так і не спромоглася розв'язати однієї з найважливіших проблем тогочасного українського суспільства. Це, врешті, стало причиною втрати нею популярності і однією з причин поразки національної революції в цілому.

Із самого початку військово-політичне становище Директорії було критичним. На заході стояли польські війська, на сході та півночі - радянські, на південному сході - російські білогвардійці А.Денікіна, на півдні - в районі Одеси, Миколаєва, Херсона - французькі. В уряді Директорії не було єдності. В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал виступали за союз з Радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С.Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії і в боротьбі за українську державність. Помірковані соціалісти уявляли нову владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики. Директорія втрачала контроль над ситуацією в Україні. Швидко звужувалася її соціальна база.

Війна Раднаркомом Росії проти Директорії УНР.

Використавши важке становище Директорії, більшовики організували другий похід на Україну. Вже 17 листопада 1918р. в Москві утворилася Рада українського фронту - В.Антонов-Овсієнко, Й.Сталін та В.Затонський. У розпорядження Ради поступали все нові військові частини. Одночасно за рішенням ЦК РКП(б) було утворено маріонетковий радянський уряд України на чолі з Г.Пятаковим, до якого увійшли В.Антонов-Овсієнко, Ф.Сергеев(Артем), Е.Квірінг, В.Затонський.

Уряд Української Народної Республіки 31 грудня 1918р., 3, 4 і 9 січня 1919р. звертався із запитом щодо воєнних заходів Москви. На них він отримав лицемірну відповідь, що на Україну наступає не військо РСФРР, а воюють між собою війська України - української радянської влади і Директорії.

У січні 1919р. УНР з усіх боків оточили вороги. З півночі та сходу почали наступати більшовицькі війська, у складі яких діяли організовані в "нейтральній зоні" партизанські з'єднання, які було названо Першою і Другою Українськими дивізіями. Як і рік тому, в північно-східних районах України російські радянські війська почали встановлювати радянську владу. Прикриттям їхніх дій був Тимчасовий робітничо-селянський рух України на чолі з Г.П'ятаковим.

3 січня 1919р. війська УНР змушені були залишити Харків і туди переїхали з Росії ЦК КП(б)У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

16 січня 1919р. після тривалих безплідних намагань В.Винниченка і В.Чехівського дипломатичними засобами порозумітися з Москвою, Директорія УНР оголосила війну РСФРР. Незважаючи на впертий опір українських республіканських військ, радянські війська 19 січня захопили Полтаву, а 27 січня - Катеринослав. Червоноармійські частини за допомогою отаманів Н.Махна і Д.Терпила які перейшли на їх бік, зайняли майже всю Лівобережну Україну. Далі воєнні дії перекинулися на Правобережжя, і 5 лютого 1919р. радянські війська вступили в Київ.

Розгром військ Директорії відбувся досить швидко. Від армії (яка складалася з окремих партизанських загонів) і налічувала близько 100 тис.чоловік, за кілька тижнів після ліквідації гетьманського режиму залишилося лише 20-25 тисяч. Селяни - повстанці, котрі з великим завзяттям боролися з гетьманськими військами, після їх розгрому стали розходитися по домівках. Частина перейшла на бік більшовиків, інші, очолювані місцевими отаманами, не визнавали ніякої центральної влади і захищали лише групові чи територіальні інтереси. Отаманщина підривала Директорію УНР зсередини, знесилювала її у боротьбі з радянськими військами.

Директорія і уряд УНР, залишивши Київ, переїхали до Вінниці й відтоді часто змінювали місце свого перебування. Саме з цього часу й з'явився в народі вислів "у вагоні Директорія, під вагоном територія".

6 лютого 1919р. на вимогу Антанти з Директорії вийшов В.Винниченко, який виїхав до Відня. З цього часу і до останніх днів Директорію очолював С.Петлюра.

На думку учасника тих подій Ісака....., це була одна з найсумніших сторінок української революції. "Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою,- писав він,- коли вони не тільки самі собі виносять політичний вирок, але й катастрофічно впливають на стан справ бойових сил цілого фронту. Наступ більшовиків з півночі і присутність антантівського десанту на півдні вносили величезну дезорганізацію в українські маси і вимагали великої напруженої праці з боку політичних провідників. Але і провідники дивувалися тим складним умовам, що створилися в цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет".

С.Петлюра відмовився від відставки і мотивував своє рішення в листі до своєї партії так:"Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого народу повинні взяти участь у державній праці, і не вважаю для себе можливим ухилитися від виконання своїх обов'язків, як син свого народу, перед Батьківщиною, буду поки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу із складу УСД партії. С.Петлюра, 11 лютого 1919 року".

Позицію С.Петлюри з задоволенням сприйняли українські патріоти, національне вояцтво. "Серед усіх членів Директорії, - пише полковник Євген Коновалець,- найбільше вибивався Симон Петлюра, людина кришталіно чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, й у нього не було потрібної підготовки для керма військовими і політичними справами Української республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неуспихів що почали спадати на українську владу спаював усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року".

За змінами в Директорії відбулися й відставка уряду В.Чехівського. Кабінет міністрів очолив Сергій Остапенко (член УПСР) - прихильник союзу з Антантою.

Однак, попри всі зусилля С.Петлюри і значні поступки Директорії на переговорах з представниками французького командування в Одесі досягти компромісу з Антантою щодо умов надання армії УНР матеріально-технічної допомоги не вдалося. Втручання військ Антанти у війну в Україні не сприяло вирішенню жодного з питань, навколо яких точилася жорстока боротьба. Навпаки, у містах і селах півдня України замість порядку і спокою, обіцяних союзниками, запанували анархія і терор. Переважна більшість населення зустріла війська Антанти вороже, як окупантів. Їхня орієнтація на великоруську білогвардійщину викликала невдоволення лівих соціалістичних партій, що активно включилися в боротьбу з іноземцями, організовуючи підпілля та партизанські загони. Все це справило значне враження на солдатів і матросів Антанти. Уряд Франції змушений був евакуювати у квітні 1918р. свої війська з півдня України.

А тим часом, переслідувані Червоною армією, війська Директорії на початку березня покинули Вінницю. Черговою резиденцією уряду УНР стала Жмеринка, згодом Проскурів (нині Хмельницький). Там відбулося останнє її засідання в повному складі. Після цього Директорія розкололася. Є.Петрушевич разом з П.Андрієвським переїхали до Станіслава, де почали урядувати майже незалежно. С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко переїхали до Рівного.

Уряд поповнився представниками соціалістів. Прем'єр-міністром став Борис Мартос. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з московським більшовизмом. Проте як ліві бойкотували уряд С.Остапенка, так праві стали в опозицію до уряду Б.Мартоса. Новий уряд змінив політичний курс і не покладав надій на Антанту. 5 травня 1919р. уряд залишив Рівне і перебрався до м.Радзивилова. Причинами невдач були відсутність єдності в українському суспільстві та розкол в уряді й Директорії.

Таким чином, за короткий час майже вся Правобережна Україна опинилася під контролем більшовиків. На середину квітня 1919р. тут знову була встановлена радянська влада.

Наростання безладдя у тилу і на фронті супроводжувалося єврейськими погромами, в яких брали участь отаманські загони, майже не

контрольовані командуванням армії УНР. Десятки тисяч людей у маленьких єврейських містечках Правобережжя й Чернігівщини залишалися внаслідок погромів без засобів до існування або гинули. Особливо знущався з євреїв у містечках Волині отаман Козир-Зірка.

С.Петлюра намагався припинити погроми, віддавши до суду і стративши отамана Семесенка та деяких інших командирів.

Директорія УНР прагнула налагодити дружні стосунки з єврейським населенням України. Було відновлено єврейську національно-культурну автономію. Єврейські діячі Арнольд Марголін і Соломон Гольдельман були включені до уряду УНР. Директорія видавала великі суми грошей на допомогу жертвам погромів.

Єврейські погроми в Україні тривали і після відступу з Києва військ Директорії. В них брали участь як радянські війська, так особливо денікінські підрозділи, що влітку 1919р. зайняли Україну аж до Проскурова. За свідченням професора С.Гольдельмана, всі ці погроми пізніше були приписані петлюрівським військам.

Отже, початок 1919р. характеризувався великими невдачами українського національно-визвольного руху. На передній план виходили нерозв'язані завдання соціальної революції. Трудящі маси пішли за більшовиками, які проголошували їхні власні гасла: землю - селянам, фабрики - робітникам! Однак більшовики незабаром запропонували масам радянську реформу державності і свою програму соціально-економічних перетворень, далекі від інтересів трудящих.

Політика радянської влади в Україні 1919 року.

У січні 1919р., коли означилися перші успіхи у боротьбі більшовиків з Директорією, постало питання про формування в Україні органів радянської державності.

Зміна державного устрою розпочалася з термінології. 6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від назви Українська Народна Республіка. Встановлювалася інша офіційна назва, за аналогією з радянською Росією - Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

29 січня 1919р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменовано в Раду Народних Комісарів. За пропозицією В.Леніна головою Раднаркому УСРР став авторитетний у керівництві РКП(б) професіональний революціонер Християн Раковський, болгарин, виходець з Румунії. Більшість членів уряду були росіянами та євреями, українців серед вищих чиновників була невелика кількість.

Створюючи новий державний апарат, уряд УСРР оголосив про ліквідацію всіх органів попередньої влади, розпуск судових установ. Повноваження на місцях передавалися (до обрання місцевих Рад) надзвичайним органам - ревкомам і комітетам бідноти в селах. Створювалися народні суди і ревтрибунали, робітничо-селянська міліція, а також

Всеукраїнська надзвичайна комісія, яку у жовтні 1919р. очолив направлений з Москви латиш Мартін Лаціс.

На з'їзді КП(б)У, що відбувся на початку березня 1919р., було прийнято принципове рішення взяти за основу конституції УСРР Конституцію Радянської Росії. 10 березня 1919р. на III-у Всеукраїнському з'їзді рад була прийнята перша Конституція УСРР.

Українська Соціалістична Радянська Республіка з'явилася за волею Комуністичної партії з метою послаблення національно-визвольного руху, однак її поява свідчила про те, що комуністична влада (на відміну від царської) визнала існування українського народу і була змушена миритися з існуванням української національної державності (хоча в дуже усіченому вигляді).

Конституція УСРР 1919 року, закріпила радянський лад в Україні, перемогу "диктатури пролетаріату". Оголошувалося про знищення приватної власності на засоби праці й засоби виробництва. Поміщики, буржуазія та близькі до них партії і групи позбавлялися виборчих прав.

Згідно з Конституцією вища влада належала Всеукраїнському з'їздові Рад, а в період між з'їздами - Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітету (ВУЦВК). Головою ВУЦВК було обрано Г.Петровського.

Формуючи радянський апарат в Україні, більшовики не мали наміру будувати тут суверенну державу. Але, віддаючи данину настроям українського народу, у свідомості якого вкарбувалося прагнення мати власну державність, вони оголосили, що УСРР об'єднується з Радянською Росією на засадах "соціалістичної федерації". Це мало означати, що Україна цілком рівноправна з Росією. Але загальнофедеративних органів створено не було. Україна управлялася з центру через Раднарком і ЦВК Російської Федерації, а також через РКП(б), що залишалася унітарною, централізованою партією. Заява про федеративні зв'язки України і Росії була суто декларативною. Ідеалом більшовиків залишалася унітарна держава, "повна єдність". 4 травня 1919р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив запропоновані В.Леніним рішення про військову єдність республік. 18 травня 1919р. це рішення було схвалено на засіданні ВУЦВК. Нарешті, 1 червня 1919р. за участю формально незалежних держав - України, Білорусії, Латвії та Литви - вищий орган Російської Федерації - ВЦВК - на своєму засіданні схвалив декрет про об'єднання всіх радянських республік "для боротьби зі світовим імперіалізмом". Об'єднанню під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниці, фінанси, комісаріати праці. В результаті було укладено "воєнно-політичний союз" радянських республік, який звів нанівець суверенні права України.

Після встановлення радянської влади в Україні почалася націоналізація, тобто одержавлення фінансів, транспорту, системи зв'язку, великої промисловості. Зосередивши у своїх руках основні сфери економічного життя, держава одержала можливість підпорядкувати їх потребам війни.

Одним з найважливіших своїх завдань на Україні більшовики оголосили вирішення аграрного питання. Уряд УСРР Конфіскував поміщицькі, удільні, церковні землі. Але не всі вони перейшли у безплатне користування селян. Чимало землі залишалось для радгоспів, належали цукровим, винокурним, кінним та іншим господарствам і не підлягали розподілу. На літо 1919р. створено близько 500 колгоспів. Земельні відділи почали тиснути на селян, щоб вони об'єднувалися в комуни. До того ж вводилася продовольча розкладка: все зерно, крім необхідного мінімуму(посівний фонд, хліб для харчування сім'ї), селяни повинні були здавати державі за встановленими нею цінами. На практиці ж часто-густо забирали майже весь хліб без будь-якого відшкодування. Заборонялася також приватна торгівля продуктами харчування. Все це були елементи продовольчої диктатури, встановленої в Україні декретом ВУЦВК 12 квітня 1919р.

Хлібозаготівля в Україні відбувалася з величезними труднощами. Селянство чинило впертий опір заготівлям, і хліб, як правило, доводилося брати силою. У відповідь почалися антибільшовицькі виступи в українському селі. Численні партизанські загони захоплювали контроль над величезними територіями. Були загони, що не визнавали будь-якої влади.

Повстанські настрої охопили чимало колишніх партизанських загонів, включених до складу Червоної армії, зокрема отамана Зеленого(Д.Терпила), анархіста Н.Махна, отамана М.Григор'єва. За допомогою регулярних військ Червоної армії ці виступи були жорстоко придушені.

Антибільшовицькі виступи селянства глибоко вплинули на стан переважно селянської за своїм складом Червоної армії, викликавши в ній ряд великих заколотів, а також загальне послаблення дисципліни і масове дезертирство. Такими сприятливими для себе обставинами скористався генерал А.Денікін. Україну влітку 1919р. чекала нова окупація. Тепер уже російської білогвардійської армії.

У той же час більшовикам у першій половині 1919р. не вдалося повністю розгромити війська Директорії. Сама Директорія, її уряд не покинули територію України і готувалися до продовження боротьби.

Л е к ц і я 6. Західноукраїнська Народна Республіка

Історії ЗУНР присвячено чимало літератури, різнопланової за проблематикою, широтою висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики до фрагментів в окремих працях та монографіях. У цьому зв'язку назвемо лише узагальнюючі публікації наукового характеру, що з'явилися у 90-х роках ХХст.

До 75-річного ювілею ЗУНР з великою теоретичною статтею Листопада 1918р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях"(Укр.іст.журнал.-1993.-№1) виступив професор Прикарпатського університету ім.В.Стефаника О.Карпенко. Узагальнюючий характер має праця Б.Тищика й О.Вівчаренка "Західно-Українська Народна Республіка: 1918-1923рр."(Коломия,1993), автори якої зробили спробу повному висвітлити державно-правові аспекти виникнення і діяльності ЗУНР.

У 1995р. львівські дослідники М.Литвин і К.Науменко опублікували працю під назвою "Історія ЗУНР", що містить аналіз основних аспектів історії цієї республіки. У монографії М.Литвина "Українсько-польська війна 1918-1919рр."(Львів,1998) детально аналізуються військове будівництво ЗУНР і перебіг війни.

З узагальнюючих праць слід виділити посібник професора Львівського університету ім.І.Франка С.Макарчука "Українська Республіка галичан"(Львів,1997). У книжці висвітлено процес утворення УНРади та проголошення ЗУНР, розглядається питання державного і військового будівництва, хід українсько-польської війни, причини поразки Галицької армії.

Новим внеском в українську історіографію ЗУНР стала колективна монографія науковців Прикарпатського університету ім.В.Стефаника "Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923рр."(Івано-Франківськ, 2001), підготовлена під керівництвом О.Карпенка. Названі та багато інших публікацій дають змогу у більшій повноті реконструювати історію боротьби населення за національну державність, за возз'єднання українців в єдиній соборній, незалежній державі.

Встановлення української влади у Львові і краю.

Восени 1918р. ставало очевидним, що держави Четверного союзу війну програли. На грані розвалу була Австро-Угорська імперія, яка складалася з різних народів і які бажали самовизначення і створення власних держав. 14 жовтня 1918р. проголошено відокремлення від Австрії Чехії і Словачії, а 28 жовтня створена Чехословацька республіка. 30 жовтня Національна рада словенців, хорватів і сербів оголосила про розрив з Австро-Угорщиною. 31 жовтня влада Габсбургів була оголошена скиненою, а Угорщина проголошена республікою.

Останні тижні неконтрольованого розпаду Австро-Угорської імперії виявились надзвичайно насиченими і в плані пошуку національно-державної долі західноукраїнських земель. 18 жовтня 1918р. українські депутати з Галичини й Буковини, керівники, політичних партій і церковні ієрархи - всього 150 чоловік - утворили у Львові Українську Національну Раду, яка мала представницькі функції. Очолив її адвокат Євген Петрушевич (1863-1940), син греко-католицького священика з Буська. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету він працював адвокатом у Сокалі, Сколе. 1907р. був обраний послом австрійського парламенту, 1908р. - Галицького Сейму, очолював парламентський клуб. Наступного дня УНРада оголосила про намір об'єднати західноукраїнські землі в єдине ціле - Українську державу. Своїх цілей Рада прагнула добитися мирними методами з рук австрійських властей Галичини.

Однак наміри Української Національної Ради зразу ж опинилися в гострому конфлікті з поляками, які також розбудовували власну державу й претендували на територію Східної Галичини. Польські державницькі кола спиралися на місцеве польське населення, якого у Східній Галичині, особливо у містах, було досить багато. 28 жовтня у Кракові була створена польська ліквідаційна комісія, яка мала завдання розпустити австрійські органи влади і передати всі повноваження польським. До Львова члени ліквідаційної комісії сподівалися прибути 1 листопада.

У цей критичний момент ініціативу перехопили молоді українські офіцери, яких не задовольняло прагнення Української Національної Ради мирно і в рамках існуючої законності добитися визнання Української держави. Ситуація, за їх переконанням, вимагала рішучих методів боротьби. У вересні 1918р. вони утворили Центральний військовий комітет, який об'єднував керівників українських гуртків австрійських військових частин Львова, Станіслава, Тернополя, Коломиї, Золочева, а також легіону Українських січових стрільців у Чернівцях. Керівником національного виступу став сотник Українських Січових Стрільців Дмитро Вітовський. Вибір Д.Вітовського на військового керівника не був випадковим. Офіцер мав 31 рік, був відомий як організатор студентського і активний учасник січового руху, бойовий старшина. 31 жовтня Д.Вітовський від імені Військового комітету заявив керівництву Національної Ради: "Якщо цієї ночі ми не візьмемо Львів, завтра його візьмуть поляки!".

Рано-вранці 1 листопада 1918р. українські військові відділи загальною чисельністю біля 1400 жовнів і 60 старшини приступили до здійснення випрацьованого напередодні Військовим комітетом плану захоплення Львова. Протягом кількох годин вони зайняли всі основні об'єкти: осідок намісництва, будинок військового командування, головну пошту, вокзали, поліцейські дільниці, військові казарми і склади зброї. На міській ратуші встановлено український національний прапор. Того ж дня відбулася формальна передача адміністративної влади в краї намісником центрального австрійського уряду графом Карлом Гуйном і віце-президентом намісництва Володимиром Децикевичем делегації Української Національної Ради на чолі

з Костем Левицьким. В той самий день українські політики проводжали колишнього намісника до Відня. На прощання Гуйн сказав: "Мені старому здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші противники - це завзяті люди...".

Надвечір 1 листопада на мурах Львова були вивішені звернення до населення і відозва Національної Ради про створення Української держави із закликом брати владу на місцях та готуватися до скликання Установчих зборів з тим, щоб здійснити "вільний політичний, економічний і культурний розвиток народу".

Звістка про встановлення української влади у Львові блискавично облетіла весь край. В більшості повітів вже вночі з 31 жовтня на 1 листопада була передана влада відповідно до наказу Центрального Військового Комітету. Влада перейшла до українців переважно без кривавих збройних сутичок. Це безумовно засвідчує про те, що українські організації мали у своєму розпорядженні значні військові сили і масову громадську підтримку. Без збройної боротьби українська влада була встановлена в Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Рава-Руській, Золочеві, Городку, Жовкві, Буську, Тернополі, Бориславі, Бережанах, Стрию, Самборі, Дрогобичі. Як зазначає у книзі "Українська республіка Галичан" історик С.Макарчук, "стрімке поширення української влади в Галичині яскраво демонструвало той факт, що українська національна революція в краї визріла, а декларована в її ході Українська держава була природним продуктом суспільного розвитку. Завдання полягало в тому, щоб зберегти її".

На Буковині боротьбу за владу очолив утворений 25 жовтня у Чернівцях Український Крайовий Комітет з Омеляном Поповичем, котрий був одночасно керівником буковинської делегації Української Національної Ради. Крайовий комітет провів у Чернівцях 3 листопада 1918р. масове віче, в якому взяло участь близько 10 тис. осіб. Буковинське народне віче висловилося за приєднання української частини Буковини до Західноукраїнської держави. Віче висловило протест проти намагання Румунської Національної Ради, створеної в Чернівцях, оголосити всю Буковину "румунською землею".

6 листопада 1918р. дійшло до згоди між Українським комітетом і демократичною частиною Румунської Національної Ради, внаслідок чого Український Комітет взяв владу в північній частині, а Румунська Національна Рада - у південній. Українську Національну Раду в краї очолив А.Артимович, крайову адміністрацію - О.Попович. Була створена українська жандармерія, поліція, суд. Українські комісари оволоділи поштою, телеграфом, фінансами, промисловістю. На чолі магістрату Чернівців став О.Безпалко. Службовці краю 7 листопада прийняли присягу на вірність Українській Національній Раді. На жаль, після від'їзду легіону УСС з Чернівців до Львова Північна Буковина залишилася безборонною перед румунською окупацією.

Проголошення ЗУНР. Державне будівництво.

Українська Національна Рада, взявши владу, попервах поєднувала законодавчі та виконавчі функції. Лише 9 листопада 1918р. УНРада утворила уряд - Тимчасовий Державний Секретаріат. До його складу увійшло 14 державних секретарів, з них 8 від національно-демократичної партії, 2 - від радикальної, 1 - від християнсько-соціальної, 1 - від соціал-демократичної та 2 безпартійних. Очолив уряд Кость Левицький (1839-1941), виходець із сім'ї священика. Свого часу він закінчив Станіславську гімназію, навчався у Львівському університеті. Згодом став засновником газети "Діло", депутатом австрійського парламенту і крайового сейму. 10 листопада державні секретарі склали присягу.

13 листопада 1918р. на засіданні УНРади було затверджено "Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії". Ця дата вважається днем проголошення ЗУНР. Згідно Тимчасового Основного Закону новостворена держава отримала назву - Західноукраїнська Народна Республіка. Закон визначив територію ЗУНР, яка включала українські етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. Був затверджений герб держави - золотий лев на синьому полі, прапор блакитно-жовтий. У Законі відзначалось, що носієм суверенітету є народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами без різниці статі на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права за пропорційною системою виборів. Найвищим органом влади - парламентом, мали стати Установчі збори, а до їхнього обрання функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, уряду - Державний Секретаріат.

16 листопада 1918р. УНРада прийняла тимчасовий закон "Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки". Зберігаючи попередній адміністративно-територіальний поділ, закон встановлював, що у повіті адміністративна влада належить повітовому комісару, який призначався державним секретарем внутрішніх справ. При комісарі шляхом виборів, у яких приймало участь населення повіту, утворювалася повітова національна рада з дорадчим голосом. Міських комісарів теж призначав держсекретар внутрішніх справ, а в містечкових і сільських громадах комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли "Прибічні ради", які обиралися населенням. Закон докладно врегулював компетенцію місцевих органів влади і управління, які у своїй діяльності підпорядковувалися урядові. Тимчасово, через відсутність нових законів, залишалось чинним австрійське законодавство. Усі попередні службовці державного апарату, пошт, залізниці тощо, незалежно від національності, могли залишатися на державній службі й надалі, якщо вони склали письмове зобов'язання чесно служити Українській державі.

У січні 1919р. було прийнято закон про утворення Виділу УНРади у складі президента Ради та 9 членів. Виділ репрезентував державу у зовнішніх зносинах, призначав членів уряду, прийняв їх відставку, підписував і

публікував закони (фактично виконував функції колегіального глави держави).

15 лютого 1919р. затверджено Закон про мову в державному житті республіки. Державною мовою стала українська. Разом з тим за національними меншинами закріплювалось право "уживати як усно, так і в письмі їх рідні мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інститутами і державними підприємствами", їм гарантувалося право вільно користуватися рідною мовою, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодику, книги тощо.

Конституційна парламентарна система гарантувала спеціальним законом 1919р. скликання сейму ЗУНР. Однопалатний сейм повинен був зібратися у червні 1919р. Прийнятий 14 квітня 1919р. новий виборчий закон зазначав, що сейм складатиметься з послів, обраних на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Право голосу подавалося з 21 року, право бути обраним з 25 років. На думку проф.Б.Тищика, демократизм виборів забезпечувався закріпленням за кожною національною меншиною (пропорційно до її кількості) певного числа депутатських місць (з 226 послів сейму за українцями було закріплено 160 місць, за поляками - 33, євреями - 27, німцями - 6). На жаль, Законом про Сейм і вибори до нього не судилося бути реалізованими. З огляду на небезпеку польської окупації Станіслава український уряд 26 травня 1919р. залишив місто і вибув у напрямку на Бучач - Заліщики - Чортків. Через два тижні, 9 червня 1919р., в інтересах оборони держави і з метою забезпечення державного управління в умовах смертельної воєнної небезпеки Національна Рада та уряд постановили "надати право виконувати всю військову й цивільну владу уповласненому Диктаторові". Ним став Євген Петрушевич. Конституційні органи припинили дію.

Центральні органи держави кількаразово змінювали центри свого розташування. З 18 жовтня і до 21 листопада 1918р. УНРада перебувала у Львові. Тут був сформований Державний Секретаріат. Із втратою Львова (після 22 листопада) Національна Рада і уряд аж до кінця грудня розміщалися у Тернополі, після цього - в Станіславі (до 26 травня 1919р.). Майже одночасно з переїздом уряду до Станіслава відбулася його реорганізація. Головою Державних Секретарів замість Костя Левицького став Сидір Голубович.

Паралельно проводилася велика державотворча робота у певних галузях суспільного, культурного й економічного життя, що мала загальнореспубліканський характер. Розпочалася перебудова системи народної освіти. Публічні школи оголошено державними, а вчителів - державними службовцями, за рішенням освітніх органів дозволялося засновувати приватні школи. Українська мова стала основною в усіх державних школах, за національними меншинами - поляками та євреями визнавалось право на школу в рідній мові.

Українська Національна Рада 12 квітня прийняла закон про запровадження з 1 травня 1919р. восьмигодинного робочого дня.

Розглядався закон про земельну реформу. Були підготовлені проекти. Передбачалося наділення землею тих селян, котрі не мали необхідного мінімуму ґрунту для існування. Передусім при розділі землі вимагалось наділяти нею жовнірів, які беруть участь у "теперішній війні за волю України".

Закон про земельну реформу був прийнятий 14 квітня 1919р. У його вступній частині зазначалося: "вивласнюються всі двірські общари, всі добра монастирські, єпископські, ераціональні, фундаційні, всі землі, набуті в цілі спекуляції, як також і всі інші землі, котрі перевищувати будуть найвищу границю індивідуального посідання землі". Отже земельний закон визначив основи аграрної реформи, зокрема ліквідацію великого землеволодіння. По закінченні війни передбачалося поділити ріллю між безземельними і малоземельними селянами.

Поряд з цим, у законі не було сказано, як саме конфісковуються землі - з відшкодуванням їхнім попереднім власникам, чи ні. Це питання закон (§ 19) відкладав до вирішення майбутнього (Сейму). В законі також не сказано, за платню чи без неї будуть наділятися землею нові власники. Це теж мав вирішити Сейм. Заборонялося самовільне захоплення і ділення цих вивласнених земель: порушення каралися 6 місячним ув'язненням або штрафом до 10 тис.корон.

Урядові програми, незважаючи на їх незавершеність і короткий термін функціонування, засвідчили демократичний характер нової влади, її прагнення творити суверенну національну державу.

Акт Злуки.

Загальнонаціональний соборний центр, як зазначає проф.М.Литвин, мав велику притягальну силу для всіх українців незалежно від державних кордонів. Листопадові бої Галицької армії з польськими і румунськими частинами показали, що самотужки не здолати натиск противників. Усе це, а особливо споконвічне прагнення західних українців до єдності з усією Україною, і спонукало уряд ЗУНР звернутися за допомогою до наддніпрянських братів. 5 листопада УНРада надіслала свою делегацію на чолі з О.Назаруком і В.Шухевичем до Києва для переговорів з гетьманом П.Скоропадським. Після початку антигетьманського повстання переговори про об'єднання проводилися з Директорією УНР. 1 грудня у Фастові був укладений "передвступний договір" про "злуку обох Українських держав в одну державну одиницю". 3 січня 1919р. УНРада на своєму першому засіданні у Станіславі затвердила "передвступний договір", прийняла ухвалу про Злуку і доручила уряду - Державному Секретаріату ЗУНР затвердити офіційне укладення договору у Києві. Для участі в Урочистому акті об'єднання було затверджено представницьку делегацію на чолі із заступником президента УНРади Л.Бачинським. 22 січня 1919р. Директорія УНР видала Універсал, у якому оповістила про злиття в єдину державу - Українську Народну Республіку - Галичини, Буковини, Угорської Русі та

Наддніпрянської України. Того ж дня на Софійському майдані в урочистій обстановці було проголошено Злуку українських земель та утворення Єдиної незалежної соборної української держави. В урочистостях брала участь делегація УНРади ЗУНР у складі 36 осіб. 23 січня 1919р. Трудовий конгрес України у Києві затвердив об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу. ЗУНР дістала офіційну назву - Західна Область УНР (ЗО УНР). До складу Директорії УНР було введено Президента УНРади Є.Петрушевича. Але через воєнний стан практичне злиття двох державних організмів відкладалося на майбутнє - до скликання Всеукраїнських установчих зборів, обраних населенням обох частин України. На думку О.Бойка, Злука не означала, що УНР стала унітарною або федеративною державою. Скоріше це було конфедеративне об'єднання, принаймні до остаточного вирішення питання про державне об'єднання Установчими зборами. ЗУНР зберегла свої органи законодавчої та виконавчої влади, сферу і обсяг їхньої компетенції. ЗО ЗУНР продовжувала діяти як окремий державний утвір і у внутрішніх справах і на міжнародній арені. Влада Директорії УНР і надалі обмежувалася землями на схід від Збруча. Певним чином координувалась лише військова діяльність обох урядів. Незважаючи на заяви про Злуку, розбіжності у стратегії та орієнтаціях керівників УНР і ЗУНР поглиблювалися. Цим серйозно послаблювалося реальне значення акта 22 січня 1919р., який однак залишився символом споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання в одній державі.

Польсько-українська війна 1918 - 1919 років.

Для львівських поляків, які чекали приїзду ліквідаційної комісії і проголошення Східної Галичини частиною Польщі, виступ українців був цілковитою несподіванкою. Але досить швидко вони оговтались і почали чинити збройний опір. Уже в полудень 1 листопада 1918р. проти української влади у Львові виступили польські підпільні збройні загони, очолювані капітаном Ч.Мончинським. 5 листопада ворогуючі сторони розділяла лінія фронту, що проходила вулицями міста. Запеклі бої точилися за кожний будинок. Збройні заколоти проти законної влади польські боївки підняли і в інших західноукраїнських містах, зокрема Самборі, Дрогобичі, Перемишлі, які, однак, були швидко ліквідовані українськими частинами. Варшавський уряд вислав із Кракова на допомогу повсталим у Львові польським підрозділам додаткові військові частини.

Спочатку воєнні дії у Галичині йшли з перемінним успіхом. Великою стратегічною невдачею українського командування стала втрата 11 листопада 1918р. Перемишля, через який здійснювалось постачання польських військ озброєнням, боєприпасами, продовольством. У середині листопада 1918р. до польських заколотників у Львові з Кракова пробілися відділи під командуванням підполковника Токаржевського та генерала Б.Роя, що дало можливість полякам 21 листопада 1918р. встановити контроль над містом. Українські війська залишили Львів і зупинились на лінії Підбірці -

Лисиничі - Винники - Чижки. На думку проф.Л.Зашкільняка, почався збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою.

Початок польсько-української війни змусив керівників ЗУНР приділити особливу увагу розбудові власних збройних сил. 13 листопада 1918р. УНРада видала Закон про загальну військову службу громадян ЗУНР. Відповідно до цього Закону Державний Секретаріат військових справ 15 листопада проголосив загальну мобілізацію чоловічого українського населення віком від 18 до 35 років та встановив військово-територіальний поділ держави. Особи інших національностей мобілізації не підлягали, але до армії вступило чимало німців і євреїв, здебільшого лікарів. Формування боєздатної армії ускладнювалося тією обставиною, що серед українців які служили в австрійській армії, не було старших офіцерів з досвідом організації військових частин та планування операцій. Уряд ЗУНР звернувся за допомогою до УНР, яка рекомендувала для роботи по організації регулярних військ ЗУНР - Галицької Армії - генерала М.Омельяновича-Павленка і полковника С.Мишковського. У своїй діяльності вони спиралися на офіцерів-галичан, залучаючи до військового будівництва також офіцерів інших національностей - австрійців, чехи та ін. Реорганізація армії відбулася протягом грудня - січня, її чисельність зросла до 100 тис.бійців. На базі бойових груп організовано три корпуси по чотири бригади у кожному. Для оперативного управління армією створено Начальну Команду УГА.

У першій половині грудня 1918р. утворився українсько-польський фронт, який проходив від Хирова до Львова і тягнувся далі через Любачів, Рава-Руську, Белз до Ярослава. Галицька армія у грудні 1918 - січні 1919р. вела виснажливі бої переважно за Львів. Протягом цього періоду було здійснено дві безуспішні спроби звільнення міста. Не принесла очікуваного результату і Вовчухівська операція 15-17 лютого 1919р., внаслідок якої командування УГА планувало, оволодівши залізницею Львів - Перемишль, здобути Львів та Перемишль і вийти на лінію р.Сян. Успішно розпочата операція була зупинена 25 лютого 1919р. на вимогу Найвищої Ради держав Антанти. 20 лютого до Львова, а через кілька днів до Хирова, у Ставку Начальної Команди УГА прибула дипломатична антантівська місія на чолі з французьким генералом Ж.Бертелемі. Під час переговорів українці зрозуміли, що Антанта підтримує Польщу і хоче зміцнити її становище. Місія союзників визначила демаркаційну лінію розмежування воюючих сторін. За поляками мав залишатися Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Ні українська, ні польська делегації не задовольнялись запропонованою демаркаційною лінією. Перша, посилаючись на етнографічний характер території, обстоювала лінію Сяну. Поляки, посилаючись на "історичні права", висунули вимогу про лінію Збруча. Безперечно, лінія альянтів була вигідною для поляків. Вона не лише долучала до Польщі (хоч і з застереженням остаточного розв'язання проблеми повоєнних кордонів Мирною конференцією в Парижі) понад третину Східної Галичини, нафтовий басейн, столицею краю Львів, а й

найголовніше, вимагала відведення Галицької армії з тих земель, що були під її контролем. Це був явний диктат Антанти. Українська делегація відкинула пропозиції місії Бертелемі і воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися. Скориставшись перемир'ям, польська сторона стягла у район бойових дій значні підкріплення і в середині березня 1919р. здійснила операцію з деблокування Львова.

У березні-квітні суттєво змінились можливості ЗО УНР захищати свою державність. Коли у листопаді-грудні 1918р. війна була боротьбою всієї України проти всієї Польщі, то від січня 1919р. сподіватися на допомогу Великої України не доводилося. Навпаки, ЗУНР, знемагаючи в кривавій борні, змушена була посилати тисячі своїх стрільців Директорії, яка боролася проти російсько-більшовицької армії. Від березня, коли польська армія оголосила себе частиною антантівських військ, Галичина об'єктивно опинилась у стані протиборства і війни з Антантою. Але і рішуча підтримка Польщі Антантою, мабуть, ще не вичерпувала всієї смертельної небезпеки для ЗУНР. Не менша загроза для молодого українського держави, як слушно зауважив у книзі "Українська республіка галичан" проф.С.Макарчук, випливала з господарської розрухи, голоду, пошесних хвороб, породжених наслідками багаторічної війни, з загостренням соціальної кризи, що підігрівалася більшовицькою, анархістською та польською пропагандою.

Навесні 1919р. поляки вирішили провести масштабну підготовку до вирішального військового наступу. В квітні було перекинуто з Франції через Німеччину до Польщі армію генерала Галлера, сформовану й оснащену за допомогою Франції. Ця армія налічувала до 80 тис.жовнірів. Частина її була направлена на Волинь, а інша стрілецька дивізія галлерчиків опинилася в Галичині, з'єднавшись з польськими військами генерала Івашкевича. На передовій лінії фронту із ЗУНР поляки зосередили 50 тис. жовнірів і 200 гармат. 15 травня 1919р. польські війська розпочали наступ по всьому фронту. Під тиском переважаючих сил противника Галицька армія змушена була відходити на схід. У кінці травня 1919р. румунські війська почали займати Покуття, створюючи реальну загрозу з півдня. Командування Галицької армії змушене було відвести війська в південно-східну частину Галичини між річками Збруч і Дністер.

Галицька армія зробила відчайдушну і героїчну спробу вигнати ворога, захистити Республіку, що ввійшла в історію під назвою Чортківської офензиви. 7 червня 1919р. українські корпуси під командуванням генерала Олександра Грекова розпочали наступальну операцію, звільнили Чортків, Тернопіль, Бережани і потіснили противника до Перемишлян. Під час Чортківської операції галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військового спорядження. Польське командування почало поспішно стягувати на фронт всі наявні резерви. 28 червня 1919р. польська армія перейшла в контрнаступ. Виснажені наступальними боями українські війська змушені були відступити і 16-17 липня 1919р. частини Галицької армії перейшли річку Збруч. Східна Галичина була окупована Польщею. Але до закінчення боротьби ще було далеко.

Л е к ц і я 7. Військове протиборство за владу в Україні у другій половині 1919-го - 1920-у роках. Причини поразки, історичне значення та уроки Української революції

Наступ білої Добровольчої армії Денікіна на Україну.

У боротьбі за оволодіння Україною зішлись білогвардійські війська і Червона армія. Нові спроби прорватися в центральні райони України робила армія УНР. Боротьба між цими трьома силами визначила характер воєнних дій у другій половині 1919р.

Ще з весни 1919р. головним театром воєнних дій між радянськими і білогвардійськими військами став Донбас. Білогвардійці підійшли до околиць Луганська, де розгорнулися тривалі запеклі бої. Створивши перевагу в силах, Денікін 4 травня захопив Луганськ, а через кілька тижнів всю територію Донбасу. У червні білогвардійці зайняли Харків, потім Катеринослав. Форсувавши Дніпро і захопивши Черкаси, денікінці повели наступ на Правобережжя. В кінці серпня уряд Х.Раковського залишив Київ. Спроби військ Червоної армії зупинити білогвардійців на території України не вдалися.

Війська УНР і ЗУНР у боротьбі з денікінцями.

Навесні 1919р. війська С.Петлюри під тиском Червоної армії змушені були залишити Жмеринку і Проскурів. Близько місяця Петлюра тримався в Рівному. Тут проти нього повернув зброю отаман Оскілко. Заколот не вдався, але призвів до ще більшої дезорганізації армії. На початку травня Петлюра зі своїм штабом і уряд УНР змушені були евакуюватися в Радзівилів. У червні головний отаман спрямував великі зусилля, щоб реформувати армію, перетворити її з напівпартизанської в регулярну. Довелося подолати ще один заколот - виступ отамана Балбачана, якого усунули від керівництва Запорізьким корпусом і розстріляли. Реформа піднесла боєздатність армії, і Петлюра вирішив скористатися послабленням більшовицької влади через експерименти з комуністичним будівництвом, щоб повернутися в центральну Україну. На початку червня війська Директорії прийшли в рух і просунулися до лінії Староконстантинів - Проскурів - Кам'янець-Подільський.

17 липня 1919р. Українська Галицька Армія під тиском польських військ залишила Східну Галичину і переправилась через річку Збруч. За згодою урядів УНР і ЗУНР УГА приєднувалися до армії Петлюри для спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 80 тис.чол., з яких близько 50 тис. становили галичани.

Успішне продовження боротьби було неможливе без тісної консолідації всіх наявних сил. Однак узгодженості в політичних діях досягти не вдалося. Заважали суперечки і непорозуміння, які були наслідком ідеологічних, а частково й соціально-психологічних розбіжностей між західними і східними українцями, що накопичувалися століттями і за

короткий час співпраці не могли бути подолані. В результаті і далі продовжували діяти два уряди і дві армії. Для координації їхніх дій був утворений Штаб Головного Отамана на чолі з генералом Миколою Юнаковим.

Командуючий УГА генерал Мирон Тарнавський запропонував похід на Одесу, щоб встановити контроль над чорноморським узбережжям і налагодити зв'язки з Антантою, а потім рушати на Київ. Командування армії УНР, навпаки, хотіло спочатку утвердитися в Києві.

Прийняли компромісний варіант, який передбачав наступ на Київ і на Одесу, причому на південь спрямовувалася більшість частин УНР, а на столицю України - Перший і Третій галицькі корпуси на чолі з генералом Антоном Кравсом. План цей був невдалий, бо замість об'єднання воєнних сил він передбачав їх розпорядження.

Наступ українських військ почався у перші дні серпня і попервах розвивався досить успішно. Радянські війська, не маючи змоги стримувати білогвардійців та українські підрозділи, швидко відступали. 30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ. Майже одночасно у місто ввійшли білогвардійці, якими командував генерал Бредов, та українські війська на чолі з генералом Кравсом. Денікінці діяли рішуче й добилися від Кравса згоди на встановлення вигідної для них демаркаційної лінії. Київ залишався за ними, а українські війська відступали аж до Василькова. Кравс підписав угоду від імені УГА, позаяк Бредов заявив, що з армією Петлюри провадити переговори не буде. Керівники УГА не бачили в білогвардійцях ворогів і тільки тому так легко поступилися Києвом - столицею України. До всього вони мали певне виправдання: С.Петлюра у своїй директиві наказував не вступати в конфлікт з денікінцями, хоча ця директива не могла завбачити раптової появи денікінців у Києві. Петлюра зробив трагічну помилку, коли сформував групу військ київського напрямку з великою перевагою галицьких частин і довірив командування нею людям, які слабо орієнтувалися в особливостях боротьби на Наддніпрянщині.

Втрати вже здобутої столиці катастрофічно позначилася на перспективах матеріального постачання збройних сил УНР. Адже Київ міг послужити арсеналом для великої армії. Київська катастрофа тяжко позначилася й на моральному стані армії. Значна частина вояків почала звинувачувати в зраді командний склад і уряд за нібито наперед продуману угоду з Денікіним.

Невдала спроба визволення Києва прискорила остаточну поразку українських армій, які опинились у так званому "трикутнику смерті" і змушені були вести бої з трьома силами, кожна з яких переважала їх: більшовиками, білогвардійцями і поляками. Останні окупували Західну Волинь і Східну Галичину, залишивши українців на заході без тилу. Наближалася зима, а в українській армії не було теплого одягу і собі. Вичерпувалися набої, не вистачало медикаментів і медперсоналу для боротьби з епідеміями. Ослаблені боями, недоїданням і надзвичайно ранніми

заморозками, вояки УНР і ЗУНР стали жертвами епідемій, головним чином тифу. Епідемії супроводжувалися великою смертністю.

Посилилися суперечності між керівництвом УНР і ЗУНР. Галицька в наддніпрянська сторони почали окремо одна від одної вести сепаратні переговори зі своїми противниками - білогвардійцями та більшовиками. Є.Петрушевич ухилився від рішучих кроків у цьому напрямі. Тоді командувач Галицькою армією генерал Мирон Тарнавський 26 жовтня самовільно вислав делегацію до денікінців і цим самим взяв на себе важкий тягар великої історичної відповідальності. 6 листопада 1919р. протокол договору було підписано. УГА переходила під командування Російської Добровольчої армії.

Є.Петрушевич усунув генерала М.Тарнавського від керівництва Галицькою армією. Її новим командувачем був призначений генерал Осип Микитка. Цей крок став поступкою Директорії та покаранням військових за свавільні дії, проте він не міг покращити становище армії. Це розумів і Диктатор ЗУНР Є.Петрушевич. 14 листопада вже готовий до від'їзду за кордон він видав розпорядження, в якому розкрив своє бачення перспектив подальших військових і політичних дій. За цим документом дозволялося вести переговори з Денікіним в "інтересах Галицької армії", але підкреслювалася необхідність збереження її повної організаційної та адміністративної автономії, а також контролю над нею галицького уряду. Головна мета цих заходів вбачалася в тому, щоб "в найближчій майбутності... відвоювати Східну Галичину від Ляхів Силою". У такій доктрині Добровольчій армії відводилася роль стримуючого фактора в протистоянні з поляками.

Спираючись на цей документ, 17 листопада 1919р. був підписаний остаточний договір між Галицькою та Добровольчою арміями. Його умови передбачали фактичне з'єднання обох армій: УГА мала переходити "на сторону" Російської Добровольчої армії і в "повне розпорядження" її головнокомандувача. При цьому УГА зберігала свою організацію, командний склад, мову, статuti.

Після укладення договору УГА опинилася у ще більш невизначеному становищі, ніж раніше, бо соборницький фронт було зірвано, а угода з Денікіним не виправдала сподівань.

Відразу після цього Петрушевич виїхав до Відня. Макаренко і Швець передали свої права членів Директорії С.Петлюрі. 6 грудня 1919р. Петлюра з найближчим оточенням виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і про спільні дії у боротьбі з Радянською Росією. Рештки армії УНР під проводом генералів Михайла Омеляновича-Павленка і Юрія Тютюнника вирушили в тили радянських і денікінських військ - знаменитий "Зимовий похід". Рейд тривав понад п'ять місяців. З боями війська подолали понад 2 тис.км, перш ніж навесні 1920р. перейти у зайняті поляками райони.

Денікінський режим в Україні. Поразка білогвардійців.

Наприкінці літа 1919р. білогвардійці окупували більшу частину території України. А.Денікін добивався реставрації у дещо реформованому вигляді імперських порядків, виступав за "єдину і недільну Росію". Він оголосив боротьбу з більшовиками до кінця і в цьому отримав підтримку і допомогу з боку Антанти. У плани російських білогвардійців не входило збереження української держави. Україну вони поділили на три області - Харківську, Київську і Новоросійську (з центром в Одесі). На чолі областей стояли генерал - губернатори з необмеженими за умов воєнного стану повноваженнями. Дореволюційний адміністративно-територіальний поділ було збережено, і генерал-губернатором підпорядковувалися губернатори, а останнім - начальники повітів і волостей.

Денікінці боролися не тільки з національно-визвольним рухом, а й з будь-якими проявами національного життя, не визнавали української мови і культури. Українські газети і журнали закривалися, книги вилучалися з бібліотек і книгарень. Українські вивіски на крамницях замінювалися на російські. Майже в повному обсязі поповнювалося царське законодавство в галузі загальноосвітньої школи. Викладання українознавства (мови, історії і географії України) скасовувалося. Українська академія наук була позбавлена приміщення і припинила свою діяльність. Одночасно денікінці культивували національний розбрат, ворожнечу, ненависть до національних меншин. На Україні при денікінцях було влаштовано значну кількість єврейських погромів, жертвами кожного з яких були десятки, а то й сотні людей. Організаторами та учасниками погромів було білогвардійське офіцерство, козаки, солдати, чорносотенне міщанство.

Денікінці встановили на Україні режим жорсткої військової диктатури. Їх діяльність супроводжували масові ув'язнення усіх запідозрених у революційному русі.

Новий політичний режим в Україні заходився поновлювати поміщицьке землеволодіння. У селян за допомогою військових команд знову забирали землю і реманент. Селян змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. В разі несвоєчасної поставки подвійна сума боргу стягалася в примусовому порядку. У промисловості був ліквідований 8-годинний робочий день, збільшувалися норми виробітку.

Великодержавна, реакційна політика денікінщини викликала опір серед населення України. У містах почало формуватися антиденікінське підпілля. На початку липня 1919р. ЦК КП(б)У створив Зафронтове бюро для керівництва діяльністю підпільних більшовицьких організацій і розгортання партизанської боротьби в тилу денікінців.

У боротьбу з білогвардійцями включилися також ліві есери, анархісти. Незадоволення політикою нового режиму охопило і українське село. Мобілізації в денікінську армію, реквізиції та повернення землі поміщикам призводили до селянських виступів. Один з таких виступів відбувся у вересні

1919р. у великому селі Баштанка на Миколаївщині. Повстанці оголосили в повіті республіку, вигнавши, а подекуди і знищивши денікінських урядовців. Іншим центром селянського повстанського руху на Миколаївщині був посад Висуник. Місцеві партизани наприкінці вересня підійшли навіть до Херсона й обстріляли місто з гармат.

Восени 1919р. в Україні діяли сотні селянських за складом партизанських загонів. За своєю політичною спрямованістю вони були різні - радянські, петлюрівські, махновські, політично не визначені. Партизани звільняли від білогвардійців, хоча й ненадовго, навіть такі великі міста як Полтаву, Єлисаветград, Кременчук.

Особливо значної шкоди денікінському війську завдавали загоони під командуванням Нестора Махна. У вересні 1919р. махновці розгромили кілька офіцерських денікінських полків і з ходу захопили Кривий Ріг, Нікополь та Олександрівськ(нині Запоріжжя). Наприкінці жовтня під контролем махновців були великі райони півдня України. Н.Махно звів свої війська в Революційно-повстанську армію України, яка, за приблизними оцінками, досягала 30 тис.чоловік. 29 жовтня махновці вибили денікінців з Катеринослава, який утримували до початку грудня 1919р.

На очищених від денікінців територіях земля передавалася селянам, фабрики і заводи - колективам робітників. Оголошувалося, що населення має право утворювати Вільні Ради. Все життя населення будувалося на принципах самоорганізації. Це був анархо-комунізм - ідеал суспільного устрою махновців. Своєю впертою боротьбою в денікінському тилу повстанська армія Махна сприяла швидкій перемозі над білогвардійцями.

У жовтні 1919р. в контрнаступ перейшли радянські війська. 12 грудня червонокозаки Віталія Приманова і латиські стрільці вибили денікінців з Харкова. 16 грудня денікінці залишили Київ. Денікінський фронт почав розвалюватися. На початку січня 1920р. Червона армія повністю зайняла Донбас. У січні-лютому розгорнулися бої за Правобережжя. У перші дні лютого червоні війська увійшли в Миколаїв і Херсон, кавалерійська бригада під командуванням Григорія Котовського вступила в Одесу. Україна була очищена від денікінців.

таким чином, боротьба між Добровольчою армією, радянськими військами і об'єднаними українськими арміями, яка розгорнулася на території України в другій половині 1919р., завершилася перемогою радянської сторони.

Польсько-радянська війна 1920р. і Україна.

Коли окреслилася поразка денікінських військ і Червона армія позбавилася найсерйознішого противника, правлячі кола Польщі вдарили на сполох і збройний конфлікт з радянською Росією здався їм неминучим. США і Антанта дали згоду на термінову воєнну допомогу Польщі і поставили їй велику кількість військової техніки та озброєння. Навесні 1920р. польська

армія стала однією з найбільших в Європі. 25 квітня 1920р. польські війська розгорнули наступ на радянську територію.

Вторгненню польських військ у радянську Україну передувало підписання представниками УНР і Польщі Варшавського договору (21 квітня 1920р.). Перебуваючи у безнадійному становищі, уряд УНР змушений був шукати угоди зі своїм недавнім противником для боротьби проти спільного ворога. Цілком зрозуміло, що рівноправним цей вимушений договір бути не міг. Польська держава визнавала право УНР на незалежне існування, а Директорія та Головний Отаман Петлюра визнавалися найвищою владою в Україні. Згідно з договором, Польща одержувала території Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся.

24 квітня було укладено військову конвенцію між УНР і Польщею, яка оголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і проти подальшої більшовицької експансії на захід. За конвенцією збройні сили Петлюри підпорядковувалися польському командуванню.

В Україні Варшавська угода була зустрінута негативно. Навіть в оточенні Петлюри вона викликала протести. З поста прем'єр-міністра подав у відставку І.Мазепа. Особливо гнітюче враження справив цей договір на галицьку громадськість, для якої він перекреслював надії на національне визволення.

У складі польських військ наступали і війська УНР і дві дивізії під командуванням полковників Удовиченка й Безручка і 5-тисячна військова група, яка на початку травня повернулася із Зимового походу. Загальна чисельність військ УНР становила близько 15 тис.чол. Польська армія нараховувала 20 тис. вояків. Об'єднані війська Польщі і УНР форсували Збруч і за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини і 7 травня 1920р. вступили у Київ. Однак успішний наступ на Київ не спричинив всенародного антибільшовицького повстання, на яке так розраховував голова Директорії С.Петлюра.

Через місяць боїв радянське командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ значні військові сили. 5 червня 1-а кінна армія С.Будьонного в районі Умані прорвала польський фронт. 12 червня червоноармійські частини вступили в Київ. Переслідуючи противника, радянські війська 4 липня увійшли в Рівне. Всього протягом місяця Червона армія зайняла 17 повітових міст і понад тисячу сіл Галичини. У серпні 1920р. у Тернополі було проголошено утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Встановлення тут радянської влади було прямим наслідком "експорту революції" з Росії і не сприймалося місцевим населенням.

Радянське керівництво переоцінило власні сили і безпідставно надіялось на європейську революцію. Це породило авантюрні воєнні рішення. Наступ на Варшаву було вирішено вести силами одного Західного фронту, в той час, коли Південно-Західний фронт мав наступати на добре укріплений Львів. У результаті наступ на Варшаву і Львів провалився. Почався загальний відступ радянських військ. Фронт в Україні стабілізувався

на лінії Коростень-Житомир-Бердичів. Польща повела переговори з Росією і уклала з нею у жовтні 1920р. перемир'я. Це означало розрив з УНР. Українські війська продовжували вести боротьбу самостійно. Їх чисельність зросла до 35 тис. Радянське командування перегрупувало свої сили і в листопаді 1920р. розгорнуло контрнаступ проти українських військ, які змушені були після тяжких боїв відступити за Збруч. На польській території рештки української армії були інтерновані й перестали існувати як організована військова сила.

У березні 1921р. Польща і Радянська Росія та УСРР підписали Ризький договір. Польща визнала існування УСРР. До Польщі відійшли Західна Волинь і Східна Галичина. Організована боротьба регулярних українських військ за незалежну Україну закінчилася поразкою.

Причини поразки, історичне значення та уроки Української революції 1917 - 1920 рр.

Розглядаючи загальні причини поразки українських національно-визвольних змагань 1917-1920рр., необхідно розрізнити внутрішні та зовнішні чинники, а також становище східних і західних українців. Як зазначає у книзі "Україна: історія" Орест Субтельний, із точки зору внутрішніх чинників головна дилема українців (і насамперед східних) полягала в тому, що вони були змушені починати створення держави, ще не завершивши формування нації. Відставання й нерозвинутість процесу національного будівництва були наслідком гніту царизму й слабкої соціальної бази, що на неї спиралося формування нації. З усіх соціальних груп на Україні найдіяльнішою в національному русі та зусиллях у будівництві держави виявляла себе інтелігенція. Проте вона складала лише 2-3% усього населення, й тільки невелика її частина підтримувала українську справу. Для багатьох її представників, однаково тісно пов'язаних із російською та українською культурою, було психологічно важко розірвати зв'язки з Росією. Цим і пояснюється їхня нерішучість у питанні про незалежність і схилення до автономії чи федералізму.

Очолюючи змагання за незалежність українська інтелігенція розраховувала на допомогу селянства. Однак організувати малоосвічену і політично незрілу масу селянства було надзвичайно складно. На відміну від робітників, зосереджених у великих містах і тому легкодоступних для більшовиків, селяни були розпорошені по тисячах сіл. Переконати їх у необхідності співпраці становило собою проблему, розв'язати яку недосвідченій інтелігенції виявилось не під силу. Відсутність підтримки у містах мала вирішальне значення. Не в змозі розраховувати на робітників, міську буржуазію, чиновництво, службовців, технічний персонал, українські армії з великими труднощами утримувалися в містах - цих осередках комунікацій, транспорту й управління. Таким чином, слабкість соціальної бази українського національного руху 1917-1920рр. стала стратегічним недоліком, що справив великий вплив на результати боротьби.

Київські науковці О.Рєєнт і О.Рубльов пояснюють також невдачі українців частою зміною політичних режимів, невирішеністю аграрного питання та недооцінкою національними лідерами соціальної напруги в робітничому середовищі. Більшовики, на їхню думку, перемогли завдяки кращому володінню мистецтвом політичного маневру, розумінню і використанню у своїх цілях настроїв різних верств населення України. Поряд з цими, історики наводять й інші внутрішні чинники, які вплинули на поразку національно-демократичної революції, Ф.Турченко, наприклад, підкреслює той факт, що частина селянства та інтелігенції Наддніпрянщини взагалі відмовилася від підтримки будь-якої форми державності, замикаючись на місцевих інтересах. Отаманщина, що сіяла хаос, перетворилася у справжню ракову пухлину української державності, руйнуючи її зсередини.

Однак, за всією серйозністю внутрішніх недоліків українського національного руху вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. Що стосується західних українців, котрі за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським народам, які засвоювали незалежність, то їхня поразка пояснювалася переважаючою силою поляків. У Наддніпрянській Україні шлях до незалежності перетяла більшовицька Росія.

Своєю перемогою партія більшовиків завдячувала не лише залізній дисципліні і вмільому керівництву, а також наявності в її розпорядженні величезних фінансових, промислових, військових і людських ресурсів Росії. Більшовики отримали в Україні підтримку русифікованих робітників у містах, що давало їм змогу перемагати у вирішальний момент. До того ж, східні українці мали ще й іншого запеклого противника - білогвардійців, які виступали за "єдину і недільну Росію". Щоб перемогти таких ворогів, вимагалася набагато більше сил, ніж змогли зібрати національні рухи, що народжувалися.

Воюючи з набагато могутнішими противниками, керівники УНР і ЗУНР не спромоглися добитися визнання і допомоги країн Антанти. До причин, через які Антанта відвернулася від українців, були: незнання реального становища на Україні, енергійна і ефективна антиукраїнська пропаганда поляків і білогвардійців і зносини Центральної Ради і гетьмана П.Скоропадського з німцями і австрійцями та ліві ("більшовицькі") тенденції Директорії.

Безперечно, поразку української національно-демократичної революції 1917-1920рр. зумовила безконечна кількість факторів. Однак її поразка не перекреслила досягнутого в історичному поступі українського народу на шляху до національної свободи і державної незалежності. Реальне існування навіть упродовж нетривалого часу національної державності (УНР, Української гетьманської держави, знову УНР, ЗУНР), внесло в український рух єдину кінцеву мету - здобуття самостійної соборної держави.

Революція, поряд із втратами, принесла українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції поширилася на всі верстви українського суспільства. Доба визвольної

боротьби дала потужний імпульс розвитку національної культури. Змінився статус української мови - по майже двохстолітній перерві вона стала мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів.

У ході революції на Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, зник старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Тому, хоч мрії про незалежність лишилися нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками.

Нарешті, створення УСРР стало вимушеною поступкою більшовиків українцям, що було зроблено під натиском політичних сил, які боронили українську державність 1917-1920рр..

Досвід тих років переконливо засвідчив, що вибороти і захистити незалежне національне існування можливо тільки зусиллями всіх суспільних верств і політичних сил народу. Варто відзначити й інші історичні уроки української революції:

- оперативне розв'язання невідкладних соціально-економічних завдань, турбота про забезпечення добробуту народу, що забезпечує підтримку революції;
- створення власної регулярної армії для захисту національної держави і розбудову владних структур не лише в центрі, а й на місцях;
- чіткість програмних завдань розбудови національної держави;
- наступальність агітаційно-пропагандистської роботи в масах;
- забезпечення єдності в керівництві і в суспільстві загалом;
- турбота про забезпечення зовнішньополітичних інтересів держави.

Рекомендовані джерела і література

- Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1918.-К.,1996;
Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920.-К., 1997
Гунчак Т. Симон Петлюра.- К.,1997
Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність.-К.,1994
Литвин Сергій. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана.-К.,2001
Литвин Володимир. Україна: доба війни і революцій(1914-1920).-К.,2003
Махно Нестор. Воспоминания.-Москва,1992
Революція на Україні. По мемуарах белых.-К.,1990
Сергійчук В. Програми в Україні: 1914-1920.-К.,1998
Турченко Т., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція(кінець ХІХст. - 1921р.). Історичний нарис.-К.,2003
Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки.-К.,2003

Л е к ц і я 8. Українська СРР у 1921 – 1928 роках

Публікація радянських істориків про політичні, соціально-економічні й культурні процеси в УСРР 20-х років мали в переважній більшості апологетичний, заідеологізований характер. Однак деякі з монографічних досліджень залишили слід в історіографії завдяки систематизованому в них великому фактологічному матеріалу. І лише в незалежній українській державі розпочалося об'єктивне дослідження неоднозначних і суперечливих процесів, які відбувалися у ті роки в Україні.

Запровадження нової економічної політики в УСРР, її прояви у сільському господарстві та промисловості розкрито у працях В.Калініченка - Селянське господарство України в період непу.-Харків,1997; С.Кульчицького - Комунізм в Україні: перше десятиліття(1919-1928рр.).-К.,1996; К.Лобача - Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки).-К.,1994.

Національно-культурне відродження 20-х років висвітлено у працях В.Даниленка і Г.Касьянова(Даниленко В.,Касьянов Г.Сталінізм і українська інтелігенція.20-30-і роки.-К.,1991;Касьянов Г.Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992).

Більшовицький режим. Внутрішньополітична нестабільність і соціально-економічна криза початку 20-х років.

Придушивши українську революцію і розгромивши білогвардійські війська, більшовики у 1920р. встановили свою владу над Україною. Почалася радянська доба її історії, що тривала до 1991р.

Як уже зазначалося, III Всеукраїнський з'їзд Рад, скликаний у Києві в березні 1919р. прийняв Конституцію УСРР. За Конституцією вся влада в УСРР належала Радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Проте реальна роль Рад неухильно знижувалася. Уся повнота влади зосереджувалася в руках ЦК КП(б)У і Ради Народних Комісарів УСРР, склад яких переважно визначався ЦК РКП(б). Першим секретарем ЦК КП(б)У з листопада 1920р. по березень 1921р. був Вячеслав Молотов; з березня по грудень 1921р. - Фелікс Коп; з грудня 1921р. по квітень 1923р. - Дмитро Мануїльський; з квітня 1923р. по квітень 1925р. - Емануїл Квірінг; з квітня 1925р. по липень 1928р. - Лазар Каганович. Головами Раднаркому УСРР були: з січня 1919р. по липень 1923р. - Християн Раковський; з липня 1923р. по квітень 1934р. - Влас Чубар.

Законодавчим органом УСРР з 1919 по 1938рр. був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Головою ВУЦВК незмінно обирався Григорій Петровський.

У 1919-1920рр. крім КП(б)У на території УСРР легально ще діяли й інші партії, що визнавали радянську владу:Українська комуністична партія(боротьбисти), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів(борьбистів), анархісти, групи загальноросійських партій лівих есерів і меншовиків та інші. З квітня 1919р. боротьбисти і боротьбисти

разом з більшовиками входили до Раднаркому України та інших радянських органів. Однак більшовики взяли курс на ліквідацію багатопартійності. Під їхнім тиском у 1920р. боротьбисти і борьбисти оголосили про саморозпуск. Частина з них була прийнята до КП(б)У. Проти есерів і меншовиків застосували методи дискредитації і репресій. В результаті до 1924р. більшовики покінчили з цими організаціями і в Україні, як і в Росії, була встановлена однопартійна більшовицька диктатура.

Надзвичайно складним було внутрішнє становище УСРР. Багаторічна війна спричинила величезну розруху в господарстві. В 1920р. Україна одержала лише 10% довоєнної промисловості продукції. У важкому становищі опинилося сільське господарство - основна галузь господарства, в якій була зайнята більшість населення України. Зменшення посівних площ, погіршення обробітку ґрунту спричинили значне зниження врожайності. Цю ситуацію ускладнили посуха і неврожаї 1920р., які охопили південні повіти і значно погіршили становище селян. Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної Росії і України охопив голод 1921-1922рр., що забрав життя сотень тисяч людей. Але на відміну від своєї майбутньої поведінки у 1932-1933рр. - радянський уряд не приховував наявності голоду й організував у країні і за кордоном масову кампанію допомоги голодуючим.

Однак причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у війсьній руйні. Значною мірою це був наслідок політичних та економічних заходів більшовицької влади в Україні у 1919-1920рр., які згодом вже після їх провалу, назвали "воєнним комунізмом". У ці роки вся промисловість була націоналізована, а приватна торгівля заборонена; частину конфіскованої у поміщиків землі було передано селянам, але водночас запроваджено продовольчу розкладку, за якою з урожаю кожному члену селянської сім'ї залишалася невелика норма, а решта забиралася в державний фонд за допомогою "продзагонів" і комітетів незалежних селян(комнезамів). Ясна річ, ця спроба зазнала поразки, спричинивши цілковиту розруху промисловості та сільського господарства, підірвавши матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці.

Політика "воєнного комунізму" викликала масове незадоволення більшовиками, особливо в середовищі селянства. У країні вибухнула гостра політична криза. Виникли підпільні організації та повстанські загони. Найбільшою була повстанська армія Н.Махна. Проти махновців було кинуте близько 60 тис. бійців з командуючим збройними силами України М.Фрунзе. Однак до серпня 1921р. повстанці вислизали від переслідувань, завдаючи відчутних ударів більшовикам. Повстанський селянський рух охопив також територію Росії. Більшовики опинилися перед перспективою нової громадянської війни - цього разу з російським та українським селянством.

Перехід до нової економічної політики.

У ситуації що склалася, голова Раднаркому РСФРР В.Ленін був змушений визнати провал політики воєнного комунізму й необхідність піти на поступки, особливо селянам. У березні 1921р. на X з'їзді партії він домігся згоди на проведення нової економічної політики(непу). НЕП став компромісом, відступом від соціалізму з метою дати країні можливість оправитися від громадянської війни. Основне завдання непу зводилось до того, щоб заспокоїти селянство й забезпечити йому стимули до підвищення виробництва продуктів. Замість реквізицій зерна уряд обклав селянство помірним податком. Сплативши його, селянин міг продавати надлишки зерна за будь-якими ринковими цінами. Бідні селяни взагалі не мали сплачувати податку. Уряд також відступив від політики створення колгоспів. На Україні більшість земель тепер перерозподілялася між бідними селянами.

Щоб стимулювати інші сектори економіки, неп скасовував урядовий контроль над внутрішньою торгівлею, знову віддавав в оренду власникам невеликі підприємства й навіть заохочував іноземні капіталовкладення. Проте Ленін пішов тільки на тимчасовий компроміс із капіталізмом і не збирався відмовлятися від мрії створити соціалістичну економіку. Тому уряд лишав за собою контроль за такими "командними висотами" в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

НЕП викликав певні зрушення й в інших сферах внутрішньої політики. Припинилися масові розстріли. Було проголошено амністію решткам повстанців і членам некомуністичних партій. Українській політичній еміграції гарантувалося вільне повернення в Україну. Однак політичні репресії, хоч і в менших масштабах, все ж тривали.

Повернення правлячої партії обличчям до товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі, зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія - орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, промисловці. Їх називали людьми непу, непманами.

Перехід до непу прискорив відбудову господарства. Особливої уваги в 20-і роки надавалося налагодженню роботи Донбасу. Цей промисловий район України називали "всеросійською кочегаркою". Від його успішної роботи залежало подолання транспортної кризи, функціонування всіх галузей промисловості.

Поступово становище з паливом почало поліпшуватися. Але на довоєнний рівень Донбас виходив повільно. Лише у 1928р. вугільна промисловість України вперше перевершила виробництво 1913р.

Іншою важливою передумовою економічного відродження було налагодження електроенергетичного господарства. Це визнавалося пріоритетним завданням радянської влади. Виробництво електроенергії на кінець 1926р. перевищило довоєнний рівень. Розпочалося будівництво великих енергетичних об'єктів - Штерівської та Чугуєвської ДРЕС, Дніпровської гідроелектростанції.

З подоланням великих труднощів була пов'язана відбудова металургійної промисловості України. Лише у 1926р. було відремонтовано і почали знову діяти Дніпропетровський, Єнакіївський, Костянтинівський та Макіївський металургійні заводи. Але довоєнний рівень по виплавці сталі і чавуну сягнув у 1926р. лише 60%.

Особливо швидко відбудовувалась легка і харчова промисловість, де для налагодження виробництва не потрібно було значних затрат. У цих галузях були досить сильні позиції приватного капіталу, котрий активно сприяв насиченню ринку товарами широкого вжитку. НЕП на практиці засвідчив свою життєздатність. Ринок наповнювався продовольчими та промисловими товарами.

Особливо важливе значення для долі України мала відбудова сільського господарства. Основний внесок у його відбудову зробило саме селянство, яке, одержавши землю, самовіддано працювало. Вже у 1923р. на внутрішньому ринку стало достатньо дешевого збіжжя, і його держава почала продавати на зовнішніх ринках. Удосконалювалась податкова система, посилюючи зацікавленість селянства в результатах своєї праці. У 1924/25рр. було здійснено перехід до грошового податку, найбільш зручного для селян.

НЕП сприяв відродженню селянської підприємливості в сфері переробки сільськогосподарської продукції. Налагоджувалася робота млинів, крупорупок, маслобоєнь, сироварень, коптилень. У багатьох селах працювали майстерні кушнірського ремесла, переробки вовни, шевці шили одяг і взуття.

Держава заохочувала різні форми кооперації селян. У 1925р. в Україні діяло понад 11 тис. виробничих сільськогосподарських кооперативів (машинно-тракторних, молочарських, буряківничих, насінницьких та ін.), які охоплювали 1,5 млн. селянських господарств, або 30% загальної кількості. Що ж до колективних господарів - товариств спільного обробітку землі, артілей, комун - то вони, незважаючи на активну підтримку держави не прищепилися в селянстві й охоплювали лише 1,2% господарств, переважно бідняцьких. НЕП відкрив перед селянами можливість вибору форм господарювання, і вони вибрали індивідуальне господарство. У 1927р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки перевищував рівень 1913р. Відбудова сільського господарства України завершилася.

Україна і утворення СРСР.

У грудні 1920р. представники Росії і України підписали угоду про військовий і господарський союз між двома державами. У преамбулі угоди підкреслювалися незалежність і суверенність обох республік, а також усвідомлення ними необхідності об'єднати свої сили з метою оборони і в інтересах господарського будівництва.

Проте, зміст угоди суперечив деклараціям преамбули. Уряди РСФРР і УСРР оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських

справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, а також пошт і телеграфу. За угодою об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених. У день підписання цю угоду було ратифіковано(затверджено) Всеросійським з'їздом Рад. У березні 1921р. V Всеукраїнський з'їзд Рад більшістю голосів теж ратифікував цей документ.

Договір мав характер паритетної угоди, яка фіксувала на міжнародному рівні статус України як незалежної держави. Водночас цим договором УСРР передавала російському центру важливі державні повноваження в галузі військової справи та народного господарства, що фактично обмежувало її суверенітет.

Подібні угоди були укладені радянською Росією й з іншими радянськими республіками. Така система відносин одержала назву "договірної федерації". Отже, радянська федерація почала формуватися ще задовго до створення СРСР.

Поступово між УСРР і РСФРР почали проявлятися суперечності й непорозуміння, адже правового механізму, здатного нейтралізувати великодержавні тенденції відомств Росії не існувало. Численна армія чиновників, що засіла в центральних установах Росії, розглядала сукупність радянських республік як єдину державу і прагнула управляти ними як звичайними адміністративно-територіальними одиницями цієї держави. Це викликало серед населення, частини партійних і радянських працівників України настороженість, прагнення до реального, а не декларованого суверенітету. Подібні відцентрові сили наростали і в інших республіках. Вони вели до відчуження між республіками і Росією. Все це свідчило про життєздатність договірної форми федерації, яка, по-суті, зберігала старі імперські відносини російського центру і національних районів.

За ініціативи Х.Раковського, якого дуже турбувало "випаровування" суверенітету України в процесі поточного управління, політбюро ЦК КП(б)У в березні 1922р. звернулося до ЦК РКП(б) з пропозицією конкретизувати відносини РСФРР і УСРР у межах договірної федерації, для чого скликати спеціальну комісію. Аналогічні пропозиції надійшли від Білорусії, а також від кавказьких республік. Тим часом у травні 1922р. В.Ленін зазнав першого нападу смертельної хвороби. На кілька місяців він втратив фізичну здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) зріс авторитет затвердженого в квітні 1922р. на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна. Він був противником подальшого існування "договірної федерації" й не вважав за потрібне приховувати свою позицію.

Політбюро ЦК РКП(б) у серпні визнало за доцільне створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин.

У вересні комісія затвердила розроблений Й.Сталіним проект, який дістав назву плану "автономізації". Сталін, як і більшість керівників РКП(б), був противником державного суверенітету радянських республік. Для Сталіна і його прибічників прагнення народів, навіть такого великого, як

український, до створення власних держав сприймалося як сепаратистське, реакційне. Цим народом, на думку Сталіна, належно було ввійти до складу РСФРР лише на правах автономії.

У вересні - на початку жовтня 1922р. план "автономізації" розглядався на пленумах ЦК Компартії радянських республік. З критикою проекту Сталіна виступив ЦК Компартії Грузії. Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь голови ВУЦВК Г.Петровського, теж наполягало на збереженні незалежності УСРР та продовженні взаємовідносин між радянськими республіками на основі раніше досягнутих угод.

В.Ленін не брав участі в попередньому обговоренні проекту резолюції ЦК. Але відразу після одержання відповідних матеріалів він виступив із критикою плану "автономізації". Головною його вадою Ленін вважав жорсткий централізм, який неминуче викличе сильні відцентрові тенденції. Суть плану Леніна полягала у тому, щоб усі радянські республіки, серед яких і РСФРР, увійшли на однакових правах у нове державне об'єднання - Союз Соціалістичних Радянських Республік. "...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською РСР та ін. і разом і нарівні з ними входило в новий союз, нову федерацію, Союз Радянських Республік Європи і Азії"- писав В.Ленін. Він висунув пропозиції щодо створення вищих органів влади та державного правління Союзу СРР; зокрема Загально федеративного Центрального Виконавчого Комітету з представників усіх радянських республік. Для компартії республік ленінські пропозиції були прийнятніші, ніж план Сталіна. Прихильники "автономізації" під тиском Леніна відмовилися від своїх поглядів. Його пропозиції затвердив у жовтні 1922р. Пленум ЦК РКП(б).

Узгодивши питання про форми союзної держави, більшовики розгорнули серед населення республік масову кампанію підтримки утворення СРСР. Це питання обговорювалося на партійних зборах, з'їздах Рад різних рівнів, у пресі. В умовах однопартійності, монополії більшовиків на засоби інформації, свою думку про утворення Союзу РСР мали можливість висловити лише послідовні прихильники цієї ідеї.

10 грудня 1922р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив ідею створення Союзу і звернувся до з'їздів Рад усіх республік із закликом приступити до законодавчого оформлення Союзу РСР.

І з'їзд Рад СРСР відбувся 30 грудня 1922р. З доповіддю про декларацію і договір про утворення СРСР виступив Й.Сталін. Ці документи були прийняті делегатами з'їзду. Так було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена у березні 1922р. у складі трьох закавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану).

Завершення оформлення СРСР було пов'язане з прийняттям Конституції. II з'їзд Рад СРСР(січень 1924р.) затвердив і ввів у дію першу Конституцію СРСР.

ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад(травень 1925р.) затвердив новий текст Конституції УСРР.

Конституція СРСР 1924р. регламентувала повноваження союзних республік, у тому числі УСРР. Уряд республік одержав права на керівництво сільським господарством, внутрішніми справами, юриспруденцією, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням.

Що ж до продовольчої справи, фінансів, робочої сили, промисловості, то вони підпадали під спільне управління союзно-республіканських наркоматів. Політику цих наркоматів визначав центр.

У виключному віданні союзного уряду перебували зовнішня політика, армія і флот, зовнішня торгівля, транспорт і зв'язок. Конституція передбачала право виходу союзних республік зі складу СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. З утворенням союзної держави з такими повноваженнями її державних структур суверенні права України ще більше звузилися.

Існують полярні оцінки федералістської системи СРСР. Радянські історики незмінно підкреслювали, що утворення СРСР - велике досягнення національної політики компартії, яке відповідало інтересам усіх народів Союзу. Чимало українських істориків вважають цей акт національною трагедією. Деякі автори намагаються уникнути крайніх суджень. Відзначаючи негативні наслідки об'єднань, вони все ж зазначають, що Українська СРР стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом та що українці нарешті отримали територіально-адміністративні границі, які відображали їхню національну самобутність. Деякі права на національно-культурне життя отримали і представники національних меншин, котрі здавна компактно проживали в Україні.

Українська СРР була другою за чисельністю населення і територією республікою Радянського Союзу. В 1925р. тут налічувалося 28 млн.чол., з них 22 млн.українців, 6 млн.- росіян, євреїв, поляків, греків, молдаван, представників інших національностей. У 1924р. у складі УСРР утворено Молдавську АСРР. У 1925р. за рахунок ліквідації губерній відбувся перехід на триланкову систему управління: центр - округ - район. Було утворено 41 округ, 706 районів. У містах компактного проживання національних груп неукраїнського населення існувало 12 національних районів і 538 сільських Рад - болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських тощо.

Входження Української СРР до складу СРСР - єдиної багатонаціональної держави з сильними централізаторськими тенденціями, орієнтацією на інтереси Росії, на багато десятиліть поставило долю українського народу в залежність від політики центру, який уособлювався ЦК ВКП(б), союзним урядом, союзними відомствами.

Рекомендовані джерела і література

Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення
однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст.-Одеса,1998
Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів.-К.,1993
Гринчуцький В.Промислові трести України в 20-ті роки.-К.,1997
Історія України/В.Верстюк, О.Гарань, О.Гуржій та ін.:Під ред.В.Смолія.-
Вид,3-є, доп.-К.,2002
Кульчицький С.Комунізм в Україні: перше десятиліття(1919-1929рр.).-
К.,1996
Калініченко В.Селянське господарство України в період НЕПУ.-Харків,1997
Лобач К.Непмани на споживчому ринку України(20-ті роки).-К.,1994

Л е к ц і я 9. Національно-культурне відродження 20-х років

Українізація.

У квітні 1923р. ХП з'їзд РКП(б) проголосив політику "коренізації", яка передбачала залучення представників корінних національностей до партії та державного апарату, впровадження національних мов у партійну роботу, адміністрацію, освіту, пресу. Така політика мала забезпечити московському центру контроль над периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. До того ж, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала неспівставно більшу ефективність. Однак, в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов корінних національностей. Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою українізації.

Поворот більшовицького керівництва у національній політиці, як і запровадження непу, був вимушеним компромісом. Більшовики змушені були рахуватися з українським національним відродженням, могутній стимул якому дала українська революція. Українізація була спробою опанувати цей процес і спрямувати його в русло соціалістичного будівництва.

На початку 20-х років компартія залишалася значною мірою чужим тілом в українському суспільстві і спиралася передусім на неукраїнські елементи, які переважали серед промислового пролетаріату. У 1922р. з 55 тис.членів КП(б)У 54% становили росіяни, 23% - українці, 14% - євреї. В урядовому апараті українців було 35%. Щоб втримати владу, необхідно було надати партії та уряду більш національного характеру.

Українізація мала й зовнішньо-політичну мету. Вона покликана була продемонструвати українцям у межах Польщі, Румунії, Чехословаччини, що лише в Радянській Україні вони можуть задовольнити свої національні прагнення. Крім того, нову політику ЦК РКП(б) викликали стабілізація капіталістичної системи і крах сподівань на пролетарську революцію в Європі. Тепер більшовики перенесли увагу на колоніальні країни, яким потрібно було показати позитивний приклад вирішення національного питання. Отже, для більшовицького керівництва українізація була тимчасовим тактичним маневром.

Початком українізації можна вважати декрет РНК УСРР від 27 липня 1923р. "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ" та декрет ВУЦВК і Раднаркому від 1 серпня того ж року "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови". Однак нова політика не обмежувалася лише виконанням цих декретів, а здійснювалося у ширших напрямках: залучення українців до партії і надання їм важливих посад у партійному та державному апараті, запровадження української мови в державне і партійне управління, розширення її вживання в освіті, пресі, видавничій сфері, заохочення розвитку української культури і науки.

З перших же кроків українізація зіткнулася з опором партійного і державного апарату УСРР, що складався переважно з російських або російськомовних працівників. За офіційними даними 1923р. тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що знають українську мову. Секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь спробував "по-науковому" обґрунтувати відразу комуністичної верхівки до української культури і мови, заявивши неминучість "боротьби двох культур". Мовляв, російська культура в Україні пов'язана з містом і пролетаріатом, тобто "найпрогресивнішим класом", а українська культура - з селом і "відсталим" селянством. Обов'язок кожного комуніста, на його думку, полягав у сприянні "природному процесові", перемоги російської культури. Такі погляди поділялися багатьма партійними керівниками.

Проте незабаром найупертіші противники українізації були відкликані з України або певний час причаїлися. До керівництва республікою прийшли нові люди: 1923р. Головою РНК УСРР став Влас Чубар; Е.Квірінга на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У заміни в 1925р. Лазар Каганович, слухняний сталінець, який залежно від волі вождя однаково готовий був втілювати в життя і українізацію і контрукраїнізацію. Олександр Шумський очолив наркомат освіти, Микола Скрипник - наркомат юстиції.

Після цього українізація пішла успішно. У партії її опорою були такі старі більшовики, як Скрипник, а також рештки колишніх боротьбистів та укапістів. З ентузіазмом вітала нову політику українська інтелігенція. До процесу українізації приєдналися діячі науки та культури, що за прикладом М.Грушевського поверталися з еміграції, і вихідці з Галичини, які повірили у здійснення своїх мрій про українську державу.

Як наслідок, з 1923 по 1927р. кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 40%. Українці дістали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Якщо 1923р. вони становили лише 23% членів КП(б)У, то 1927р. - 52%.. Представництво українців у ЦК КП(б)У, однак, не перевищувало 25%. Першими(з березня 1925р.- генеральними) секретарями ЦК КП(б)У призначалися більшовицьким центром тільки неукраїнці.

Центром українізації став наркомат освіти, якому підпорядковувалися всі ділянки культури. Наркомом освіти у 1924-1927рр. був О.Шумський, а після його звільнення - М.Скрипник, який щиро вірив у власний шлях України до соціалізму і комунізму. М.Скрипник фактично став головним партійним ідеологом, офіційним теоретиком КП(б)У в національному питанні. Він адаптував позитивні аспекти націоналістичних програм до своєї концепції націонал-комунізму, намагався утвердити реальну культурну та соціально-економічну рівноправність України, вимагав долучення до УСРР західноукраїнських земель і суміжних районів Російської Федерації, заселених переважно українцями, зокрема Кубані. Будучи академіком Всеукраїнської академії наук, М.Скрипник став автором найбільш комплексної концепції розбудови української нації в умовах СРСР. Як

політик намагався реалізувати українську національну ідею в рамках тоталітарного суспільства.

Українська освіта своїми успіхами значною мірою завдячувала його діяльності. Працюючи з майже одержимою заповзятливістю, він домогся того, що в 1929р. понад 80% шкіл і 30% вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою. Успіх цих заходів був тим більш вражаючим, якщо враховувати труднощі, які стояли на їхньому шляху, особливо нестачу кваліфікованих викладачів. Програма українізації вимагала 100 тис. учителів, а їх було лише 45 тис. Ця нагальна потреба штовхнула Скрипника до того, щоб спробувати запросити кілька тисяч учителів із Галичини, але йому не вдалося дістати на це дозволу Москви. Не вистачало також підручників. Доводилося також долати спротив російськомовних викладачів, які часто відмовлялися користуватися "селянською" мовою. Однак українізація освіти відбувалася досить швидко.

Аналогічне відродження переживала українська преса, яку жорстоко придушував царський режим і для якої перші роки радянської влади не були сприятливими. У 1922р. з усіх публікованих в Україні книжок лише 27% виходили українською мовою, цією ж мовою виходило лише 10 газет і часописів. До 1927р. українською мовою вже друкувалася більш як половина книжок, а в 1933р. з 426 газет 373 виходили рідною мовою.

Українська мова почала впроваджуватися в офіцерських школах. Намітилась тенденція дерусифікації міст, чому сприяв масовий вплив в кінці 20-х- на початку 30-х років до них українського селянства, спричинений індустріалізацією і колективізацією. Завдяки політиці українізації українська мова перетворювалася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства, що модернізувалося.

Важливо, що українізація не означала примусової денаціоналізації меншин, навпаки, вона супроводжувалася створенням сприятливих умов для їх розвитку. Національним меншинам було гарантовано право на освіту рідною мовою. Крім початкових і середніх шкіл для них було засновано десятки технікумів, Польський інститут народної освіти, Ново-Полтавський єврейський сільськогосподарський інститут, низку національних відділів при інших інститутах.

Кримській Автономії СРР, заснованій 1921р. у складі РСФРР, проводилась політика "татаризації". У 1923-1928рр. під керівництвом голови Раднаркому Кримської АСРР В.Ібрагімова було створено мережу кримськотатарських культурно-освітніх установ.

Неросійські національні меншини сприймали українізацію більш лояльно, ніж українські росіяни. Чимало представників меншин глибоко перейнялися українським патріотизмом, захищали національні права українців. Усі ці процеси, на думку деяких учених, створювали передумови для формування довкола українського етнічного ядра політичної нації, що охоплювала б мешканців України всіх національностей.

Серед українських комуністів були й такі, які не тільки обстоювали українізацію, але й прагнули розширити самостійність республіки. Проте

керівництво РКП(б) на чолі з Й.Сталіним не збиралося йти так далеко назустріч інтересам українського народу, як цього хотіли національно свідомі більшовики. Це штовхало останніх до опозиції, ідейними виразниками якої в 20-і роки стали Микола Хвильовий, Олександр Шумський і Михайло Волобуєв. Приводом до дискусії став виступ письменника Хвильового (справжнє прізвище - Фітільов), який вважав, що для вільного розвитку українській культурі необхідно звільнитися від російського впливу і переорієнтуватися на європейські традиції. Його літературне гасло "Геть від Москви! Дайош Європу!" набрало політичного звучання. З позицією Хвильового солідаризувалася літературна група "неокласиків" на чолі з М.Зеровим та кола національно свідомої української інтелігенції. У квітні 1926р. Сталін у листі до членів політбюро ЦК КП(б)У вказав на виступи Хвильового як прояви поширення антиросійських настроїв в Україні. Після чого почалася гостра критика "хвильовизму".

Наступним об'єктом критики став О.Шумський, який, як нарком освіти УСРР, відповідав за українізацію. Шумський вважав, що вона здійснюється надто повільно внаслідок опору зрусифікованої бюрократії, що партійне керівництво слід доручити етнічним українцям. Він звинуватив Л.Кагановича в схильності до адміністрування, в прагненні дискредитувати українських більшовиків і запропонував Сталіну замінити його на посаді Генерального Секретаря ЦК КП(б)У В.Чубарем. У відповідь розпочалася широка кампанія цькування О.Шумського, компрометація його діяльності, і зрештою він був знятий з посади наркома освіти. У березні 1927р. пленум ЦК КП(б)У розцінив погляди О.Шумського як "націоналістичний ухил". Його було переведено на роботу за межі України.

Якщо Шумський прагнув до розширення суверенних прав українського народу в політичній сфері, то Волобуєв обстоював економічну самостійність республіки. У статті, опублікованій у 1928р., він вносив конкретні пропозиції з розширення прав українських економічних центрів, виступав проти вивезення господарських прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації, застерігав за Україною право реального контролю за діяльністю тодішніх союзних органів. І хоча Волобуєв підкреслював, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому було інкриміновано, а його погляди були кваліфіковані як економічна платформа "націонал-ухильництва" й піддані публічному остракізму.

"Націонал-ухильництво" в Україні було одним з перших в історії проявів так званого націонал-комунізму - течії в міжнародному комуністичному русі, прихильники якої намагалися поєднати комунізм з національно-визвольними змаганнями.

Кампанія проти націонал-ухильництва 1926-1928рр. була симптомом закінчення відносно ліберального періоду непу. Насувалися нові часи - епоха терору і відверто імперської політики 30-х років.

Національно-культурне відродження.

20-і роки були часом відродження української культури. Значний поштовх пробудженню національної свідомості дала Українська революція 1917-1920рр. Певною мірою сприяла цьому політика українізації.

В УСРР розгорнулася кампанія ліквідації неписьменності. У 1923р. створено товариство "Геть неписьменність", яке очолював голова ВУЦВК Г.Петровський. Навчання грамоті держава здійснювала безплатно. В 1923р. Державне видавництво України видало понад 200 тис.примірників навчальної літератури для пунктів ліквідації неписьменності. Ці заходи сприяли подоланню масової неграмотності. У грудні 1925р. в республіці діяло понад 13 тис.шкіл і пунктів ліквідації неписьменності, у яких навчалось близько 540 тис.чоловік. До 1927р. в Україні навчалися читати і писати 2 млн.осіб.

Культурний рівень населення визначається передусім станом розвитку народної освіти, зокрема шкільної справи. У 20-і роки у цій сфері були очевидні успіхи. Поліпшення економічного становища дало змогу уряду УСРР збільшити протягом 1923-1925рр. майже в 7 разів асигнування на освіту. У 1928/29 навчальному році чисельність учнів у школах зросла до 2,6 млн., хоча ще майже третина дітей шкільного віку залишалася поза школою. Було організовано десятки навчально-виховних закладів для сиріт і безпритульних. Зростала кількість шкіл з українською мовою викладання. У 1830р. вони становили вже 85% від їх загальної кількості. Тоді ж в Україні діяли 592 німецьких, 480 єврейських, 351 польське та інші національні школи.

Ареною широкомасштабних експериментів стала вища освіта. Доступ до вузів дітей дворян, великих підприємців, землевласників, священиків, інших осіб, яких відносили до "ворожих" радянській владі, був закритий. Одночасно велася цілеспрямована робота по "пролетаризації" студентства, розширювалася мережа робітфаків. У 1925р. в 30 робітфаках, які діяли в УСРР, навчалось близько 7,5 тис.студентів.

Університети були реорганізовані в Інститути народної освіти. Навчання в них було платне, але діти незаможних робітників і селян звільнялися від плати. У 1925р. діяло 145 технікумів і 35 інститутів. Наприкінці 20-х років в інститутах навчалось до 40 тис.студентів, серед яких трохи більше половини складали українці, 20%- росіяни, 22%- євреї.

Найвищою державною науковою установою республіки Раднарком УСРР оголосив у 1921р. Всеукраїнську Академію НАУК(ВУАН). У 1922-1928рр. її очолював відомий український ботанік В.Липський. Академія мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Плідно працював історико-філологічний відділ, де провідна роль належала М.Грушевському. У 1924р. він повернувся з-за кордону і був обраний академіком ВУАН. Членами відділу були історики Д.Багалій, М.Слабченко, О.Оглоблін, О.Гермайзе, Д.Яворницький, літературознавці С.Єфремов та В.Перетц, філолог А.Кримський. У фізико-математичному

відділі працювали вчені зі світовими іменами - математики Д.Гравс та М.Крилов, хіміки В.Кістяківський та Л.Писаржевський, біолог М.Катенко, геолог П.Тутковський. В соціально-економічному відділі працювали К.Воблій, який започаткував вивчення економічної географії України, статистик і демограф М.Птуха, історик права М.Василенко. У 1924р. в Академії налічувалося 37 академіків та близько 400 наукових співробітників. У 1928р. в наукових установах уже працювало 3,7 тис.науковців.

В окремих галузях українська наука вийшла на світовий рівень. У 1929р. вийшла друком праця українського вченого Ю.Кондратюка "Завоювання міжпланетних просторів". Через багато років його ідеї та розрахунки були використані американськими вченими для підготовки польотів на Місяць. Великий внесок у боротьбу з епідеміями зробили М.Гамалея і Д.Заболотний. Зміцнювали зв'язки з практикою охорони здоров'я лікарі терапевти М.Стражеско, Ф.Яновський, відомий фізіолог В.Данилевський.

Бурхливий розвиток української літератури у 20-і роки дав підстави дослідникам порівнювати його з добою Відродження. Особливість цього часу - розмаїття літературних напрямів, виникнення і розпад численних письменницьких груп. Деякі з них перебували під впливом Пролеткульту - радянської літературно-художньої організації, для якої було характерне нігілістичне ставлення до "буржуазної" культури минулого.

У Харкові виникли масові письменницькі організації "Плуг"(спілка селянських письменників) і "Гарт"(спілка пролетарських письменників). Існували також групи "непролетарських" письменників: неокласики, символісти, футуристи. У 1925р. після розпаду "Гарту" виникла Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). До неї увійшли письменники, які стали гордістю української літератури:П.Тичина, М.Бажан, В.Сосюра, Ю.Смолич, Ю.Яновський. Ідейним лідером ВАПЛІТЕ був М.Хвильовий.

Це була доба відносно вільного розвитку літератури та мистецтва. В цей час розквітнув талант двох видатних поетів - Павла Тичини й Максима Рильського. Одразу ж після виходу в 1918р. першої збірки "Сонячні кларисти" Тичина здобув широке визнання. Продемонстровані ним у таких наступних збірках, як "Замість сонетів і октав"(1920р.) та "Вітер з України"(1924р.), мистецьке володіння словом, здатність відтворити ритмомелодіку народної пісні, ліричні описи природи не лишали сумніву в тому, що твори Тичини - справжньою віхою в розвитку української поезії. Максим Рильський, син видатного українофіла XIX ст., був у порівнянні з Тичиною вражаючим контрастом. Його поезії, що публікувалися в збірках "Під осінніми зорями"(1919р.), "Синя далечінь"(1922р.), "Тринадцята весна"(1926р.), були стриманими, філософськими й глибоко вкоріненими у класичні традиції заходу.

Головними темами прозових творів були наслідки революції та громадської війни в житті людини й суспільства. У "Синіх етюдах"(1923р.), що пройняті тонким почуттям слова, симбіозом романтичності й грубого реалізму, М.Хвильовий оспівує революцію, у той час як в "Осені"(1924р.) і

"Я"(1924р.) він відображає її суперечності й своє зростаюче почуття розчарування нею. В таких творах, як "В житах"(1926р.) Г.Косинка майстерно змальовує рішучість селян у боротьбі з чужоземцями. У романі Ю.Яновського "Чотири шаблі" з його яскравими описами селян-партизан проступає дух запорізьких козаків. Але неперевершеним щодо популярності був Остап Вишня, дотепні гуморески якого читали мільйони.

Серед драматургів найвидатнішою постаттю був Микола Куліш. Три його п'єси - "Народний Малахій"(1928р.), "Мина Мазайло"(1929р.) і "Патетична соната"(1930р.) - викликали сенсацію своєю модерністською формою й трагікомічним трактуванням нової радянської дійсності, російського шовінізму, "малоросійської" ментальності, духовної незрілості комуністів-доктринерів. Перші дві п'єси поставив у своєму славетному театрі "Березіль" Лесь Курбас. Обурені партійні чиновники заборонили ставити "Патетичну сонату" на Україні, хоч її із захопленням зустріли глядачі Ленінграда і Москви. Із 45 років життя Микола Куліш віддав драматичній творчості 10 літ. За цей час створив власну драматургію, перейняту ідеями національного відродження. Вона стала золотим фондом українського театру, збагативши його народницько-реалістичні набутки революційною романтикою та яскравими традиціями бароко.

Перші і відразу помітні кроки робило українське кіномистецтво. У 1927р. почалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії. У другій половині 20-х років поринув у кіноматографічне життя, з жадобою оволодіння його секретами О.Довженко. Його фільми "Звенигора"(1927р.), "Арсенал"(1928р.), "Земля"(1930р.) розповідають про вплив, що його справили на Україну революція та громадянська війна. Довженко - поет і філософ екрана - ввів глядача у коло вічних проблем добра і зла, правди і кривди, життя і смерті. У 1956р. на Всесвітній виставці в Брюсселі 117 відомих кінознавців з 20 країн, добираючи 12 найкращих фільмів "усіх часів і народів" - назвали і "Землю" О.Довженка.

У 20-х роках в Україні розвивалася художня творчість, формувалися професійні та самодіяльні музичні колективи, відкривалися концертні установи. Плідно працювали композитори Г.Верьовка, П.Козицький, Л.Ревуцький.

Класиком української музики ХХ ст. став учень М.Лисенка - Лев Ревуцький(1889 - 1977). Найвідомішим твором Л.Ревуцького стала Друга симфонія (1927р.), що й донині входить у скарбницю не лише національною, але й світового лірико-етнічного симфонізму. Серед інших композицій - фортепіанний концерт, вокально-симфонічна "Ода пісні" на вірші М.Рильського, камерно-інструментальні та вокальні твори, хори. Л.Левицький - самобутній майстер обробки укр.народної пісні, автор циклів обробок "козацькі пісні", "Сонечко"(дитячі пісні), "Галицькі пісні". Л.Ревуцький - композитор лірико-етнічного спрямування, який на ґрунті самобутніх укр.мистецтва переосмислив музичні надбання пізнього романтизму, символізму та імпресіонізму.

Інтенсивно відбувалося становлення українського радянського театру, яке пов'язане з творчістю таких майстрів сцени, як Гнат Юра, О.Сердюк, Амвросій Бучма та інших.

Гнат Юра у 1920р. став одним із засновників Нового українського драматичного театру ім.І.Франка у Вінниці (з 1926р. - Київський укр. драм. театр ім.І.Франка), який очолював до 1961р. Це був яскравий зразок акторського театру, кращі вистави якого ставали святом виконавської майстерності франківців. Сам Г.Юра блискуче грав головні та епізодичні ролі здебільшого у власних виставах: Фігаро ("Весілля Фігаро" П.Бомарше), Копистка ("97" М.Куліша), Маритин Боруля ("Мартин Боруля" І.Карпенка-Карого), Швейк ("Пригоди бравого вояки Швейка" Я.Гашека).

В Україні розвивалися всі види образотворчого мистецтва, представленого як художниками старшого покоління - М.Бойчуком, І.Іжакевичом, К.Трохименком та іншими, так і молодими митцями - А.Петрицьким, В.Касіяном, скульптором М.Лисенком. Михайло Бойчук народився на Тернопільщині, в селянській родині. Навчався у Віденській, Краківській та Мюнхенській академіях мистецтв, удосконалював свою майстерність у Парижі (1908-1911рр.). У 1917р. став одним із засновників Української академії мистецтв. Художник зумів об'єднати навколо себе талановиту молодь, яка, як і вчитель, присвятила все своє життя мистецтву. М.Бойчук розробив теорію відродження українського національного стилю і став основоположником нового українського монументального мистецтва, послідовники якого відомі як "художники - бойчукісти". Під його керівництвом виконано найбільш вдалі роботи з монументального настінного живопису в Україні - розписано так звані Луцькі казарми в Києві(1919), Селянський санаторій ім.ВУЦВК в Одесі(1928), Червонозаводський театр у Харкові(1933-1935) - які засвідчили співголосість стилю бойчукістів з мексиканською школою Д.Рівери. Творчість бойчукістів стала предтечею світового монументального малярства ХХ ст.

Творчий доробок майстра багатогранний - це і твори станкового живопису і книжкова графіка і плакати. За його ескізами оформлялися вистави Київського Молодого театру Леся Курбаса. Вплив школи великого новатора позначився у ткацтві, кераміці, різьбярстві.

Таким чином, 20-і роки характеризувалися бурхливим розвитком літератури та мистецтва. Українська творча інтелігенція включалася в практичну діяльність по створенню декретованої партією соціалістичної культури, вносячи в неї національну сутність. Творчий потенціал українського національного мистецтва виявився настільки потужним, що, попри всі перепони і обмеження ідеологічного характеру, кращі його представники досягли феноменальних висот.

Рекомендовані джерела і література

Історія України/Ю.Зайцев, В.Баран, Л.Войтович та ін.-3-є вид. зі змін.та доп.- Львів,2002

- Культурне будівництво в Українській РСР, Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959рр. Збірник документів.- К.,1959.-Т.1
- Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.).- К.,1991
- Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992
- Кульчицький С.Зміст радянської українізації.//Сучасність.-1998.-№9
- Нариси історії Української інтелігенції (перша половина ХХст.).- У 3 кн./Відп.ред.Ю.Курносів.-К.,1994
- Новохатько Л.Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики(20-30-ті роки ХХ ст.).-К.,1998
- Чирко Б.Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.).-К.,1995

Лекція 10. Сталінська модернізація України (1929-1941рр.)

На початку 90-х років в істориків з'явилася можливість об'єктивно та неупереджено аналізувати події і процеси що відбувалися в Україні у 30-ї роки ХХ ст. Почався перегляд застарілих стереотипів і періодизації періоду, розкриття замовчуваних або сфальсифікованих питань. У 1990р. побачив світ збірник документів "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів".

Услід за цією книгою, вийшов у світ підготовлений Інститутом історії АН України збірник документів Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (відповідальний редактор С.Кульчицький). Збірник містив понад 400 документів і публікувався двічі (Колективізація і голод на Україні.1925-1933.-Зб.документів і матеріалів.-К.,1992-1933).

На основі архівних матеріалів підготував і в 1991р. опублікував монографію про причини і масштаби голоду в Україні у 1932-1933рр. С.Кульчицький (Ціна "великого перелому".-К.,1991).

Ця тема знайшла продовження у колективній публікації(Див:Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні.1921-1923, 1932-1933, 1946-1947.-Київ; Нью-Йорк,2000).

Першим дослідженням, у якому з неупереджених позицій проаналізовано проблему індустріалізації в Україні стала монографія В.Даниленко, Г.Касьянова, С.Кульчицького "Сталінізм на Україні.30-ті роки".-Київ;Едмонтон,1991.

Індустріалізація.

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці СРСР стався різкий поворот. Правляча верхівка зміцнила свої позиції і вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Сталін встановив одноосібну диктатуру в партії і державі. В СРСР у 30-х роках утворилася тоталітарна система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем держави і правлячої партії над усіма сферами суспільного життя і над собою.

Поворот в економічній політиці проявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. На кінець 20-х років СРСР, включаючи Україну, залишалася аграрною, селянською країною. ВКП(б) проголосила курс на індустріалізацію, який передбачав перетворення СРСР з держави, що ввозить машини й устаткування, в державу, що їх виробляє, з аграрної країни в промислову. Оскільки Радянський Союз жив у постійному очікуванні війни зі світовим імперіалізмом, цю грандіозну трансформацію планувалося здійснити в стислі строки, щоб встигнути створити оборонну промисловість для майбутньої війни.

Проект великих перетворень, ухвалений ВПК(б) у 1928р. називався першим п'ятирічним планом. Його головне завдання полягало в тому, щоб "наздогнати й перегнати капіталістичний світ" в економічному відношенні. Надаючи великої ваги розвиткові важкої промисловості, він установлював для країни приголомшуючі завдання: на 250% забезпечити загальне зростання промисловості, причому важка промисловість мала зрости на 330%. Інша важлива частина п'ятирічного плану передбачала колективізацію - створення великих колективних господарств на основі 20% селянських дворів. Згодом колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, відтак ліквідувати приватну власність.

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану розроблялися плани економічного розвитку України. У травні 1929р. вони були затверджені XI Всеукраїнським з'їздом Рад і стали державним законом.

Капіталовкладення в економіку України центр визначив у сумі 13 млрд.крб. Це досить багато якщо враховувати, що в цілому на капітальне будівництво в СРСР планувалося виділити 64 млрд.крб. Планувалося затвердити будівництво Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій, спорудження багатьох шахт, заводів, фабрик.

Масштабна індустріалізація одразу наштовхнулася на низку об'єктивних труднощів: відсутність розвинутої інфраструктури (дороги, мости та ін.), недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів, дефіцит промислового обладнання, хронічна нестача коштів. Однак це не зупинило процесу модернізації та реконструкції промисловості. Про масштабність планів більшовицького керівництва свідчить той факт, що у 1931р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932р. - майже 50%.

Джерелами фінансування індустріалізації були перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість, податки з населення (для села "надподаток"- постійний ріст цін на промислові товари), внутрішні позики, випуск паперових грошей, не забезпечених золотом, збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та зерна, режим економії, продаж населення горілки, посилення експлуатації селянства та робітництва, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГУ.

Перший п'ятирічний план (1929-1933рр.) передбачав напружені, але менш-більш реальні темпи приросту промислової продукції. Проте незабаром Сталін почав вимагати різкого підвищення планових цифр, що не могло призвести до штурмівщини, диспропорцій та зривів. Так, планом передбачалося збільшити видобуток вугілля в Донбасі з 27 до 53 млн.т, у ході п'ятирічки завдання збільшили до 80 млн.т, а фактичний видобуток 1933р. досяг лише 45 млн.т. Виплавка чавуну в Україні повинна була зрости з 2,4 до 6,6 млн.т. Фактично було виплавлено 4,3 млн.т. Усупереч заяві Сталіна про виконання плану першої п'ятирічки за чотири роки і три місяці, насправді за більшістю показників він далеко не був виконаний навіть за п'ять років.

І все ж перша п'ятирічка мала важливі наслідки для України. В республіці реалізовано близько 20% усіх капіталовкладень СРСР. У різних

галузях промисловості УСРР будувалося близько 400 нових підприємств. 1 травня 1932р. дала перший струм найбільша в Європі Дніпровська гідроелектростанція в Запоріжжі - Дніпрогес. На той час уже діяли інші новозбудовані електричні станції: Криворізька, Київська й Харківська. У Донбасі почали діяти 53 нові шахти. На діючих металургійних заводах було збудовано 12 доменних і 24 мартенівські печі. Став до ладу завод інструментальних сталей у Запоріжжі - "Дніпроспецсталь". У Харкові на тракторному заводі, збудованому за 15 місяців, 1 жовтня 1931р. з конвеєра зійшов перший трактор "ХТЗ".

Друга п'ятирічка, розрахована на 1933-1937рр., продовжила суперечливі тенденції попередніх років. Однак особлива увага надавалася завершенню будівництва й освоєння нових підприємств. В Україні передбачалося ввести у дію гіганти горної металургії - "Запоріжсталь", "Азовсталь", "Криворіжсталь", великі машинобудівні заводи - Новокрематорський, Харківський турбогенераторний, Луганський паровозобудівний та ряд інших. План передбачав також програму соціальних перетворень: остаточне витіснення капіталістичних елементів і ліквідацію поділу суспільства на класи взагалі.

Якщо економічний блок плану був менш-більш виважений, то соціальна програма - "витіснення капіталістичних елементів" втілювалася у закриття тих нечисленних приватних торговельно-промислових закладів, котрі ще залишилися після першої п'ятирічки. Ця обставина посилювала товарний голод на ринку предметів повсякденного вжитку.

У другій та третій п'ятирічках частка капіталовкладень для України зменшилась. З 4500 підприємств, які будувалися в другій п'ятирічці, в Україні було розміщено близько тисячі, а в третій п'ятирічці (1938-1942рр., яка через початок війни була незавершена) - 600 з трьох тисяч. Це було пов'язано з планами створення нової промислової зони на Україні, де на випадок війни заводи перебували б у більшій безпеці.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні промислові перетворення за такий короткий час. Якщо в період промислового буму ХІХ ст. на спорудження кількох десятків індустріальних підприємств на Україні пішли десятки років, то в 1930-х роках щороку будувалися сотні заводів. Але такі темпи вимагали мобілізації всіх без залишку сил робітників. Тому необхідно було створити атмосферу напруженості, титанічної боротьби за виживання в умовах "капіталістичного оточення", результат якого залежав від зусиль кожного. Тон цим зусиллям Сталін задав у промові 1931р.: "Сповільнити темпи індустріалізації значило б відставати, а відстаючі зазнають поразки... Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань в десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть".

Щоб збудити ентузіазм, використовувалися різні методи. Про господарську діяльність говорили, вживаючи військову термінологію: "прорив на трудовому фронті", "перемога ударних робітничих бригад", "штурм нових висот" тощо. Робітникам, які досягли найбільшої

продуктивності, присвоювали звання Героя Соціалістичної Праці. За виконання і перевиконання планів змагалися заводи, міста й навіть республіки. У 1935р. був широко розрекламований рекорд вибійника шахти "Центральна-Ірміно" в Донбасі Олексія Стаханова, який з допомогою двох помічників - кріпильників вугільної лави вирубав за зміну 102т вугілля, перевищивши норму в 14,5 рази. Преса підхопила почин Стаханова. В інших галузях господарства з'явилися послідовники стахановського методу роботи. На залізничному транспорті, наприклад, новаторські методи вперше впровадив машиніст депо "Слов'янськ" Донецької залізниці П.Кривоніс.

Досягнення стахановців лягли в основу перегляду виробничих норм усіх робітників і планових завдань підприємств. Норми виробітку значно зросли. Далеко не скрізь це робилося достатньо обґрунтовано. У багатьох випадках підвищення норм призводило до перенапруження виробничого процесу, незадоволення робітників та інженерно-технічних працівників. Це в свою чергу викликало репресії НКВС, який у всіх зривах на виробництві, новобудовах, на транспорті вбачав підступи "класових ворогів".

Успіхи довоєнних п'ятирічок безсумнівні та гідні подиву. Незважаючи на те, що жодна з них не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою сільського господарства у загальному обсязі валової продукції УСРР; дрібна промисловість(кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витіснялися великою індустрією. Модернізація промислового потенціалу України дала змогу республіці посісти 2-ге місце в Європі(після Німеччини) за виплавою чавуну, 3-є місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-е місце в світі за виробництвом вугілля. Отже, з аграрної країни республіка перетворилася в індустріальну. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації лише кожен п'ятий мешканець України жив у місті, то напередодні другої світової війни - кожен третій. Урбанізація певною мірою сприяла українізації міст. Сформувались національний український робітничий клас і технічна інтелігенція.

Однак ціна цих зрушень була надто високою: для одержання коштів на індустріалізацію було пограбоване і поновлене село, згорнуто неп і запроваджено командно-адміністративну систему в економіці; ліквідовано рештки економічної самостійності України. Форсована індустріалізація стимулювала появу низки й інших негативних тенденцій в господарстві України. Привілейоване, домінуюче становище групи "А"(виробництво засобів виробництва) порівняно з групою "Б"(виробництво предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи "А" від кінцевого споживача, а це, в свою чергу, зумовлювало втрату стимулів розвитку, диктувало необхідність створення державою для неї тепличних умов. У ході перших п'ятирічок ставку було зроблено на побудову і реконструкцію підприємств монополістів. Зокрема, модернізація запорізького заводу "Комунар" перетворила його на найбільше

в світі підприємство з виробництва зернозбиральних комбайнів. Реконструйований паровозобудівний завод у Луганську за проектною потужністю дорівнював найбільшому в світі заводу компанії "Американ локомотив". Підприємства монополісти спочатку поглинали левову частку капіталовкладень у промисловість, а надалі фактично "підім'яли" під себе всю економіку країни, деформуючи її господарство. Промисловий потенціал України формувався диспропорційно і нерівномірно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони - Донбас та Придніпров'я, а промисловість густозаселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку.

протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки, а наростаюча централізація, повернення до командних методів управління зумовлювала відчуженість робітництва від засобів виробництва, зниження життєвого рівня народу.

Колективізація. Голод 1932-1933рр.

У більшовицькій моделі побудови соціалізму в одній країні домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в тому, щоб дати необхідну кількість хліба для експорту, зростаючих промислових центрів і армії, а також забезпечити промисловість необхідною кількістю робочих рук і технічною сировиною. Допомогти вирішити ці завдання могла кооперація, яка була звичною, традиційною формою селянської співпраці ще з дореволюційних часів. Рішення 15-го з'їзду ВКП(б) 1927р. передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації. Принципова зміна орієнтирів почалася у 1928р., коли виникла хлібозаготівельна криза. Селяни вважали запропоновані державою ціни(часто вони становили лише одну восьму ринкових) надто низькими й стали ухилятися від державних хлібозаготівель. Розлючений непокірністю селян, яку він назвав "саботажем", Сталін наказав проводити прямі реквізиції зерна, як у роки "воєнного комунізму". Це означало крах нової економічної політики. Внаслідок "надзвичайних заходів" хлібозаготівельну кризу тимчасово було подолано. Однак постійно застосовувати "надзвичайні заходи" до маси самостійних господарств неможливо. Тому Сталін вирішив приборкати опір селянства(замість того, щоб підвищити заготівельні ціни) шляхом прискорення суцільної колективізації. Сталін і його оточення були переконані в тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25-30 млн. індивідуальних селянських господарств, а не 200-300 тис. колгоспів. На цьому ґрунті визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати у залежності від державних структур.

Перехід до форсованої колективізації розпочався в СРСР після листопадового (1929р.) пленуму ЦК ВКП(б). Серед ініціаторів прискорення

колективізації був і генеральний секретар КП(б)У С.Косіор, що підтримав Й.Сталіна, В.Молотова і Л.Кагановича завершити суцільну колективізацію протягом року. В січні 1930р. опублікована постанова ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву", в якій Україну було віднесено до групи районів СРСР, де колективізацією планувалося завершити восени 1931р. або навесні 1932р.

Узимку 1930р. колективізація проводилася особливо жорстко. Людей заганяли в колгоспи. Силою забирали реманент, велику рогату худобу, коней, навіть домашню птицю. В результаті колективізація перетворювалася в комунізацію, що викликало впертий опір селянства. В багатьох місцевостях України мали місце антиколгоспні й антирадянські виступи. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу. У 1928-1932рр. в Україні було винищено близько половини поголів'я худоби. На його відновлення потрібні були десятиліття. Події набирали таких загрозливих розмірів, що ігнорувати їх було неможливо. У березні 1930р. Сталін виступив у "Правді" зі статтею "Запаморочення від успіхів", у котрій засуджував "перегини". Але головна відповідальність за "викривлення партлінії" покладалась на місцеве керівництво. Тоді ж було опубліковано Примірний статут сільськогосподарської артілі, котрий давав колгоспникам право мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. Це дещо заспокоїло селянство. Почався його масовий відплив з колгоспів. Решта залишалася, але зовсім не тому, що переконалася в перевагах колгоспного ладу. Примус набирала інших форм: тим, хто виходив з колгоспу, не повертали худоби і реманент, давали гірші землі, а головне - подвоїли і потроїли податки на індивідуальні господарства, тоді як колгоспникам надавалися кредити і пільги. Таким чином до 1932р. знову вдалося колективізувати 70% господарств.

У ході колективізації постало питання про долю заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх як куркулів, ворогів радянської влади, жорстоких експлуататорів. Насправді, лише невелика їх частка використовувала найманих селян. Як правило, основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селянства була найміцніше зв'язана із землею й не бажала з нею розлучатися. За даними статистики, в Україні у 1927р. заможні селянські господарства становили близько 4% загальної кількості, або 200 тис. в абсолютному обчисленні.

У 1929р. Й.Сталін визначив нове стратегічне завдання - перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. У січні 1930р. опублікована постанова ЦК ВКП(б) "Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації".

Особливо інтенсивно терор проти заможних селян проводився у 1930р. На 1 червня було "розкуркулено" 90 тис.селянських господарств. У 1931р. ліквідація заможних господарств продовжувалась. Навесні та влітку було "розкуркулено" ще 23,5 тис.сімей, або близько 150 тис.осіб. Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано близько 230 тис. селянських господарств. Разом з усіма членами сімей це становило 1,2 - 1,4 млн.чол.

Понад половину з них - близько 800 тис.чол. - виселили на Північ і до Сибіру в "спецпоселення".

Створивши колгоспи держава встановила над ними всеохоплюючий контроль. Першою їх заповіддю були поставки державі сільськогосподарської продукції. Розміри цих поставок були дуже високі коли наступала осінь і були виконані поставки, розподіляти колгоспникам на вироблені трудодні було нічого. За свою продукцію колгоспи одержували від держави чисто символічну плату. Колгоспники покладалися в основному на свою присадибну ділянку. Щоб примусити їх працювати на таких умовах в колгоспах, у 1932р. було введено паспортну систему в містах і цим фактично прикріплено селян до землі.

Внаслідок колективізації було підірване сільськогосподарське виробництво; ліквідовано економічну самостійність селянства; знищено найбільш вправну і працюовиту його верству, у решти зникла матеріальне зацікавленість у результатах праці; значною мірою наслідком колективізації був голод 1932-1933рр. До цього голоду держава штовхала село з початку колективізації. Протягом 1930р. в Україні було заготовлено 400 млн. пудів хліба. У 1931р. державні заготівлі склали 380 млн.пудів. Але цього було досягнуто в результаті знекровлення села. У багатьох селян і в колгоспах у 1931р. вилучили все зерно, навіть посівний фонд. Фізично ослаблене селянство не могло ефективно провести весняну посівну кампанію 1932р. Ускладнювали ситуацію і безгосподарність у колгоспах, незацікавленість селян у продуктивній роботі в них. На 20 травня 1932р. у республіці було засіяно трохи більше половини запланованих площ. Внаслідок неякісного обробітку просапних культур частина посівів загинула. І все ж не природні фактори були причиною голоду. Врожай 1932р. був невисокий, але міг би забезпечити населення України мінімумом продовольства. Але цього не сталося. Восени 1932р. виявилось, що забезпечити встановлені керівництвом СРСР хлібозаготівлі неможливо. На 1 листопада в Україні було заготовлено лише 195 млн.пудів. У деяких районах місцеве керівництво, усвідомлюючи масштаби голоду, що насувався, дозволило колгоспам залишити зерно для сівби та в страховий фонд. Дізнавшись про це, Сталін наказав їх жорстоко покарати. Замість того, щоб виправити ситуацію, зменшити плани хлібозаготівель, держава посилила тиск, прагнучи за будь-яку ціну виконати план хлібозаготівель. У Поволжжя, на Північний Кавказ були направлені надзвичайні комісії ЦК ВКП(б). На Україні хлібозаготівельну комісію очолював В.Молотов, який діяв особливо жорстоко. У районах, занесених на "чорну дошку", конфіскували продовольчі й посівні фонди, припинялося постачання товарів, на місцевих керівників і колгоспників обрушувалися репресії. У січні 1933р. Сталін змінив керівників Харківського і Дніпропетровського КП(б)У. Другим Секретарем ЦК КП(б)У і Секретарем Харківського(Столичного) Обкому партії став особистий посланець Сталіна - Павло Постишев. Переїхавши на роботу в Україну, він залишився Секретарем ЦК ВКП(б) і членом політбюро України. Таким чином, у партійній ієрархії він став вище першого секретаря ЦК КП(б)У, яким

продовжував залишатися С.Косіор. П.Постишев очолив кампанію репресій проти тих комуністів, які не знаходили в собі достатніх сил для ролі катів власного народу. Протягом 1933р. з КП(б)У було виключено 100 тис.чол. Вони були розстріляні або вислані. ЦК КП(б)У, РНК УСРР, десятки тисяч місцевих партійних і радянських керівників, суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ стали сліпим зряддям злочинної політики сталінського керівництва. Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й картоплі, буряка, солінь, сала, м'яса та інших продуктів. Селяни були позбавлені всього їстівного. Цим партійно-державний апарат свідомо прирікав їх на смерть. Позбавлені продовольства, селянські сім'ї перейшли на сурогати харчування і почали поступово вимирати. Сталін наказав ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Аби запобігти втечі голодуючих за межі УСРР, на кордонах республіки були розміщені загороджувальні загони.

Голод 1932-1933рр. призвів до величезних жертв. За даними С.Кульчицького в межах УСРР загинуло близько 3,5 млн.селян. Повні демографічні втрати, включаючи знищення народжуваності, в 1932-1934рр. сягали понад 5 млн.осіб. Голодомор, штучно створений сталінським керівництвом, був однією з найжахливіших за останні декілька століть трагедій українського народу.

1932-1933рр. засвідчили, що "воєнно-комуністичні" методи управління сільським господарством в їх чистому вигляді ведуть до вимирання села. Сталінське керівництво змушене було шукати шляхи вдосконалення управління селом. У січні 1933р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили спільну постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами". Запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель. Навесні доводили до відома колгоспів і колгоспників, яка частина врожаю залишиться виробникам, а яка - державі. Це було розраховано на пробудження зацікавленості селянина в результатах праці.

Під час весняної посівної кампанії 1933р. колгоспам була виділена продовольча позичка для годування тих, хто працював у колгоспах і радгоспах. У колгоспах було створено виробничі бригади і ланки, впроваджено елементи нормування й відрядна оплата праці. Одночасно колгоспи оснащувалися сучасною сільськогосподарською технікою. Технічне обслуговування колгоспів здійснювали державні машинно-тракторні станції (МТС). У такій складній обстановці завершувався процес колективізації. На 1937р. колгоспи України вже об'єднували 96% селянських господарств. У 1941р. в республіці існувало майже 30 тис.колгоспів і близько тисячі радгоспів. Селянство поступово звикало працювати в умовах колгоспної системи, яка до найменших дрібниць регламентувала виробництво, вказувала де і що сіяти, як обробляти, коли і в який спосіб збирати врожай.

Радянські газети і радіо, кінофільми змальовували картину благополуччя на селі, високо механізованої праці, щасливого, заможного життя колгоспників. Справді, в роки довоєнних п'ятирічок відбулася істотна модернізація сільського господарства. Якщо на початку 20-х років головними

знаряддями праці були плуг, серп і ціп, то наприкінці 30-х років їх замінили трактором, комбайни, вантажні автомашины. Про результати перших п'ятирічок керівники СРСР говорили як про один з найважливіших своїх успіхів. Але при цьому замовчувалося найсуттєвіше: натуральна оплата колгоспників становила лише 15% від заробленого. За таких умов селянство поступово втрачало вироблені століттями риси: хазяйновитість, ініціативність, працелюбність. Примусова праця була малоефективною. Обсяг сільськогосподарської продукції зростає повільно. У 1933р. держава домоглася від українського села 317 млн.пудів хліба, в 1935у - 462 млн., у 1940р. - 576 млн.пудів. Непомірною ціною платили селяни за ці досить скромні результати. Та все ж і така кількість хліба забезпечила поступове послаблення продовольчої кризи в містах. У 1934р. ліквідована карткова система розподілу продуктів для робітників і службовців. За надзвичайно несприятливих соціально-економічних і політичних умов селянство відроджувало підірване насильницькою колективізацією і голодом 1932-1933рр. сільське господарство України.

Рекомендовані джерела і література

- Индустриализация Советского Союза. Новые документы, новые факты, новые подходы. Ч.1.-Москва,1997
- Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947.-Київ, Нью-Йорк, 2000
- Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 30-і роки.-Київ-Едмонтон,1991
- Колективізація і голод на Україні(1929-1933). Зб.документів і матеріалів.-К.,1993
- Конквест Р. Жнива скорботи.-К.,1993
- Кульчицький С. Ціна великого перелому.-К.,1991
- Історія України. XX - початок XXI століття. Навчальний посібник.-К.,2004

Л е к ц і я 11. Суспільно-політичні процеси в Радянській Україні 30-х років. Утвердження тоталітарного режиму

Запровадження і функціонування в Україні сталінського тоталітарного режиму присвячена велика кількість публікацій. Серед них виділяються праці Ю.Шаповала "Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії.-К.,1993; І.Біласа "Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953.-К.,1994.-Кн.1-2; З.Лихолобової "Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні.- Донецьк,1996"; В.Ченцова "Політичні репресії в Радянській Україні.-К.,2000". Узагальнюючу книгу про різні аспекти політичних репресій в Україні видав Ю.Шаповал - "Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії.-К.,2001". Політика українізації на її останньому етапі ґрунтовно розкрита в монографії Г.Єфименка "Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України.-1932-1938рр.".-К.,2001.

Зміни у складі населення УСРР.

В ході індустріалізації і колективізації кардинально змінився склад населення. Зникли економічно активні в 20-ті роки категорії приватних торговців, власників невеличких підприємств і майстерень. Натомість чисельність робітничого класу з 1928 по 1940 р. зросла з 1 млн. 770 тис.чоловік до 4 млн. 578 тис., або в 2,6 рази. Джерела поповнення робітничого класу були різноманітні. Вугільна промисловість Донбасу, новобудови республіки та ряд інших галузей промисловості, де переважала важка, ручна праця, поповнювалися в основному за рахунок українського селянства. У машинобудуванні, деяких інших галузях важкої і легкої промисловості, де були високі вимоги до рівня кваліфікації, поповнення йшло за рахунок вихідців із робітничого середовища, ремісників, різних верств міського населення, як українців, так і представників інших національностей. У цілому частка українців серед робітників в 30-і роки в Україні істотно збільшилась.

В ході насильницької колективізації було сформовано зовні соціальну верству - колгоспне селянство, яке у 1940р. становило майже половину населення республіки.

Загальна чисельність службовців і спеціалістів народного господарства, освіти, культури, науки збільшилася з 550 тис. у 1928р. до

2 млн.чол. у 1940р. Понад 25% їх мали середню і вищу освіту. Незважаючи на високу темпи підготовки дипломованих фахівців, їх гостро не вистачало у всіх галузях господарства.

Індустріалізація супроводжувалася бурхливим розвитком міст. У 1926-1939рр. чисельність міських жителів України подвоїлася і досягла третини населення республіки. У 1939р. українців серед міських жителів уже було понад 58%.

Переміщення людей з одних соціальних груп до інших супроводжувалося швидкою ломкою їх психології, способу життя, втратою усталених традицій, які вироблялися століттями. Ці процеси сприймалися мільйонними масами, особливо примусово пролетаризованим сільським населенням, болісно.

Разом з тим 30-і роки позначені інтенсивним соціальним рухом по "вертикалі" - з "низів" нової соціальної піраміди "вгору". Більшовицька партія сприяла висуванню рядових робітників і селян на керівні пости, відкривала перед ними двері вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. В органи державного управління, господарський, партійний апарат, в офіцерський корпус Червоної армії, органи держбезпеки, міліцію, до керівництва колгоспами і радгоспами прийшли десятки тисяч робітників і селян.

Знищивши стару соціальну піраміду, більшовики побудували в СРСР, у тому числі й в Україні, нову, небачену раніше. У 30-і роки в Радянському Союзі формувався новий правлячий клас - номенклатурна верхівка партійно-державного й господарського апарату, яка була забезпечена матеріальними благами і різними привілеями.

Функціонування політичних інституцій.

Стрижнем тогочасного політичного ладу була ВКП(б), від імені якої здійснювалося керівництво всіма ділянками економічного, політичного й духовного життя. Це була єдина правляча партія. Ось чому в партію йшли не лише переконані прихильники соціалізму, але й безліч тих, хто вбачав у членстві у ВКП(б) гарантію швидкого просування по службі. У цій обстановці лави більшовицької партії, незважаючи на масові чистки, швидко поповнилися. На 1 січня 1933р. КП(б)У налічувала 330 тис.членів, а 1 січня 1941р. вже близько 380 тисяч.

Монопольне становище ВКП(б) у суспільстві, жорстоке переслідування всіх, хто наважувався на будь-яку критику її політики призвели до накопичення негативних хворобливих тенденцій у діяльності партії. З організації односторонніх, об'єднаних спільністю політичних цілей, вона перетворилася в ієрархічну, надцентралізовану організацію, функції якої зводилися до виконання розпоряджень партійних вождів.

Поступово склався розрив між штатним партапаратом і так званою партійною масою. Апарати партійних комітетів повністю визначали

життєдіяльність парторганізацій. Представницькі ж органи - з'їзди, пленуми, збори - переважно одностайно ухвалювали рішення, вироблені апаратом.

Партійний апарат становив ключову ланку правлячої верхівки. Це була найбільш важлива, наділена реальною владою частина комуністів, у певному розумінні - провідна верства всього радянського суспільства.

У штатному апараті існування чітка ієрархія, жорстка дисципліна і субординація. Посадова ієрархія знаходила відображення в системі номенклатури, своєрідному "законі про ранги", що визначав місце кожного апаратника в піраміді влади, а в кінцевому підсумку - його соціальний статус, обсяг привілеїв, якість життя, престиж і т.ін.

На основі Конституції УСРР 1929р. найвищими органами влади в Україні були:

- Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад;
- Президія ВУВК;
- Рада Народних Комісарів УСРР.

Цим органам належала вся повнота верховної влади в республіці, найвищі права державного керівництва. Вони мали виняткове право видавати декрети і постанови як акти найвищої юридичної сили, через які здійснювалась воля правлячої, єдиної політичної партії, що, фактично, забезпечувало диктатуру партії більшовиків. Розмежування законодавчих і виконавчих функцій між органами найвищої влади Конституціями УСРР 1919 і 1929рр. не передбачалося.

Органам верховної державної влади і найвищим представницьким органом в Україні був Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся один раз на два роки згідно з Конституцією 1929р. Його делегати обиралися місцевими з'їздами рад за нормою: від міських і селищних рад - один делегат від 10 тис.виборців, а від сільських - один делегат від 50 тис.виборців, чим, власне, забезпечувалась диктатура певного класу. Якісний склад делегатів з'їздів засвідчує, що диктатура пролетаріату зводилась до диктатури більшовицької партії. Своє представництво в органі верховної влади правляча партія збільшила до майже 90 відсотків.

Компетенцією з'їзду було затвердження змін і доповнень до Конституції УСРР, вибори ВУЦВК і представників України до органів верховної влади СРСР. З'їзд також вирішував питання господарського, культурного і соціально-політичного життя, але в межах, що визначалися директивами правлячої партії та не торкалися компетенції СРСР.

Постійно діючим органом Всеукраїнського з'їзду Рад, тобто найвищим законодавчим, розпорядчим, виконавчим і контролюючим органом влади в період між з'їздами був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. ВУЦВК обирав зі свого складу Президію. ВУЦВК періодично збирався на сесії: за конституцією 1929р. тричі на рік. На сесіях ВУЦВК затверджувався бюджет республіки і плани розвитку народного господарства України, проекти кодексів законів та ін.

Вищим органом виконавчої і розпорядчої влади була Рада Народних Комісарів УСРР. Раднарком України повинен був звітувати перед ВУЦВК, його Президією, союзними органами. З утворенням СРСР склалась своєрідна система галузевого управління у всіх союзних республіках, у тому числі і УСРР, характерною ознакою якої був поділ наркоматів Союзу РСР на дві групи: загально-союзні - єдині для всього Союзу і об'єднані, органами яких у союзних республіках були ознайомлені наркомати. Суто республіканськими залишались лише наркомати охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, внутрішніх справ(до 1934р.), юстиції.

Така структура органів управління народним господарством союзної республіки свідчить про посилення процесів централізації. Особлива роль в системі управління належала загальносоюзним наркоматам, які в республіках мали неподільну й необмежену владу.

У 1936р. була прийнята Конституція СРСР, яка скасувала всі поширювані на деякі категорії населення обмеження в правах. Вибори до Рад оголошувалися загальними, прямими й рівнимим при таємному голосуванні. Оголошувалась також недоторканість особи й житла, таємниця листування, свобода слова, друку, зборів.

На основі Конституції СРСР була вироблена Конституція України. Надзвичайний ХІУ Всеукраїнський з'їзд Рад 30 січня 1937р. затвердив нову конституцію республіки, яка офіційно тепер називалася Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Найвищим органом державної влади УРСР стала Верховна Рада, а в період між її сесіями - президія. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади оголошувалася Рада Народних Комісарів (РНК).

Демократичні положення основного закону УРСР в умовах однопартійної тоталітарної диктатури не були наповнені реальним змістом і фактично були декларацією. СРСР був жорстко централізованою унітарною державою. З союзного центру - Москви - тягнулися нитки управління практично всіма сферами життя України.

Структура місцевих органів державної влади визначалась триступеневою системою управління (центр - область - район), що склалась на початку 30-х років. Протягом 1932р. в Україні було створено перші сім областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку та Чернігівську. З часом утворилися нові адмініюдиниці.

Вищим органом радянської влади в будь-якому адміністративно-територіальному утворенні за Конституцією 1929р. були Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Конституція УРСР 1937р. не передбачала такого інституту влади, як з'їзди місцевих Рад. Відповідно до неї встановлювався сесійний порядок діяльності місцевих рад депутатів трудящих. На сесіях обиралися виконкоми (голова, його заступники, секретар та члени виконкому), затверджувався склад постійних комісій, утворювалися органи управління господарським і культурним будівництвом на своїй території - відділи та управління. Такі

органи підпорядковувалися самій Раді, що їх утворила та галузевій структурі Раднаркому УРСР.

Місцеві органи радянської влади всіх рівнів (сільські, районні, міські, обласні) діяли під постійним контролем територіальних структур правлячої партії, які повністю відповідали адміністративно-територіальному поділу і мали аналогічний орган у тій чи іншій адміністративній одиниці. Стратегія і зміст рішень місцевих органів радянської влади визначалась саме ними.

В умовах радянського тоталітаризму діяв особливий тип "демократії", коли вибори депутатів були безальтернативними, радянські органи цілковито залежали від партійних комітетів, народні обранці одностайно схвалювали рішення, підготовлені апаратом.

Периферійний елемент політичної організації суспільства становили громадські організації: профспілки, комсомол, кооперація, наукові, творчі спілки тощо. Найчисельнішою громадською організацією були профспілки, які в умовах тоталітаризму повністю підпорядковувалися партії - державі, та більше - перетворились у своєрідну напівдержавну структуру, яка виконувала чітко окреслені політичні, громадські та ідеологічні функції. Головна функція профспілок - захисна - відійшла на задній план. На них покладалися насамперед виробничі завдання - організація робітників і службовців на боротьбу за неухильний розвиток народного господарства. Фактично профспілки перетворились у придаток адміністрації і мали забезпечувати виконання планів, підвищення продуктивності праці.

Інша громадська організація - комсомол - об'єднувала молодь і працювала з підростаючим поколінням, виступала резервуаром, з якого поповнювала свої ряди партія. Комсомол, подібно до профспілки, сприяв мобілізації молоді на виконання господарських завдань, будівництво численних об'єктів енергетики, вугільної, металургійної, гірничорудної промисловості.

Громадські організації, покликані акумулювати соціальну активність населення, спрямовували її у певне русло. Вони розв'язували двоєдине завдання: блокували вільну політичну діяльність і формували у громадян еталонну поведінку. Ключове значення у цьому відводилося марксистсько-ленінській ідеології, яку вкорінювали у свідомість радянських людей і перетворювали в сурогат віри - абсолютної і незаперечної.

Правоохоронні органи. Терор 30-х років в Україні.

Узурпація більшовиками влади в 1917р., сам характер радянської влади обумовили особливу увагу держави і правлячої партії до органів, зусиллями яких ця влада підтримувалась. Йдеться про суд, прокуратуру та силові правоохоронні структури.

На початку 30-х років в УСРР сформувалась така судова система: народний суд, обласний суд і Верховний Суд України. Конституція УРСР 1937р. декларувала принцип гласності судових засідань, право звинуваченого на захист. Крім того, затверджувався принцип виборності суддів: Верховний

Суд обирався Верховною Радою на 5 років, обласні - обласними Радами депутатів трудящих на 5 років, народні суди - населенням на 3 роки.

Проте закріплення цих демократичних принципів в Конституції не стало гарантією втілення їх в життя. Якраз в цей час стають масовим серйозні порушення законності, широко практикуються репресії, які здійснюються позасудовими органами - "трійками", "двійками", особливо нарадою при НКВС.

Конституція УРСР 1937р. регламентувала функції Прокуратури республіки (вищий нагляд за точним дотриманням законів усіма наркоматами і установами, посадовими особами і громадянами), призначення прокурорів, термін їх діяльності (5 років). Однак, як показала практика суспільного життя в Україні 30-х років, і вищий нагляд, і нагляд на місцях забезпечував швидше беззаконня, аніж "точне дотримання законів".

Згортання непу на рубежі 20-30-х років обумовило активізацію силових структур правоохоронних органів. При наркоматі внутрішніх справ УСРР діяло Державне політичне управління (ДПУ) для боротьби з контрреволюційними виступами, шпигунством, контрабандою тощо. Республіканські ДПУ підпорядковувалися союзному Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Повна централізація в СРСР репресивно-каральної системи забезпечувалась створенням у 1934р. загальносоюзного НКВС, до якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло Головне управління державної безпеки. Утворені в республіках НКВС фактично стають філіями союзного НКВС. У структурі НКВС діяли головні управління: державної безпеки, прикордонної та внутрішньої охорони, виправно-трудова таборів і трудових поселень, пожежної охорони, відділ запису актів громадянського стану.

Саме цими структурами НКВС здійснювались жорстокі репресії в Україні в 30-х роках.

У лютому 1941р. НКВС було поділено на два наркомати - внутрішніх справ (НКВС) і державної безпеки (НКДБ), які в умовах воєнного часу знову було об'єднано в один орган - НКВС.

Репресії проти тих, кого вважали противниками радянської влади, не припинялися протягом 20-х років. Але з кінця цього десятиліття правлячі кола СРСР відмовилися навіть від видимості законності здійснюваних репресій. Цьому слугувала теза Сталіна про загострення класової боротьби в СРСР у ході будівництва соціалістичного суспільства. Це положення доповнювалося іншим - про наявність у радянських республіках "повзучих" націоналістичних ухилів. Партапарат України, прагнучи вислужитися перед центром, підкреслював свою особливу роль у розпалюванні Сталіним боротьби з "ворогами народу". У звітній доповіді ЦК КП(б)У XII з'їзду, який відбувся у 1934р., С.Косіор так інтерпретував сталінську тезу відносно України: "На Україні класова боротьба більш напружена, ніж в інших місцях, і ворог - куркуль, націоналіст - у нас більш досвідчений, лютіший, ніж де б то не було в інших республіках і областях Союзу".

Теза про загострення класової боротьби стала теоретичною підставою для розгортання боротьби з будь-якими проявами інакомислення в суспільстві й партії, обґрунтуванню масових репресій в країні, нагнітанні історії страху, аби паралізувати волю народу до опору.

Друга хвиля масових репресій в УСРР(після розкуркулення і голодомору) була спрямована насамперед проти членів партії. Якщо в інших республіках Союзу масові репресії проти партійних активістів розгорнулися у 1937р., то в Україні початок було покладено вже в 1933р. Українських комуністів покарали за "націонал-ухильництво", яке ширилося в їхніх рядах, і фізично винищували тих, чия віра в комуністичні ідеали похитнула трагедія голоду, очевидцями якої вони стали.

1933р. в Україну прибув П.Постишев, а ДПУ очолив В.Балицький. Спільними зусиллями вони організували масовий терор. Звинувачений у націоналістичному ухилі М.Скрипник 7 липня застрелився. Сфабриковано справи "Української військової організації", (УВО), "Польської організації військової", "Блоку українських націоналістичних партій". Заарештовано О.Шумського та десятки комуністів, які тією чи іншою мірою були з цим пов'язані.

Масова кампанія "викриття" ворогів та репресій проти них розгорнулася після вбивства 1 грудня 1934р. С.Кірова, члена політбюро ЦК ВКП(б), керівника ленинградської парторганізації, авторитетного в партії діяча, потенційного кандидата на пост генерального секретаря. Цим убивством, обставини якого залишаються нез'ясованими, сталінське керівництво скористалось для подальшого нагнітання історії в країні, розправи над реальними й потенційними противниками режиму. Президія ЦК СРСР з надзвичайною оперативністю 1 грудня 1934р. прийняла постанову "Про порядок ведення справ по підготовці або здійсненню терористичних актів". Цей надзвичайний закон відкрито попирав принцип гласності, змагальності, справедливості, гуманізму. Слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Звинувачувальний акт вручався за 24 години до розгляду справи у суді. З процесу вилучались прокурор і адвокат. Касаційне обжалування і подання клопотань про помилування у цих справах не допускались. Смертний вирок приводився у виконання негайно після оголошення.

Слідчі надзвичайно широко трактували поняття "тероризм". Фактично, в ньому міг бути звинувачений кожен, хто потрапив до рук НКВС. У 1937р. подібний порядок розгляду судових справ був поширений на звинувачених у шкідництві та диверсіях. "Шкідників" і "диверсантів" співробітники НКВС шукали на заводах і фабриках, у вузах та установах. Справи осіб, притягнених до відповідальності за політичними звинуваченнями стали розглядати в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Ця практика була узаконена в 1937р., коли Сталін особисто від імені ЦК ВКП(б) дав вказівку органам НКВС застосовувати до арештованих фізичні методи впливу. Арештовані не витримували тортур, підписували протокол з

абсурдними звинуваченнями, зводили наклепи на колег, рідних, на всіх, ким цікавилися слідчі.

Терор охопив усі нації та соціальні групи СРСР. Видається парадоксальним, що винищували "своїх" - провідних діячів партії та держави, знаменитих воєначальників. Але нічого дивного в цьому не було: "Стара гвардія", яка пройшла підпілля, царські репресії і вірила в ідеали революції, погано підходила на роль правлячого класу, оплату тоталітарної системи з "батьком народів" Й.Сталіним на вершині бюрократичної піраміди. Треба було винищити її, щоб розчистити місце новій бюрократії, яка вступила в партію вже після революції і не мала старомодних революційних фантазій і вірно служила "вождю".

1937р. була ліквідована майже вся верхівка ЦК КП(б)У та уряду УРСР. Страчено одного з організаторів Компартії України Е.Квірінга. Заарештовано Х.Раковського. За загадкових обставин загинув голова Раднаркому УРСР П.Любченко. Не уникли ліквідації й організатори репресій попередніх років. П.Постишева відкликали з України і 1939р. розстріляли. Подібна доля спіткала першого секретаря ЦК ВПК(б)У С.Косіора і колишнього голову Раднаркому В.Чубара. Ліквідували наркома внутрішніх справ республіки В.Балицького,

Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було репресовано 100 чол. З 11 членів політбюро загинуло 10, з 5 кандидатів у члени політбюро - 4, з 9 членів оргбюро - всі.

Унаслідок репресій у другій половині 30-х років була обезглавлена армія. Репресії, які розпочалися проти вищого командування, перекинулися на рівень військових округів. Й.Якіра, командуючого Київським військовим органом у 1937р. звинуватили в підготовці замаху на К.Ворошилова і стратили. Був повністю знищений весь штаб Київського військового округу. Подібна доля спіткала й Харківський військовий округ, його командуючий склад на чолі з І.Дубовим став жертвою розправ. Загалом у передвоєнні роки було репресовано понад 40 тис. командирів Червоної армії, в т.ч.1 800 генералів. Не припинилися репресії і після того, як партійну організацію республіки у січні 1938р. очолив Микита Хрущов.

Терор 30-х роках набув тотального характеру і охоплював усі верстви населення. У 1935р. в Україні було заарештовано майже 25 тис.осіб, у 1936р. - 15 тис., 1937р. - 159 тис., 1938р. - 108 тис., 1939р. - 12 тис., 1940р. - близько 50 тис.осіб. Разом майже 370 тис. Арешт став трагедією не лише для них самих. Їхні близькі та рідні потрапляли до категорії людей, яка в офіційних документах мала назву "члени сімей ворогів народу". Частина з них також репресували, а решта поневірялись, не знаходячи житла й роботи, не маючи можливості здобути вищу освіту. Шляхом репресій відбулося остаточне утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР і в Україні зокрема.

Рекомендовані джерела і література

Волкогонов Д. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.Сталіна.- У 2 кн.- Київ,1989-1990

Історія України/В.Верстюк, О.Гарань, О.Гуржій та ін.:Під.ред.В.Смолія.- Вид.3-є, доп.- К.,2002

Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція(20-30-і роки ХХст.).-К.,1991

Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні.-Донецьк,1996

Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії.- К.,2001

Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні.-К.,2000

Лекція 12. Культурні процеси в Україні доби утвердження тоталітаризму

Згортання українізації

На початку 30-х років сталінський режим почав згортати українізацію, повертаючись до велико-державницької асиміляторської політики, яку століттями проводила царська адміністрація. У 1933р. в Україну був присланий П.Постишев. З ним прибули тисячі партійних функціонерів з Росії, які зайняли керівні посади в республіці, витіснивши з них українців. Того ж року Й.Сталін оголосив головною небезпекою місцевий націоналізм (а не російський шовінізм, як раніше). Це стало сигналом до контрнаступу на українізацію, яка тепер вважалася націоналістичною контрреволюцією. Поступово зменшувалася кількість українських сіл, скоротився відсоток українських учителів і науковців, закривалася українські театри.

Водночас почалося прославлення російської культури, підкреслювалася велич російської мови і російського народу, фактично відновилася політика русифікації. У 1937р. слово "українізація" остаточно зникло з партійних документів. У 1938р. в усіх школах було запроваджене обов'язкове вивчення російської мови. Все це вело до падіння престижу української мови і культури, зводило останню до провінційного рівня.

Згортання національно-культурного будівництва в Україні згубно відбилося і на становищі національних меншин. У 1938р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У був уже М.Хрущов, була прийнята постанова центрального комітету, якою створення навчальних закладів для національних груп оголошувалося насадженням вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей, а тому подальше їх існування було визнано "недоцільним і шкідливим". Усі ці заклади закрили, а в 1939р. були ліквідовані національні райони, національні сільські та містечкові ради.

У 1935-1936рр. почалися перші масові депортації за національною ознакою, жертвами яких стали поляки і німці. Мешканців німецьких поселень депортували як "агентуру гітлерівців". Поляків, особливо тих, що мешкали у Мархлевському національному районі (на території нинішньої Житомирської області), виселили як "агентуру польського фашизму". Частково депортували також греків і кримських татар, що проживали на чорноморському узбережжі.

Найхарактернішою рисою притаманною культурі України в 30-і роки була її ідеологізація. Монополізувавши право на істину, сталінське керівництво нав'язувало суспільству "єдино правильний" марксистсько-ленінський світогляд, надзвичайно убоге розуміння культури, звівши все багатство й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила негативний вплив на культурні процеси в Україні, збіднивши і спотворивши їх. Загалом культурні перетворення доби утвердження тоталітаризму відзначалися неоднозначністю і суперечливістю.

Ліквідація неписьменності дорослого населення

Владні структури у 30-х роках продовжували курс по ліквідації неписьменності серед дорослих. За роки 2-ї п'ятирічки (1933-1937) лікнеп закінчили 1,5 млн.чол., а школи малописьменних - 1,7 млн. На 1939 рік масова неписьменність на території УРСР була, в основному, подолана. Перепис населення, проведений в січні 1939р., засвідчив, що лише 15% дорослих людей залишаються неписьменними.

Однак, як зауважує Ф.Турченко, переоцінювати ці досягнення не варто. Критерії грамотності на ті часи були надто занижені. Прагнучи продемонструвати "переваги" соціалізму, свою особисту роль, керівники органів народної освіти в багатьох районах до письменних відносили всіх, хто лише навчився розписуватися та засвоїв елементарну лічбу.

Успіхи і проблеми в системі освіти

Радянська влада поставила своїм завданням охопити всіх дітей шкільного віку навчанням. При цьому школа розглядалася як одна з важливих ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити виховання мільйонів школярів у дусі відданості партії, комуністичним ідеалам. Життя вимагало необхідність запровадження загальної обов'язкової початкової освіти. З цією метою, хоча й недостатньо, але збільшувалися асигнування на шкільну справу, розширювалася підготовка вчителів. Унаслідок вжитих заходів у 1932/33 навчальному році в Україні працювало близько 22 тис.шкіл, у яких навчалося близько 4,5 млн.учнів.

Наприкінці другої п'ятирічки в Україні було в основному завершено перехід до обов'язкового початкового, а в містах - до загального семирічного навчання. Визрівали умови для переходу до загальної середньої освіти в місті й семирічної у сільській місцевості. У 1940/41 навч.році в школах навчалося 6,7 млн.учнів. Однак лише близько третини всіх учнів припадало на середні школи (десятикласні) школи. Недосконаліми залишалися навчальні програми, плани і підручники. Значним недоліком освіти було й те, що серед учителів ще мало було людей з вищою освітою. Зростанню престижу вчительської професії перешкоджали недостатнє матеріальне забезпечення, невлаштований побут, практика частих безпідставних звільнень і переміщень учителів, а то й репресивних заходів проти них.

Політичний вплив на учнівську молодь партія й держава справляли різними способами, найголовнішими з яких були ідеологізація навчальних програм і підручників, а отже, всього навчального процесу, а також діяльність в школах комсомольських і піонерських організацій.

Підготовка кадрів спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою здійснювалася у вузах і технікумах. Сталінський режим не довіряв старим спеціалістам і взяв курс на підготовку фахівців із робітничо-селянського середовища. В УСРР швидко збільшувалася мережа вузів. У

1933р. їх стало 190, у яких навчалось 160 тис. студентів. Значно розширилася й мережа технікумів та інших середніх спеціальних закладів.

У 1937р. їх було 576, а число учнів у них - 159 тис. За 1921-1937рр. вузи й технікуми України підготували близько 400 тис. спеціалістів, що дало змогу в основному забезпечити кадрами спеціалістів усі галузі господарства, науку, культуру.

Але поруч з успіхами процес формування нової генерації інтелігенції супроводжувався й великими втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Була порушена інтелектуальна й моральна спадкоємність нової і старої інтелігенції. Властиві демократичній більшості дореволюційної інтелігенції критичний дух, творче начало, гуманізм, милосердя і благородство в нових умовах не мали підґрунтя для розвитку. Адміністративно-командна система не була зацікавлена у формуванні творчої особистості. Вона потребувала дисциплінованого виконавця вказівок, які надходили з партійно-державних органів.

Стан науки

Адміністрування й репресивні заходи стосовно багатьох вчених не могли не позначитися негативно на розвитку науки. І все ж науковці докладали чимало зусиль до розв'язування нових проблем науки, розширялася мережа науково-дослідних установ, передусім в Академії наук УСРР, яку в 1930р. очолив О. Богомолець. Академія мала науково-дослідні інститути як основні структурні одиниці. Подібні наукові установи існували й у системі наркоматів. Якщо у 1928р. у науково-дослідних установах УСРР працювало 3,7 тис. наукових співробітників, то наприкінці 30-х років - майже 20 тисяч.

Наукові установи, окремі вчені досягли значних успіхів. Відкритий у 1928р. в Харкові Український фізико-технічний інститут сконцентрував потужний науковий потенціал. У 1932-1937рр. теоретичний відділ інституту очолював Лев Ландау, який досяг вагомих результатів у багатьох галузях фізичної науки. Його праці присвячені квантовій механіці, фізиці твердого тіла, фізиці космічних променів, гідродинаміці, фізичній кінетиці, фізиці елементарних часток, теорії плазми. Саме у середині 30-х років зародилася всесвітньо відома наукова школа Ландау, а її засновник згодом став лауреатом Нобелівської премії у галузі фізики.

У 1932р. у цьому інституті група учених уперше в Радянському Союзі здійснила штучне розщеплення атома літію.

У 1934р. за ініціативою Євгена Патона на базі електрозварювальної лабораторії було засновано Інститут електрозварювання АН УСРР. Колектив інституту розробив ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці був застосований на Магнітогорському металургійному комбінаті й Дніпробуді.

В Україні плідно працювала група талановитих математиків. У 1934-1939рр. Інститут математики АН України очолював Дмитро Гравс, який

створив першу вітчизняну алгебраїчну школу, яка набула світового визнання, а семінар її керівника став відомим серед європейської математичної громадськості. Його учнями були такі відомі вчені, як Б.Делоне, М.Кравчук, М.Чеботарьов, О.Шмідт та ін. Перу Д.Гравс належать 180 наукових праць, переважно з теорії диференціальних рівнянь, теорії функції і страхової математики, а також геометрії, алгебри і теорії чисел. В Інституті математики засновник наукової школи математичної фізики Микола Крилов та його учень Микола Боголюбов створили новий напрям - нелінійну математику.

Важливе значення для розвитку галузей науки мали праці біохіміка О.Палладіна, паталогоанатома О.Богомольця, фізіолога Д.Воронцова, медиків В.Філатова, М.Стражеска, генетиків і селекціонерів М.Холодного, А.Сапегіна і В.Юр'єва.

Численний колектив талановитих науковців згуртувався у першому вітчизняному заповіднику "Асканія-Нова", який на кінець 20-х років перетворився на велику наукову установу. Тут проводилася плідна робота по охороні природи. Значний її розквіт розпочався, коли наукову частину заповідника очолив професор В.Станчинський - основоположник науки про екологію. Та "пиліне" око ДПУ вирішило зробити з цієї наукової установи зосередження не вчених, а контрреволюціонерів, які буцімто готували повстання проти радянської влади. Внаслідок цих сфальсифікованих звинувачень на початку 30-х років десятки людей тут було заарештовано й засуджено. Чимало з них загинули в концтаборах ГУЛАГУ.

Як і інші категорії інтелігенції, вчені України, особливо ті, хто вів дослідження ще з дореволюційних часів, зазнали переслідувань. Загинули академіки АН УСРР геолог Н.Світальський, генетик І.Агол, деякі інші вчені. З 1934р. почав переслідувати своїх опонентів у науці обраний академіком АН УСРР авантюрист від науки Т.Лисенко. У 1930р. був заарештований Ю.Кондратюк, але і в заслання він продовжував наукову діяльність. У 1937р. заарештували видатного математика М.Кравчука. Жертвами репресій у 30-х роках стали тисячі працівників наукових закладів і вузівських вчених.

Важко доводилося вченим-суспільствознавцям. Тут насаджувався догматизм, вульгарно-соціологічні схеми, найменший відступ від яких вважався відступом від марксизму-ленінізму і жорстоко переслідувалися. У 1929р. під час дискусії з питань історичної науки об'єктом упередженої критики стали праці одного з найвідоміших істориків-марксистів 20-х років М.Яворського, академіка АН УСРР. Його погляди були оголошені немарксистськими і "націоналістичними". Вченого виключили з партії, звільнили з посад, а в 1932р. заарештували і вислали. У 1937р. М.Яворського розстріляли. Як "немарксистські буржуазно-націоналістичні" були оцінені твори найвидатнішого українського історика М.Грушевського, що у 1924р. повернувся з еміграції в Україну, аби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодій українській історичній науці. В 1929р. М.Грушевського обрали академіком АН СРСР. Та вже на початку 30-х років становище вченого стало нестерпним. У 1931р. він був заарештований, однак скоро був звільнений. Він змушений був переїхати до Москви. По суті, це

було заслання. У 1934р. М.Грушевський при загадкових обставинах помер. Зазнали переслідувань і були репресовані вчені-історики М.Слабченко, В.Пархоменко, М.Горбань, філософи С.Семковський, П.Демчук, літературознавець Є.Шабліовський та багато інших суспільствознавців України.

Художня література

Суперечливі процеси відбувалися в українській літературі. На сторінках поетичних і прозових творів, у драматургії й публіцистиці головними героями повставали робітники і колгоспники, представники різних професійних груп інтелігенції. Поширювалась ленінська тематика, розроблялися проблеми радянського патріотизму й інтернаціоналізму. Оспівувалися революційний героїзм та трудові звершення.

Одночасно стали з'являтися твори, що зображали певні недоліки в суспільному житті республіки і в СРСР. Це викликало настороженість і тривогу владних структур. Щоб регулювати тематику і зміст художніх видань, ЦК ВКП(б) вирішив посилити свій контроль за діяльністю письменників. З цією метою він вдався до своєї колективізації. Замість численних творчих груп згідно з постановою ЦК ВКП(б) "Про перебудову літературних організацій" у 1932р. утворювалася єдина централізована організація, що об'єднувала всіх письменників.

Відповідно до цієї постанови в УСРР теж було ліквідовано існуючі літературно-художні об'єднання і утворено Єдину Спілку радянських письменників України. Організаційно Спілка була оформлена на I з'їзді письменників України у 1934р. і складалася з 120 членів і 73 кандидатів. З цього часу літературний процес цілком підпадав під контроль партійних чиновників. Усі письменники своєю творчістю мали сповідувати соціалістичний реалізм, що у практиці 30-х років зводився до художнього коментування сталінських теоретичних положень", прославлення радянської дійсності. До тих, хто не міг чи не бажав пристосовуватись, застосовували репресії. Весною 1933р., у розпал голоду, почалася хвиля переслідувань українських письменників. Був арештований талановитий поет, прозаїк і драматург, член партії М.Яловий. Довідавшись про це, його особистий друг М.Хвильовий покінчив життя самогубством. За абсурдними звинуваченнями 1933р. були репресовані О.Слісаренко, О.Досвітній, Остап Вишня. У 1934р. розстріляли Г.Косинку, Д.Фальківського, К.Буревого. У 1935р. потрапив у в'язницю й загинув у таборах М.Зеров - один з найяскравіших письменників України тих часів. Зі 193 членів та кандидатів у члени Спілки радянських письменників України, котрі були прийняті до неї під час I з'їзду, було репресовано 97. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні. Це - четверта частина всіх репресованих літераторів у СРСР у 20-50-ті роки. "Розстріляним відродженням" назвали дослідники репресованих українських літераторів.

Жоден з тих, хто ще залишався на свободі, не був застрахований від розправи. Але незважаючи на репресії та ідеологічний тиск, українське художнє слово не вмерло. У деформованому вигляді література існувала й у 30-і роки. Публікувалися твори П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри, М.Бажана, А.Малишка, П.Панча, Ю.Яновського, Івана Ле, А.Головка, Н.Рибака, Ю.Смолича, І.Микитенка, О.Копиленка й багатьох інших. Зрозуміло, що жорстокі життєві реалії тих часів залишалися за межами художніх творів, письменники змушені були прославляти більшовицьку партію, Сталіна, його найближче оточення. Це була своєрідна данина тоталітарному режимові, яку сплачували письменники за саму можливість жити. Наслідком цього була глибока корозія таланту, особисті драми. В умовах репресій українським письменникам нав'язувались принизливе почуття "меншовартості", а літературний процес в Україні зображувався як "Вторинний", "похідний" від літературного процесу в Росії. І все ж, навіть за цих надзвичайно складних умов письменники України зберегли українське художнє слово, а отже і можливість для відродження української літератури в майбутньому.

Суперечності у розвитку мистецтва

Подібні процеси відбувалися і в театральному мистецтві, музиці, кіно, живопису, графіці, скульптурі тощо. В республіці розвивалося музичне життя - пісенна творчість, хорова і симфонічна, оперна і балетна музика. Значний вклад у її розвиток внесли у ті роки композитори Л.Ревуцький, Б.Лятошинський, М.Веринівський, В.Косенко, К.Данькевич, П.Козицький та ін. Класиком української музики ХХ ст. вважається учень М.Лисенка Лев Ревуцький, найвідомішим твором якого стала Друга симфонія, що й донині входить у скарбницю не лише національного, а й світового лірико-епічного симфонізму. Серед інших композицій - фортепіанний концерт, вокально-симфонічна "Ода пісні" на вірші М. Рильського, вокальні твори, хори. Л.Ревуцький - самобутній майстер обробки української народної пісні, автор циклів обробок "Козацькі пісні", "Сонечко"(дитячі пісні), "Галицькі пісні".

У ці роки набувають вокальної культури, виходять на міжнародну арену співочі колективи. У 1929р. відбулася тріумфальна поїздка по Франції капели "Думка". Вона представила слухачам українські пісні, західноєвропейську класику. Широко відомим став жіночий театралізований хоровий ансамбль очолюваний В.Верховинцем. Велике значення для підготовки мистецьких кадрів мало відкриття у 30-х рр. Київської, Харківської та Одеської консерваторій.

Виходячи з тогочасних умов життя чимало композиторів, музичних колективів у своїй творчості прославляли Сталіна. Йому було присвячено чимало пісень та інших творів музичного мистецтва. Одні це робили з метою пристосування, інші - через незнання правди про справжнє обличчя людини, яка узурпувала владу. Одначе для самозахисту цього було замало. Репресій зазнали і перші і другі. У 1937-1938рр. за сфабрикованими обвинуваченнями

були заарештовані і розстріляні В.Верховинець, композитор К.Богуславський та багато інших діячів музичного і пісенного мистецтва.

На театральних сценах республіки лунали імена корифеїв української сцени П.Саксаганського і М.Садовського, молодих акторів і майстрів середнього віку Н.Ужвій, А.Бучми, О.Борисоглібської, Ю.Шумського, В.Добровольського, оперних співаків М.Вольгемут, І.Паторжинського, О.Петрусенко, Б.Гмирі, З.Гайдай.

Становлення і розвиток українського театального мистецтва нерозривно пов'язані з акторською та режисерською діяльністю Гната Юри. Він - один із засновників, а з середини 20-х років - беззмінний керівник Київського українського драматичного театру ім.І.Франка, який згодом став виразником оптимізму і духовного багатства української нації.

Видатним діячем українського театру був Олександр(Лесь)Курбас - енциклопедично освічений і високообдарований актор-новатор і режисер, людина надзвичайного таланту. Його творчість становить яскраву й водночас драматичну сторінку в історії вітчизняного театального мистецтва. Прагнучи вивести український національний театр із провінціалізму, Лесь Курбас ще у 1922р. організував унікальний театральний колектив під назвою "Березіль". Це був своєрідний експериментальний модерний театр, що мав за мету синтетично об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декоративне мистецтво в одну театральну мову. Проголошуючи "прямий поворот до Європи і до самих себе", Курбас звернувся до творів класичної європейської драматургії, до скарбів національної культури. Він створив найкращу театральну виставу доби української революції - "Гайдамаки" за Т.Шевченком. Значним мистецьким явищем була кожна нова робота режисера - від "Джиммі Хітінса" за Е.Сінклером, до вистав за п'єсами М.Куліша "Народний Малахит", "Мина Мазайло", "Маклена Граса".

Творив Лесь Курбас за умов гострої полеміки як із поборниками старих, дореволюційних смаків, так і з прихильниками інших сценічних ідей і напрямів, а також в обстановці бюрократично-директивного ставлення до кожного експерименту. А тому його не минула трагічна доля. Режисера обвинуватили в націоналізмі, звільнили з роботи, а в 1933р. заарештовано й відправлено до таборів, де він і загинув.

Суперечливі процеси відбувалися у середовищі художників. Утворювалися різні асоціації та угруповання, в яких точилася ідейно-мистецька боротьба між представниками різних напрямів навколо питань про використання художньої спадщини, далекі шляхи розвитку українського образотворчого мистецтва, методи і форми відображення дійсності. У 1932р. всі художні угруповання були розпущені, створено Оргкомітет Співки художників України, який розпочав підготовку до свого І з'їзду, що відбувся лише у 1938р. Отже і в образотворчому мистецтві посилилась централізація та ідеологічний контроль.

Переборюючи труднощі, продовжували працювати художники старшого покоління - М.Бойчук, І.Їжакевич, Ф.Кричевський, М.Самокиш, К.Трохименко, О.Шовкуленко та ін. Почали виявляти себе в художньому

житті митці молодшого покоління: А.Петрицький, М.Дерегус, Д.Шавикін, скульптори М.Лисенко, М.Муравін, Г.Петрушевич, графік В.Кастян та ін. Основоположником нового українського монументального мистецтва став Михайло Бойчук, послідовники якого в історії мистецтва відомі як "художники-бойчукісти". М.Бойчук розробив теорію відродження українського національного стилю. Його опертям були монументальний живопис Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого Собору, українська ікона та народне мистецтво в усіх його різновидах. Він вважав, що мистецтво має бути традиційним і водночас модерним. Під керівництвом М.Бойчука виконано найбільш владі роботи з монументального настінного живопису в Україні - розписано так звані Луцькі казарми в Києві(1919), Селянський санаторій ім.ВУЦВК в Одесі(1928), Червонозаводський театр у Харкові (1933-1935) - які засвідчили суholосність стилю бойчукістів з мексиканською школою Д.Рівери. Творчість бойчукістів стала предтечею світового монументального малярства ХХ ст. За його ескізами оформлялися вистави кийвського Молодого театру Леся Курбаса. Учні і послідовники М.Бойчука працювали в Парижі, Львові, Києві, Одесі, Харкові. Вплив школи великого новатора позначився окрім станкового і монументального живопису, у ткацтві, кераміці, графіці, різьбярстві. Доля М.Бойчука і його однодумців була трагічною. За сфабрикованою справою у 1936р. вони були заарештовані як учасники неіснуючої контрреволюційної організації й у 1937р. розстріляні.

За складних умов боротьби з матеріальними труднощами розвивалося кіномистецтво України. Почесне місце в його історії належить кінофільмам Олександра Довженка - "Арсенал" і "Земля". Це були картини нового стилю. Вони засвідчували любов Майстра - селянського сина до його рідної України та її народу. О.Довженко - поет і філософ екрану - увів глядача у коло вічних проблем: добра і зла, правди і кривди, життя і смерті. У 1958р. на Всесвітній виставці у Брюсселі 117 відомих кінознавців з 20 країн, добираючи 12 найкращих фільмів "усіх часів і народів", назвали і "Землю" О.Довженка.

З появою звукового кіно на початку 30-х років кіномистецтво вступає у новий, вищий етап свого розвитку. Першими звуковими кіновільмами в Україні були документальний - "Симфонія Донбасу" Д.Вартова і художній - "Фронт" В.Соловійова. З новими кінотворами виступили І.Кавалерідзе та І.Савченко. Разом з ними в Україні працювали російські режисери І.Пир'єв поставив кінофільм "Трактористи", Л.Луков - "Велике життя". Тоді ж О.Довженко зняв фільм "Щорс". Щоправда, на всіх цих, як і на багатьох інших фільмах, досить помітно позначився підхід до відображення історичних подій та тогочасного життя. Підтасовка фактів, фальшування подій, лакування дійсності вже тоді ставали нормою в художній творчості. Усього ж за 1929-1937рр. в Україні було знято близько 180 фільмів різних жанрів.

Досягнення в галузі освіти, науки, літератури і мистецтва могли бути невимірно більшими, якби їхній розвиток не гальмувало некомпетентне втручання представників адміністративно-командної системи, якби

українська культура не зазнала таких непоправних втрат. Значної шкоди літературі і мистецтву завдало їй те, що вони дедалі більше стали розглядатися як додаток до ідеології, а не як спосіб пізнання дійсності.

Рекомендовані джерела і література

- Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України.1932-1938.-К.,2001
- З порога смерті. Письменники України жертви сталінських репресій.-К.,1991
- Історія України(В.Верстюк, О.Гарань, О.Гуржій та ін.:Під ред.В.Смолія.- Вид.3-є, доп.-К.,2002
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959рр. Зб.документів.- К.,1959.-Т.1
- Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки).- К.,1991
- Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992
- Новохатько Л. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики(20-30-і роки ХХ ст.)-К.,1998
- Пащенко В. Держава і православ'я на Україні:20-30-ті роки ХХст.-К.,1993

Лекція 13. Західна Україна під владою Польщі (1919-1939рр.)

У роки незалежної української держави з'явилися змістовні дослідження з історії західноукраїнських земель 20-30-х років: М.Кугутяк - Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIXст.-1939р.).- Івано-Франківськ,1993; І.Соляр - Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928).-Львів,1995; А.Кентій - Українська військова організація (УВО) в 1920-1928рр.:короткий нарис.-К.,1998; його ж - Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941).-К.,1998; М.Швагуляк - "Паціфікація". Польська репресивна акція в Галитчині 1930р. і українська суспільність.-Львів,1993; М.Вегеш - Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті.-Ужгород, 1997.-Т.1-2; Буковина. Історичний нарис.-Чернівці,1998; та ін.

Анексія західноукраїнських земель

Зазнавши поразки у національно-визвольних змаганнях 1918-1919рр., більшість західноукраїнських земель опинились у складі Польщі, де до Східної Галичини додалися й Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя, які раніше перебували у складі Російської імперії. Всього тут проживало до 6 млн.чоловік.

Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина і Підляшшя були приєднані до Польської держави згідно із Ризьким мирним договором 1921р. між Польщею та радянськими урядами Росії і України. Що ж до Східної Галичини, то визначенням її статусу займалися представники Антанти на Паризькій мирній конференції. Польські дипломати намагалися отримати мандат на анексію цієї території. Врешті Рада послів Антанти погодилася на входження західноукраїнських земель до Польщі на 25 років, а 14 березня 1923р. визнала Східну Галичину частиною Польщі. При цьому польський уряд зобов'язався забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не було виконано.

Українці з самого початку виявили опозиційне ставлення до польського режиму, не визнавали права Речі Посполитої на землі колишньої ЗУНР. Вони саботували перепис 1921р. та парламентські вибори 1922р. як такі, що порушують спеціальний статус Галичини. До 1923р. у Відні існував еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем, який добивався від Антанти відновлення незалежності західноукраїнських земель та надсилав ноти протесту проти польської окупації краю. Навіть остаточної ухвали про приєднання Східної Галичини до Польщі місцеві українці продовжували вважати польську владу окупаційною.

Політика польської влади щодо Західної України

Політичні партії міжвоєнної Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одностайними в прагненні назавжди приєднати Західну Україну і Західну Білорусь, але способи виконання цього завдання пропонувалися різні. Національні демократи (ендеки) ідеологом яких був Роман ... , відстоювали "інкорпораційну" програму, яка передбачала створення однонаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися "федералістичної" концепції - створення федерації Польщі, України та Білорусі шляхом відокремлення останніх від СРСР, при цьому Західна Україна мала залишатися в складі Польщі. Соціалісти (Леон Василевський, Тадеуш Голувко) демонстрували більше співчуття до українських прагнень, ніж праві політики, проте і для них Галичина і Волинь були невіддільними частинами Польщі.

З 1923 по 1926рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, які приступили до виконання своєї "інкорпораційної" програми. Насамперед уряд прагнув зміцнити польський "стан посідання" в Західній Україні. Незважаючи на те що Галичина була одним з найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів у Європі, сюди, а також на Волинь були спрямовані десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів (осадників), які одержували кращі землі і користувалися фінансовими субсидіями уряду. Полякам надавалася перевага і при проведенні аграрної реформи. Польська політика колонізації українських земель породжувала ворожість селян до колоністів.

У 20-30-х роках Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд ділив територію країни на дві частини: Польща "А" (корінні польські землі) і Польщу "Б" (так звані східні креси - Західна Україна і Західна Білорусь). На розвиток Польщі "А" йшла більша частина капіталовкладень, тут були зосереджені основні галузі промисловості, тоді як Польща "Б" служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості і джерелом сировини.

Українців дискримінували й у сфері мови та освіти. У 1923р. Міністерство освіти Польщі заборонило вживати слова "українець" і "український", запровадивши замість них терміни "русин" і "руський". У 1924р. вживання української мови було заборонено в усіх державних установах та органах самоврядування. того ж року міністр освіти Станіслав Грабський провів у сеймі закон, який перетворював більшість українських шкіл у державні( ) з перевагою польської мови.

Після військового перевороту маршала Пілсудського в травні 1926р. курс на національну асиміляцію був замінений гаслом "державної асиміляції окраїн", тобто, не змінюючи національної приналежності представників непольських народів, пропонувалося зробити їх свідомими громадянами і патріотами Польщі. Однак державна асиміляція розглядалася як передумова національної.

Сподівання змін у ставленні уряду до українського питання виявилися марними розходження в польському правлячому таборі, непослідовність і

нерішучість авторів запропонованої концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. Економічна криза 1929-1933рр., яка найболючіше вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт.

Улітку 1930р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної межі. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Селянський рух поширювався стихійно. Під приводом боротьби з "українськими терористами" уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення, які отримали офіційну назву "пацифікація"(умиротворення). Тобто щодо українців було застосовано неприпустимий у цивілізованому світі протиправний принцип колективної відповідальності, коли за дії окремих представників відповідає вся громада. Для проведення каральної акції уряд використав 17 рот спеціальних відділів поліції, 10 ескадронів військової кавалерії та місцеві поліційні підрозділи. Вони руйнували українські кооперативи, читальні, відділення "Просвіти", закривали школи і гімназії, розпускали молодіжні організації, конфісковували майно та продукти. Звичайним явищем стали фізичні розправи. Понад 2 тис.українців було заарештовано, близько третини з них засуджено до різних строків тюремного ув'язнення.

Ще однією функцією пацифікації стало перетворення її правлячим режимом на засіб боротьби з політичною опозицією. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала формальний привід для їх ізоляції на період виборчої кампанії, яка проводилася саме в той час. У 1930р. уряд Пілсудського вирішив покінчити з парламентською опозицією. Польський сейм був достроково розпущений, а опозиційні послы та сенатори, у тому числі 30 українців, кинуті до в'язниці, щоб перешкодити їхній участі в нових виборах. Українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів. "Пацифікація" та політичні репресії 1930р. надовго загострили польсько-українські стосунки.

Поступово режим Пілсудського ставав відверто антидемократичним. Водночас посилювалися репресії проти національних меншин. У 1934р. було створено концтабір у Березі Карбузькій (нині м.Береза в Білорусі). Більшість політв'язнів табору становили українці, переважно члени підпільних комуністичних і націоналістичних організацій.

У 1935р. зроблена спроба досягти компромісу шляхом політики "нормалізації", яка передбачала незначні поступки українцям, однак більшість українських діячів не сприйняли її, а польська адміністрація в Західній Україні відверто її саботувала, що призвело до провалу "нормалізації". Напередодні Другої світової війни відносини між Польською державою та українським населенням залишалися вкрай напруженими.

Український визвольний рух

Польща, незважаючи на домінування серед її певних політичних кіл відверто шовіністичних настроїв, все ж залишалася державою європейською, заснованою на конституційних засадах. Тому українці тут, попри свій статус другосортних громадян, перебували в кращому політичному становищі, ніж їх співвітчизники в СРСР. Зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти порушення своїх прав. Репресії в Польській державі ніколи не набирали такого характеру і масштабів, як сталінські "чистки" в Радянському Союзі. Політична палітра західноукраїнського суспільства нараховувала 12 партій, які відображали всю гаму ідеологічних переконань - від крайніх лівих до крайніх правих. Загалом же у визвольному русі західних українців проти польського панування у міжвоєнний час чітко простежуються три основні течії: легальна, націоналістична та комуністична.

Легальні українські партії

"Легальну течію" насамперед представляла стабільніша частина суспільства, старше покоління політиків, духовенство, більшість інтелігенції та залежних селян. "Легалісти" прагнули до державної незалежності, але вважали, що до її здобуття потрібно наполегливо готуватися. Тому зосереджували свої зусилля на збереженні та розвитку дотеперішніх здобутків. Для цього вони широко використовували парламент, пресу, віча, підтримували кооперативний рух та національне шкільництво.

Наймасовішим та впливовим серед партій "легального сектора" було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Воно утворилося в 1925р. у результаті злиття Трудової партії з рядом дрібніших організацій і являлося спадкоємцем довоєнної Національно-демократичної партії. На чолі об'єднання стояли Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Степан Баран, Мілена Рудницька, Іван Кедрин-Рудницький. Неофіційним органом УНДО стала найвпливовіша українська газета "Діло".

Програма УНДО проголошувала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами. Радянська Україна розглядалася як перехідний етап на шляху до утворення повноцінної української держави. У 1929р. УНДО перейшло на антирадянські позиції. На початку 30-х років партія висунула вимогу автономії українських земель у межах Польщі, а 1935р. виступила ініціатором "нормалізації" польсько-українських стосунків. Але внаслідок польських репресій, з одного боку, та опору інших українських політичних сил, особливо ОУН, з другого, політика "нормалізації" зазнала краху. Це призвело до зниження популярності УНДО в 30-і роки.

Не заперечуючи принципу приватної власності, УНДО виступало за націоналізацію великих промислових підприємств, за забезпечення робітникам відповідної частки у трудових прибутках. УНДО виступило з ініціативою проведення аграрної реформи і передачі поміщицьких земель без викупу малоземельним і безземельним селянам. Партія закликала уряд припинити польську колонізацію українських земель, вважала за доцільне

"створення на селі здорових, самовистарчальних господарств". При цьому зазначалося, що кожен селянин має право на таку кількість землі, яку він у змозі зі своєю родиною обробити.

Головним виразником соціалістичних тенденцій в західноукраїнському суспільстві виступала найстаріша серед українських партій - Радикальна. Її заслугою було поширення впливу на Західну Волинь. У 1926р. вона об'єдналася з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, утворивши спільну Українську Соціалістичну радикальну партію. УСРП обстоювала право націй на самовизначення і утворення на цій основі незалежної Соборної України, засуджувала антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, закликала до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Партія видавала тижневик "Громадський голос". У 1931р. вступила в II Соціалістичний інтернаціонал. Її очолювали Лев Бачинський, І.Макух.

Демократичний соціалізм у Західній Україні обстоювала також Українська соціал-демократична партія. У 1923р. УСДП потрапила під вплив комуністів і фактично стала легальною "прибудовою" КПЗУ, що призвело до її заборони польським урядом у 1924р. У 1929р. партія відновила свою діяльність, але вже незалежно від комуністів. Її лідерами були адвокати Лев Ганкевич і Володимир Старосольський. Партія стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицьку практику будівництва соціалізму в СРСР. Вплив УСДП залишався незначним, але її лідери, особливо В.Старосольський, який виступав захисником українців на багатьох політичних процесах, користувалися загальною повагою.

Усі перелічені партії проголошували своєю метою самостійну Україну. Водночас існували й організації, що виступали за польсько-українську співпрацю в межах Польщі. Серед них деяким впливом у Галичині користувалася Українська католицька народна партія, утворена 1930р. під проводом єпископа Григорія Хомишина та Осипа Назарука. З 1932р. вона діяла під назвою Українська Народна обнова(УНО) і спиралася переважно на греко-католицьке духовенство, була лояльною щодо Польщі, проповідувала польсько-українське співжиття в Галичині. Політичним ідеалом УНО визнавала автономію Західної України в складі Польської держави, а католицьку релігію - основою вселюдської культури і національного прогресу, через яку поступовим шляхом можна досягти соціальної та міжнаціональної гармонії. На подібних позиціях (автономія у складі Польщі) на Волині стояло з 1931р. Волинське українське об'єднання (ВУО), яке очолювали колишні соратники Симона Петлюри Петро Певний, Сергій Тимошенко і Степан Скрипник (згодом - довголітній патріарх УАПЦ Мстислав).

Важливою ланкою діяльності "легального сектора", зокрема центристських партій на чолі з УНДО, були підтримка та розвиток мережі українських громадських організацій: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їх значення важко переоцінити. Так, товариство "Просвіта" підтримувало діяльність читалень, публікувало

навчальні посібники, проводило цілий ряд курсів. У 1938р. йому підпорядковувалися 84 повітові осередки, понад 3 тис. читалень. Активними були й інші організації. Широку благодійну, освітню та культурну діяльність здійснював "Союз українок". Товариство "Рідна школа" на противагу колонізації державної освіти розбудовувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938р. нараховувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Продовжували функціонувати молодіжні організації "Сокіл", "Луг"(колишня "Січ"), "Пласт", що виховували серед своїх членів патріотизм, загартовували фізично.

Продовжувало свою діяльність Наукове товариство ім.Т.Шевченка, яке, незважаючи на брак коштів, видавало наукові праці, утримувало велику бібліотеку, три музеї і два дослідницькі інститути. Його членами були понад 200 науковців, серед яких літературознавці М.Возняк, К.Студинський, етнограф В.Гнатюк, історики І.Крип'якевич, С.Томашівський, фольклорист і музикознавець Ф.Колесса, математик В.Левицький та ін.

Певних здобутків досяг український кооперативний рух, сутність якого визначалася гаслом "Спирайся на власні сили". Було розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Найбільші з них - "Маслосоюз", "Центробанк", "Народна торгівля" розгорнули свої філії по всій Галичині. Об'єднуючи напередодні Другої світової війни в Галичині 4 тис.кооперативів із загальною кількістю понад 700 тис.чоловік, український кооперативний рух успішно конкурував з польськими господарськими організаціями, хоча й зазнавав постійної дискримінації. Він забезпечував роботою близько 15 тис.українських соціалістів. Таким чином кооперація не тільки сприяла розвитку економіки, але й стала засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником національного руху галицьких українців була греко-католицька церква, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. В цьому неабияка заслуга її глави митрополита Андрея Шептицького - талановитого церковного і громадського діяча. Захищаючи інтереси українців, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. У Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав матеріалу допомогу приватним школам і студентам. Митрополит був щедрим меценатом. Лише Церковному (згодом Національному) музею він передав колекцію із майже 10 тис.предметів: рукописи XV-XVIII ст., архівні матеріали, ікони, твори живопису, речі культового призначення. Напередодні війни в Західній Україні діяло 4 400 церков та каплиць греко-католицького обряду, Богословська академія, 5 духовних семінарій.

Отже, "легальний сектор" українського визвольного руху, по-суті, охоплював усі сфери національного життя - від виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей. Завдяки йому вдалося розбудувати сильне громадянське суспільство, яке перетворювалося на своєрідну "державу в державі".

Українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, але й до певної міри примножити їх.

Комуністичний рух

У Західній Україні 20-ті роки були часом зростання прорадянських симпатій. Причинами цього були неп та українізація в УСРР. Прорадянські настрої сприяли поширенню комуністичних ідей. Певна частина найбідніших прошарків населення пов'язувала свої надії саме з комуністичним рухом. Він, спекулюючи на злиднях, пропонував радикальне й швидке "вирішення" наболілих питань.

З 1919р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка 1923р. поширила вплив на Західну Волинь і була перейменована в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи вважали, що єдиний шлях до соціалістичного та національного визволення - це соціалістична революція, яку робітники й селяни Польщі й Західної України здійснять спільно. КПЗУ була складовою частиною Компартії Польщі, але мала широку автономію. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УСРР. Очолювали партію Й.Крілик і Р.Кузьма.

Поширення прорадянських настроїв у 20-х роках сприяло проникненню КПЗУ до "легального сектора" українського громадсько-політичного життя. Зокрема, комуністи на певний час повністю перебрали у свої руки керівництво УСДП. Але найбільшим їхнім успіхом на цьому терені стало утворення у 1928р. легального Українського селянсько-робітничого об'єднання - "Сельробу". Об'єднуючи головним чином селянську бідноту, воно зайняло провідні позиції серед українських партій, особливо на Волині. Проте у 1932р. польський уряд заборонив діяльність "Сельробу", змусивши його перейти у підпілля.

Події в СРСР кінця 20 - початку 30-х років -колективізація, початок масових репресій, голод 1933р. - завдали відчутного удару по радянофінських настроях і популярності КПЗУ. Керівники партії (Й.Крілик, Р.Кузьма, Г.Іваненко, М.Заячківський) були викликані в СРСР і знищені за сфабрикованими звинуваченнями. Українці почали виходити з КПЗУ, в результаті чого її чисельність скоротилася з 4 300 до 2 600 членів, переважно поляків і євреїв. Остаточо комуністичний рух у Польщі був розгромлений 1938р., коли Виконком Комінтерну розпустив компартію Польщі, а разом з нею і КПЗУ під тим приводом, що нібито керівництво в них захопила фашистська агентура.

Організація українських націоналістів

Очевидна безперспективність спроб парламентським шляхом захистити право нації на самовизначення, з одного боку, та крах

прорадянських ілюзій, - з другого, штовхали частину західних українців, передусім молодь, до пошуку третього шляху.

Ще 1920р. колишні старшини січових стрільців утворили в Празі Українську військову організацію (УВО) для продовження збройної боротьби проти окупантів, яку очолив Євген Коновалець. Спочатку УВО була суто військовою організацією, яка вела підготовку до антипольського повстання. Вона здійснила кілька збройних акцій в Галичині: невдалий замах Степана Федака на Ю.Пілсудського у 1921р., кампанію саботажу та терористичні акти проти українських угодівців у 1922р., експропріаційні акції у 1924-1926рр. Акції УВО набули широкого розголосу в суспільстві, привернули увагу до "українського питання" далеко за межами Польщі, чого, власне, й добивалися ініціатори.

У 1925-1928рр. відбувалося об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. До процесу консолідації націоналістичного табору прилучилася й УВО. Після кількох підготовчих нарад і конференцій відбулося злиття УВО й націоналістичних студентських організацій - "Союзу української націоналістичної молоді", "Легії українських націоналістів" та "Групи української національної молоді", які у 1929р. на установчому конгресі у Відні проголосили утворення Організації українських націоналістів (ОУН). Головою Проводу українських націоналістів обрали Є.Коновальця.

Попри УВО значний вплив на формування ідеології ОУН мала діяльність Дмитра Донцова. Як учасник національно-визвольних змагань, він після їх поразки змушений був залишити Наддніпрянщину і перебратися в 1922р. до Львова, де займався політичною роботою та редагував "літературно-науковий вісник". У своїх працях, основними з яких були "Підстави нашої політики"(1921) та "Націоналізм"(1926), Д.Донцов відстоював так званий "інтегральний націоналізм", згідно з яким кожен націоналіст зобов'язаний був інтегрувати (поєднувати) всі свої помисли і вчинки зі справою розвитку національно-визвольної революції(інша назва інтегрального націоналізму - "чинний націоналізм" - тобто такий, що ґрунтується на "чині"(дії)). Д.Донцов піддав критиці дотеперішній український національний рух, причини поразки якого вбачав у захоплені провідних українських ідеологів - Драгоманова, Франка, Грушевського - "універсальними" правдами, ідеалами вселюдського братства й справедливості, демократією й балачками там, де потрібні були рішучі дії. Він відстоював зверхність колективного над індивідуальним, елітарного над масовим, національного над вселюдським. Нація оголошувалася абсолютною цінністю, а здобуття незалежної держави - головною метою. Щоб добитися цієї мети, потрібно було, на його думку, виховати з українця людину, яка б горіла фанатичною любов'ю до своєї нації і яка б визнавала моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації. Наголос робився на волю, на сильну особистість, на "єдину організацію з єдиним вождем", на роль "ініціативної меншості", яка ' рушійною силою історії, та на її "творче насильство" над "неусвідомленими" масами.

Певний вплив на формування нового, "чинного" українського націоналізму мав міжнародний фашизм. Твори Донцова 20-30-х років рясніють цитатами з Муссоліні й Гітлера. Він з ентузіазмом вітав перемогу націонал-соціалізму в Німеччині, вбачаючи в ньому силу, здатну знищити більшовизм його ж методами.

ОУН теж зазнавала впливу фашизму, як за посередництвом Донцова, так і з італійського першоджерела. Проте існувала і принципова розбіжність: на відміну від фашизму український націоналізм був ідеологією бездержавної, пригнобленої нації. Однак протягом 30-х років вплив фашизму на український націоналізм зростав. Чи не найбільше він позначився на концепції "націократії", розробленій ідеологом ОУН Миколою Сціборським і покладеній в основу Політичної програми ОУН 1939р., яка передбачала встановлення національної диктатури, а згодом - "націократичного" устрою під проводом єдиної націоналістичної партії - ОУН, керованої "вождем партії" з необмеженою владою. Всі інші політичні партії мали бути заборонені.

Водночас, захоплюючись фашизмом і намагаючись його наслідувати, діячі ОУН досить критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, особливо до його расової доктрини. Співпраця ОУН з гітлерівцями з кінця 30-х років пояснювалася не ідеологічними, а прагматичними міркуваннями - надіями на допомогу Німеччині у створенні Української держави.

За визначенням І. -Рудницького, "український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху... Його досягненням було насичення динамізмом пореволюційної дійсності та забезпечення тривалості боротьби після програних визвольних змагань. Але цю розбурхану національну енергію націоналізм скерував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повоєнній Європі".

Поворот до тоталітарної ідеології частини українського національного руху на межі 20-30-х рр. пояснюється розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке не змогло відстояти незалежність України, як вважали, через брак єдності та сильного проводу. До того ж, у 30-х рр. тоталітарні та диктаторські режими утворилися в багатьох державах Європи. То ж не дивно, що ці тенденції захопили й частину українців, передусім молодь, яка стала опорою ОУН.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику "перманентної революції", що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння мас не прорветься всенародним повстанням. З цією метою організовувалися численні терористичні акти. Вони особливо почастишали, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях 1933р. став Степан Бандера (1909-1959). Найбільший резонанс мали вбивства працівника радянського консульства у Львові Майлова(1933), директора української гімназії у Львові Івана Бабія, звинуваченого в національній зраді, та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (1934). Всього за 1921-1939рр націоналістичне підпілля, за даними дослідників, провело 63

замахи. Їхніми жертвами стали 25 поляків, 1 росіянин і 1 єврей; більшість - 36 - були українцями.

У 1934р. польська поліція заарештувала велику групу діячів ОУН і серед них С.Бандеру. Його виступ на судовому процесі набув широкого розголосу. Бандера та деякі його соратники були засуджені до смертної кари, яку замінено довічним ув'язненням. Усі українські партії і митрополит А.Шептицький засудили терористичні акти ОУН.

У 1938р. Є.Коновалець був убитий у Роттердамі радянським агентом. Його наступником став полковник Андрій Мельник, який почав орієнтуватися на Німеччину.

Безкомпромісність і жертвність оунівців здобули їм широку популярність серед молоді. Напередодні Другої світової війни революційний (як його називали члени ОУН). Націоналізм опанував більшість політично активної західноукраїнської молоді, тоді як старше покоління продовжувало підтримувати легальні партії, особливо УНДО.

Рекомендовані джерела і література

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали.-Сучасність,1983.-Т.Ш

Історія України /Ю.Зайцев, В.Баран, Л.Войтович та ін.- 3-є вид., зі змін та доп.-Львів,2002

Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів(1929-1941).- К.,1998

Кондратюк К.Галицький консерватизм: ідеологія і практика.//Мандрівець. Видання національного університету "Києво-Могилянська академія".- Тернопіль,2003.-№ 5

Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ.- Львів,1989

Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928).-Львів.1995

Л е к ц і я 14. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття у міжвоєнний період

Румунський окупаційний режим

Окрім Польщі, значну частину українських земель після розвалу Австро-Угорської імперії захопила Румунія, яка зосередила у своїх руках Північну Буковину, Закарпатську Сигітцину та Бессарабію (Хотинський, Ізмаїльський і Анкерманський повіти), що до війни належала Російській імперії. Загалом там проживало близько 1 млн. осіб. Ці територіальні надбання були визнані Сен-Жерменським мирним договором 1919р. і Паризьким протоколом 1920р. Так українські землі опинилися у складі Румунії, яка, як і Польща, являла собою відсталу аграрну країну зі слабо розвинутою промисловістю. На становищі відсталих окраїн Румунії, відповідно, перебували й Буковина, Бессарабія та Сигітщина.

Режим, встановлений Румунією на окупованих українських територіях, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919-1928рр. тут тривав воєнний стан, який супроводжувався жорстоким терором. Румунський уряд прийняв закон про адміністративну уніфікацію, згідно з яким законодавство королівства поширювалося на приєднані землі. У Буковині замість 11 повітів стало 5, повіти ділилися на волості, волості на громади. Ліквідовано самоврядування громад. Замість старост румунськими адміністративними органами призначалися "Примарі", а на чолі повіту "префекти" - ставленики міністерства внутрішніх справ. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу. Для зміцнення румунської присутності українські землі масово роздавалися офіцерам румунської армії. Під особливий приціл було взято Буковину. Проголосивши місцевих українців "зукраїнізованими румунами" чи "громадянами румунського походження, що забули рідну мову", окупаційні власті не зупинялися ні перед чим, щоб цілковито їх денационалізувати. Зі 168 народних шкіл, які існували на Буковині у 1918р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, решту також румунізували або закрили до 1927р. Аналогічною виявилась доля українських гімназій та ремісничих шкіл. Було закрито українські кафедри Чернівецького університету, а сам заклад румунізовано, хоча кількість студентів - румунів тут на початку 1920-х років не перевищував 20%. На румунський взірєць змінювалися українські прізвища та населені пункти.

Пануючу в Румунії церкву було перейменовано у "православно-румунську", а автономну буковинську митрополію підпорядковано румунському патріархатові. Українські священики не допускалися до вищих посад у церковній ієрархії; чинилися всілякі перешкоди при вступі українців до духовних семінарій.

Будь-які протести українського населення нещадно каралися. Зокрема, Хотинське 1919р. і Татарбунарське 1924р. повстання були потоплені в крові.

На придушення останнього румунський уряд кинув війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 3 тис. повстанців. Над вцілілими учасниками повстання окупанти організували судилище, яке у кінцевому підсумку обернулося проти них самих, оскільки виявило нестерпні умови існування українців під румунським гнітом. Під тиском міжнародної громадськості, зокрема таких всесвітньовідомих діячів науки й культури, як А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Ролан, Т. Драйзер, Б. Шоу, Л. Арагон, Т. Манн та багатьох інших, суд змушений був виправдати більшість заарештованих.

У 1928р. розпочався період відносної лібералізації окупаційного режиму, який тривав до 1937р. Це привело до деякого поживлення українського національного життя, насамперед на Буковині. Тут було засновано Українську національну партію (УНП) під керівництвом Володимира Залозецького, яка фактично так і залишилася єдиною легальною українською політичною партією в Румунії аж до кінця окупації. Вона виступала прихильницею "органічної праці" і, йдучи на компроміс з владою, намагалася захищати права українського населення. Так, уклавши у 1930р. виборчу угоду з правлячою націонал-україністською партією, УНП отримала кілька місць у парламенті та певною мірою спричинилася до створення в уряді спеціального відомства у справах національних меншин. Офіційним партійним органом виступав тижневик "Рада", який редагував Ю. Сербинюк.

Чимало зусиль для того, щоб хоч трохи оживити громадське та культурне життя краю, доклали студентські товариства "Чорноморе", "Запороже", "Кобзар", а також "Жіноча Громада", спортивне товариство "Довбуш". Почали відновлювати свою діяльність театральні групи, хори, інші організації культурно-мистецького спрямування. З'явилася українська преса, яку, окрім згаданої "Ради", представляли тижневик "Рідний край" та єдина українська щоденна газета "Час".

Серед "нелегального сектора" виділялися комуністи й націоналісти.

Комуністи Буковини 1926р. приєдналися до Компартії Румунії і діяли в підпіллі. У 1929р. група українців, що відокремилася від соціал-демократів, створила на Буковині легальну партію "Визволення". Вона закликала до боротьби за "радянську червону Буковину" та її приєднання до радянської України. Комуністи використовували партію "Визволення" для легального прикриття своєї діяльності. У 1934р. партія була заборонена.

У 1930-х роках на Буковині значно активізувався український націоналістичний рух, що в основному охоплював молодь, передусім студентську, та користувався підтримкою селянства. Націоналістичне підпілля, яке очолювали І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський, видавало часописи "Самостійна думка" і "Самостійність", мало вплив на ряд товариств, як спортивне - "Мазепа" та студентська "Залізник". Як і польський, румунський окупаційний режим всіляко переслідував українських націоналістів, намагаючись використати їхню діяльність як привід для наступу на національні права українців. Так, після двох судових процесів 1937р. над представниками українського підпілля, яке звинувачували в

антидержавній діяльності, власті почали переслідувати будь-які прояви українського політичного життя.

З 1938р. в Румунії знову розпочався період реакції, король Кароль II встановив військову диктатуру. Політичні партії та інші організації були розігнані. На Буковині лише націоналісти завдяки конспірації зберегли і навіть розширили власні організації.

Українські землі під владою Чехословаччини

Після розпаду Австро-Угорської імперії українці Закарпаття на місцевих з'їздах виявили прагнення приєднатися до УНР. Однак на початку 1919р. Закарпаття було зайняте військами кількох країн; чехи ввели війська в Ужгород та його околиці, румуни оволоділи південною частиною Мармаротини з головним містом Сиготом, а решту закарпатських земель зайняли угорці. До того ж у Східній Галичині тривала польсько-українська війна, що відрізала Закарпаття від основної частини України. В таких умовах утворена в травні 1919р. представниками ужгородської, прясівської та хустської рад Центральна руська народна рада під тиском закарпатської еміграції у США проголосила об'єднання Закарпаття з Чехословаччиною, яка зобов'язалася подати краєві широку автономію. Паризька мирна конференція затвердила це рішення.

У 20-30-х роках Чехословаччина залишалася єдиною послідовно демократичною державою Центральної Європи, тому ставлення до українського населення на її території (близько 550 тис. у 1930р.) було кращим, ніж у Польщі та Румунії.

Закарпаття в Чехословацькій державі було окремим адміністративним краєм, що офіційно називався Підкарпатською Руссю, а з 1928р.- Підкарпатським краєм.

Становище українців під владою Чехословаччини істотно відрізнялося від умов життя українського населення під Польщею та Румунією. Разючим контрастом до згаданих держав було те, що чеський уряд у населенні українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. Місцевим селянам було також надано додаткові земельні ділянки за рахунок поділу колишніх маєтків угорських поміщиків, запроваджувалися передовіші методи землеробства, організовувалися сільськогосподарські школи тощо. Однак цих заходів було замало, щоб полегшити страшенні злидні в регіоні. До того ж ситуація ускладнювалася хронічним безробіттям, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю. Провідною галуззю в Закарпатті була лісозаготівельна і деревообробна. Ліси займали майже 50% території краю. Половина лісів належала державі. Експлуатації "зеленого золота" сприяло будівництво вузькоколієк з лісових масивів до деревообробних підприємств. Ліс вивозився також на переробку в чеські землі, Австрію, Німеччину. В Ужгороді працювало дві меблеві фабрики, а в Чанадієво - сірникова фабрика. Найбільшими підприємствами краю були Перечинський,

Турябистрянський, Свалявський і Велигобичківський лісохімічні заводи Сухої дистиляції деревини. Болісно вдарила по промисловості краю криза 1929-1933рр. Частина підприємств припинила роботу, інші працювали не на повну потужність.

Вагомішими були досягнення у культурно-освітній сфері. Якщо на момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехословаччини там майже не було шкіл з рідною мовою навчання, то у 1930-х роках їхнє число доходило до 500. Окрім українських початкових і "горожанських" шкіл було засновано кілька гімназій. Чехословаччина дала також притулок і фінансову підтримку декільком українським вузам - Українському вільному університету (1941-1945) та Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923-1933), Українській господарській академії у Подебрадах (1922-1935). Щоправда, чеська влада рішуче відмовлялася від пропозиції перевести згадані навчальні заклади на терени Закарпаття, очевидно, побоюючись зростання там національної самосвідомості. Головне ж полягало в тому, що при всьому своєму демократизмі чеський уряд не погоджувався надати Закарпаттю автономію.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення місцевого населення було існування у їхньому середовищі трьох національних орієнтацій. Традиційно сильними серед них були русофіли, що гуртувалися в "Обществі Духновича" і розглядали закарпатських русинів як частку єдиного російського народу. Однак протягом 20-30-х років русофіли поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто вже незаперечним залишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними і росіянами.

Існувала також мадярофільська течія "карпаторосів", яких називали "мадяронами". Вони доводили, що русини, або "карпатороси" - це окрема національність, і прагнули приєднати Закарпаття до Угорщини. У 1924р. в Хусті засновано "Автономний земледільський союз" на чолі з Іваном Куртяком, який закликав повернути край Угорщині з наданням йому автономії.

Неухильно зміцнювався український народовецький (українофільський) табір. Його очолювали священник Августин Волошин - лідер Християнської народної партії, брати Михайло і Юлій Брашайки. За зразком Галичини українофіли створили товариство "Просвіта", скаутську організацію "Пласт", інші культурно-просвітницькі організації, кооперативи, часописи. Народовці пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і "мадяронами". Українські політики вимагали автономії Закарпаття, але чеський уряд відмовлявся розглядати ці вимоги.

Українські комуністи входили до складу легальної комуністичної партії Чехословаччини. Компартія визнавала український характер Закарпаття і висувала гасло приєднання його до радянської України.

У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики все настійливіше вимагали автономії краю. Але чеський уряд зволікав з реалізацією своїх зобов'язань, віддаючи перевагу централізованому керівництву. Ситуація змінилася після укладення у вересні 1938р. Мюнхенської угоди, коли керівники Англії та Франції вирішили "умиротворити" фашистську Німеччину за рахунок Західних територій Чехословаччини. Зазнавши дошкульного удару, чеський уряд змушений був піти на поступки у питанні словацької та української автономії і, відповідно Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938р. чеська влада офіційно проголосила автономію Підкарпатської Русі. Тоді ж було затверджено перший уряд карпаторуської держави. Головою уряду став лідер "Автономного земледільського союзу" Андрій Бродій, який вже через два тижні був заарештований як угорський агент. Прем'єром 28 жовтня був призначений Августин Волошин.

Тим часом уряд угорського диктатора Міклоша Горті висунув свої претензії на частину Закарпаття та Словаччини. 2 листопада 1938р. відбувся Віденський арбітраж, на якому міністри іноземних справ Німеччини та Італії оголосили рішення про передання Угорщині південної Словаччини та частини Закарпатської України з містами Ужгород, Берегове та Мукачево. Після цього столиця Карпатської України, як називалася тепер автономна держава, була перенесена з Ужгорода до Хуста.

Незважаючи на втрату значної частини території, українці з великим ентузіазмом взялися будувати свою державу. Уряд Волошина здійснив низку заходів спрямованих на стабілізацію діяльності економічних установ, комунікацій, українізацію освіти, видавничої справи, організував роздачу продовольства населенню тощо. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими диверсійними групами були створені власні збройні сили - Карпатська Січ, яка нараховувала кілька тисяч чоловік.

Утворення української автономії в Закарпатті справило велике враження в Галичині. Багато молодих людей нелегально переходили кордон і вливалися в збройні загони закарпатців. Занепокоєний виникненням Української держави польський уряд підтримував угорські плани захоплення Закарпаття.

Події в Закарпатті викликали гострий конфлікт в ОУН. Провід українських націоналістів А.Мельника заборонив членам організації втручатися в справи Карпатської України. Проте група членів крайової ексекютиви ОУН не підкорилася цьому рішенням і виїхала в Закарпаття. З їхньою допомогою створювалися збройні сили Карпатської України - організація національної оборони - "Карпатська Січ". До Генерального штабу Карпатської Січі увійшли оунівці Михайло Колодзінський, Роман Шухевич (майбутній командувач УПА), Зенон Коссак та ін.

20 січня 1939р. А.Волошин дав дозвіл створити політичну партію "Українське національне об'єднання". Водночас робилися кроки до

авторитаризму. Всі інші політичні партії, крім проурядового УНО були заборонені. Українське національне об'єднання формувало список послів до сейму і почало посилену агітацію серед населення. Вибори відбулися 12 лютого 1939р. Під час виборів панувало політичне піднесення серед населення. Одні села поголовно голосували за УНО, інші віддали голоси проти. Отже, українська влада встановлювалася в боротьбі протилежних одна одній сил. За повідомленням центральної виборчої комісії із 92,5% населення, що взяло участь у виборах, 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання. Сучасний дослідник М.Болдижар відзначає, що "вибори в принципі пройшли на задовільному рівні. Доказом цього ' статистичні дані про їх наслідки, які можна вважати достовірними".

Відкриття Сейму уряд Чехословаччини постійно відкладав. Врешті-решт дозволив його провести 15 березня 1939р.

Ще напередодні його відкриття, 14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійної Словацької держави, що свідчило про розпад федеративної Чехословацької республіки.

Засіданням Сейму, які проходили 15 березня 1939р., випала доля бути історичними, адже на них були прийняті історичної ваги документи - про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був обраний президент. Ним став А.Волошин, за якого проголосували всі послы.

Прийнята конституція визначила назву держави - Карпатська Україна, державний устрій (президентська республіка), державну мову(українська). Державний герб - ведмідь на лівому червоному півколі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі й тризуб із хрестом на середині. стяг - жовто блакитний, гімн - ще не вмерла України. Прем'єр-міністром нового уряду створеної держави було призначено Ю.Ревая.

На той час міжнародна ситуація різко змінилася. У ніч з 14 на 15 березня 1939р. німецькі війська вторглися на територію Чехословаччини. Водночас Угорщина за згодою Гітлера почала загарбання Закарпаття. А.Волошин, який орієнтувався на Німеччину, звернувся до її керівників з проханням прийняти нову державу під свій протекторат. Але німецький консул Гофман передав урядові Волошина пораду імперського уряду не чинити опору угорським військам.

Кілька тисяч бійців "Карпатської Січі" стали до нерівного бою з 40-тисячною угорською армією. 16 березня після запеклих боїв угорці зайняли Хуст. Відступивши з міста українці продовжували опір. Боротьба тривала протягом тижня, що викликало резонанс у всьому світі. У боях полягло близько 5 тис.закарпатців та кілька сотень галицьких юнаків, які прийшли на допомогу. Загинули командир Карпатської Січі М.Колодзінський та З.Коссак.

У кінці березня 1939р. А.Волошин і частина уряду на чолі з Ю.Реваєм виїхала до Румунії в еміграцію.

Недовгий період існування Карпатської України став однією з яскравих сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення української державності. Героїчна оборона Карпатської України допомогла закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації.

Рекомендовані джерела і література

Буковина. Історичний нарис.-Чернівці,1998

Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті.-Ужгород,1997.-Т.1-2

Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна.-Львів-Хуст,2004

Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939рр.-Львів,1993

Історія України./Ю.Зайцев, В.Баран, Л.Войтович та ін.-3-' вид., зі змін.та доп.-Львів,2002

Л е к ц і я 15. Встановлення радянського режиму в Західноукраїнських землях (вересень 1939 - червень 1941 рр.).

У свій час в радянській історіографії утвердилася концепція "возз'єднання та перших соціалістичних перетворень в Західних областях України у 1939 - 1941рр.". Головні її положення такі: завдяки вмілій політиці керівництва СРСР у 1939р. відбулося возз'єднання двох основних частин України, за яке віками боровся український народ; під впливом цього у Західній Україні розгорнулися внутрішньо назрілі соціальні процеси, рівнозначні соціалістичній революції західноукраїнські трудящі визволялися не тільки від національного, але й від соціального гноблення; внаслідок масштабних соціалістичних перетворень в Західній Україні розпочалося небувале піднесення всіх сфер суспільного життя.

Однією з найважливіших цілей радянських дослідників було доведення історичної справедливості та закономірності акту возз'єднання. Проте, ряд тез такої аргументації переглянуто у зв'язку з офіційним визнанням Радянським Союзом у 1989р. факту укладення таємного протоколу до пакту Молотов-Ріббентроп від 23 серпня 1939р. та відкриттям у 1992р. оригіналу цього документу. Новий підхід до трактовки даної проблеми не повинен бути, на нашу думку простим запозиченням концепцій західної історіографії, зокрема, не менш критично, ніж до радянських досліджень, слід підійти до публікацій польських еміграційних дослідників, які у 40-50 - ті роки заклали підвалини концепції, згідно з якою приєднання Західної України до УРСР не мало ніякого не тільки міжнародно-правового, але й історичного чи морального виправдання, а радянська окупація 1939-1941рр. привела виключно до негативних, катастрофічних наслідків.

На рубежі 80-90-х років почали з'являтися статті українських вчених, присвячені в основному репресіям проти населення областей, приєднаних у 1939р. до СРСР. У 1994р. монографію "репресивно-каральна система в Україні 1917-1953рр." опублікував І.Білас. У книзі Б.Яроша "Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття"(Луцьк,1995) проведено аналіз радянської політичної системи, розкрито методи її насадження і функціонування в регіоні. Публікація львівських науковців М.Литвина, О.Луцького, К.Науменка "1939. Західні землі України"(Львів,1998) відтворює злам української історії 1939 року: німецько-

радянський пакт 23 серпня, договір про дружбу і кордони 28 вересня, похід Червоної армії в Західну Україну, систему виборів до Народних Зборів Західної України, радянізацію краю тощо.

Українське питання в європейській політиці на початку Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані, знаходячись у складі чотирьох держав - СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини (з березня 1939р. - Угорщина). Знаходження українських земель у складі цих держав, що мали різний соціально-політичний устрій і займали різну позицію у міжнародній політиці, були важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи. Це було українське питання клубком серйозних суперечностей, а "українську карту" - серйозним козирем у великій дипломатичній грі.

Суттєві зміни у становищі західноукраїнських земель мали відбутися у зв'язку з підписанням 23 серпня 1939р. радянсько-німецького пакту про ненапад. Таємним протоколом, який додавався до нього (т.зв. Пакт Ріббентропа - Молотова) передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна, Західна Білорусь, Прибалтійські республіки мали увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони.

Пакт Молотова-Ріббентропа, будучи актом свавільного поділу Європи на "сфери впливу" між СРСР і Німеччиною фактично розв'язував руки А.Гітлеру для початку Другої світової війни. Водночас він став і своєрідною точкою відліку процесу "збирання" українських земель у межах однієї держави, що об'єктивно було явищем прогресивним. Інша річ, що для радянського керівництва збирання українських земель було не самоціллю, а лише частиною більш загальних планів убезпечення західних кордонів СРСР.

Безпосереднім наслідком радянсько-німецьких домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939р. Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула Друга світова війна, найжорстокіша в історії людства.

Вступ Червоної армії в Західну Україну

Незважаючи на впертий опір польських військ, до яких було мобілізовано й 150 тис. українців, німецькі дивізії швидко просувалися на схід. До 15 вересня вони зайняли Люблін, підійшли до Бреста, зайняли Володимир-Волинський і Дрогобич.

Союзники Польщі - Англія та Франція воєнних дій проти Німеччини не вели. Становище Польської держави ставало критичним.

У цій ситуації керівництво СРСР зайняло очікувальну позицію, спостерігаючи за розвитком подій на німецько-польському фронті. Це дратувало Гітлера і тому він знову вирішив використати українську карту.

Щоб прискорити військовий виступ СРСР і тим самим засвідчити спільність дій двох держав проти Польщі, Берлін шантажував Москву тим, що на окупованих землях Західної України буде створена українська держава. Тому 14 вересня радянський уряд сповістив німецьке керівництво про готовність Червоної армії до початку бойових дій. Тоді ж нарком оборони СРСР К.Ворошилов підписав наказ про початок військових дій проти Польщі.

17 вересня 1939р. частини Червоної армії перейшли кордон і зайняли Тернопіль, Збараж, Рівне; 18 вересня - Луцьк, Галич, Станіслав. Коли радянські війська наблизились до Коломиї, президент Польщі І.Мосьціцький, члени уряду і головнокомандувач маршал Е.Ридз-Смігли, які тут знаходилися, перейшли румунський кордон.

19 вересня радянські війська зі сходу підійшли до Львова, де польський гарнізон вже тиждень оборонявся від наступу частин вермахту. 22 вересня після переговорів польської і радянської делегацій захисники Львова склали зброю. До кінця вересня Червона армія вийшла на Сян і, форсувавши Західний Буг, наблизилася до Любліна. Тут її застала звістка про підписання 28 вересня між СРСР і Німеччиною договору про дружбу і кордони. За цим договором до складу СРСР відійшла більшість території Західної України (окрім Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини), натомість територія від Вісли до Бугу передавалася Німеччині.

Радянська сторона аргументувала збройний виступ проти Польщі намаганням "взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії", хоча насправді йшлося зовсім про інше, а саме про реалізацію пакту Молотов-Ріббентроп про сфери впливу.

Вступ Червоної армії в Західну Україну викликав неоднозначну реакцію місцевого населення - від повного неприйняття до повної підтримки. Відразу почалася масова втеча в Румунію, Угорщину польських офіцерів, державних службовців, функціонерів політичних партій та ін. Проте основна частина інтелігенції залишилась і зайняла загалом вичікувальну позицію, сподіваючись на мирне співжиття з новою владою. Привабливість гасел національного і соціального визволення, під якими здійснювався похід Червоної армії, зумовила те, що червоноармійців у багатьох містах і селах зустрічали з хлібом і сіллю, люди зводили тріумфальні арки, прикрашені червоними або жовто-синіми прапорами, закидали війська квітами. Цей ентузіазм, однак, був скоріше спонтанною реакцією на падіння польського режиму, ніж свідомим радянофільством.

Приєднання Західної України до УРСР

Блискавичне захоплення краю радянськими військами спричинило виникнення цілком нової суспільно-політичної ситуації в регіоні. Для встановлення нового порядку вслід за військовими частинами у міста й містечка прибували так звані "уповноважені". ЦК КП(б)У скеровував їх для ліквідації польських органів влади. Надісланим партійним функціонерам належала вся повнота влади. Скоординована діяльність дозволила у

максимально короткий термін ліквідувати державні органи Другої Речі Посполитої. Радянські "уповноважені" суворо дотримувалися визначених у Москві способів і форм переходу до повного суспільного ладу. У політичній пам'ятці для командуючого Українським фронтом про першочергові заходи на зайнятих територіях чільне місце відводилося формуванню у містах тимчасових управлінь, а в сільській місцевості - селянських комітетів. Виконуючи ці вказівки, командувач Українським фронтом 29 вересня 1939р. видав звернення, в якому зазначалося, що формою нової влади у містах і повітах мають бути тимчасові управління, а в селах селянські комітети. Склад тимчасових управлінь ретельно підбирався і призначався. В обов'язковому порядку до них входили політруки армії, партійні керівники, працівники різних державних відомств, які направлялись зі східних областей УРСР. Деякі посади надали й місцевим активістам, що очевидно мало б свідчити про те, що новоутворені органи - це установи народного самоуправління. Протягом недовгого свого існування тимчасові органи влади по можливості робили все, щоб переконати населення в перевагах нового устрою. Проте тимчасові органи управління не могли від свого імені вирішувати питання державної влади і суспільного ладу. Через це необхідно було сформувати представницький орган, який би бодай формально міг вважатися виразником волі населення Західної України. Ідея скликання Народних Зборів Західної України належала керівництву СРСР. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло спеціальне рішення з питань Західної України. У ньому вказувалося: "Скликати Українські Народні Збори з виборних із областей Західної України...". Був детально розписаний сценарій їх скликання. Кандидатури депутатів були завчасно підібрані органами влади. До бюлетеня мала вноситися тільки одна кандидатура, а не весь процес висунення і реєстрації кандидатів відводилося лише чотири дні.

Спосіб, який відбувалося скликання Народних Зборів, виключав можливість передвиборної боротьби різних політичних сил. Тому опозиційні настрої могли виявлятися лише у формі поодиноких "контрреволюційних виступів". Найчастіше вони зводилися до спроб агітації проти окремих кандидатів або проти виборів взагалі. Розбіжності у настроях населення виявилися і в день голосування. У той час, як одні виборці вдосвіта вставали в чергу перед дверима виборчих дільниць, інші категорично відмовлялися голосувати взагалі. Останні наражали себе на серйозну небезпеку, оскільки будь-які форми протидії виборам присікалися каральними діями органів НКВС.

Підсумкові результати виборів теж засвідчили неоднозначне ставлення різних соціальних і національних груп населення до перемін, зумовлено вступом Червоної армії. За офіційними даними у виборах взяло участь 92,8% виборців, з них за кандидатів у депутати Народних Зборів проголосувало 90,4%. Обрано 1484 депутати. Не з'явилося на дільниці або голосувало проти понад 700 тис. осіб. Майже 76 тис. бюлетенів було визнано недійсними. Офіційні результати голосування можна охарактеризувати як явно завищені у порівнянні до реальних настроїв виборців. Зокрема, поляки, які болісно

переживали вересневу катастрофу і розгром своєї національної держави, за дуже рідкісним винятком, ставилися вороже до перспективи включення Західної України до СРСР.

Завищені підсумкові дані були наслідком як застосування певних форм тиску на виборців, так і підтасовки голосів при їх підрахунку. Все ж не можна заперечити факту, що більшість українців, не обізнані з реальним станом справ в СРСР і УРСР, бажали і прагнули соборності, возз'єднання з Великою Україною. Що ж до зловживань під час виборів то, очевидно, мають рацію ті дослідники, які стверджують, що за умов панування в Європі тоталітарних і авторитарних режимів, демократичний плебісцит, тим більше з територіального питання, на той час просто не могло бути й мови.

Народні Збори Західної України 26-28 жовтня 1939р. у Львові прийняли декларації про встановлення радянської влади в Західній Україні і возз'єднання з радянською Україною, про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких і церковних земель.

1 листопада 1939р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу Радянського Союзу, а 14 листопада Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про возз'єднання Західної України з Українською РСР.

Приєднання Південної Бессарабії і Північної Буковини

Реалізуючи домовленості з Німеччиною від 23 серпня 1939р., радянський уряд розпочав навесні 1940р. дипломатичний тиск на Румунію, а згодом і військові приготування. У червні 1940р. війська Київського та Одеського військових округів були приведені в стан бойової готовності і сконцентровані на кордоні з Румунією. 23 червня 1940р. В.Молотов звернувся до німецького посла в Москві з заявою, в якій наголошував на неможливості зволікання з бессарабським питанням. В заяві вперше прозвучали радянські домагання на Буковину як на українську етнічну територію. Це стало несподіванкою для Німеччини, оскільки в таємному протоколі пакту питання про Північну Буковину не порушувалося. Проте не бажаючи погіршення відносин з СРСР, німецьке керівництво погодилося на територіальні поступки.

26 червня 1940р. Молотов вручив румунському послу в Москві ноту з вимогою передати Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину. Наступного дня радянський уряд надіслав новий ультиматум румунському уряду з вимогою протягом чотирьох днів звільнити від румунських військ цю територію. Залишена без підтримки Німеччини Румунія змушена була скоритися. 28 червня війська Південного фронту зайняли Чернівці, Хотин і Акерман. 2 серпня 1940р. Верховна Рада СРСР включила Північну Буковину, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР. Після возз'єднання з Українською РСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилося на 8,8

млн.осіб і на середину 1941р. становило майже 41,7 млн., а її територія розширилася до 565 тис.км.

Включення Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії до складу УРСР означало фактичне возз'єднання трьох частин української нації, відокремлених раніше одна від одної державними кордонами. Було зроблено вирішальний крок до єдності усіх українських земель. У цьому історичному акті примхливо переплелися вікові прагнення українського народу з реаліями політики європейських наддержав на початку Другої світової війни.

Впровадження радянської суспільно-політичної системи на західноукраїнських землях.

"Радянізація", тобто встановлення у Західній Україні, Північній Буковині та Південній Бессарабії тоталітарного режиму, розпочалося з перших днів вступу Червоної армії, однак тільки після завершення юридичного включення їх до складу СРСР цей процес набув запрограмованих масштабів.

Постановами Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939р. і 7 серпня 1940р. на приєднаних територіях було ліквідовано старий адміністративний поділ і створено Волинську, Дрогобицьку, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Чернівецьку та Акерманську (від грудня 1940р.- Ізмаїльську) області у складі УРСР. Тимчасові органи управління замінили виконкоми обласних, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих. Виконкоми створювалися без самих Рад, бо вибори до місцевих Рад відбулись лише у грудні 1940р. Все це засвідчувало, що новостворені радянські органи влади зовсім не залежали від волі населення.

Політичними центрами, які зосередили в своїх руках всі основні важелі влади, стали органи більшовицької партії - обкоми, міськкоми й райкоми КП(б)У. Всі інші легальні українські, польські, єврейські політичні партії, а також колишні культурно-освітні, благодійні, спортивні та інші товариства були заборонені. Нові громадські організації радянського зразка, у тому числі профспілки, комсомольські та мистецькі творчі спілки тощо, були насправді філіями партійно-державних органів, їх своєрідною прибудовою. Усі важливі посади в структурах влади займали працівники, скеровані ЦК ВПК(б) і ЦК КП(б)У.

Специфікою радянського тоталітаризму було переплетення партійних і державних структур, функціонування цілісного владного суб'єкта - партії - держави. Цьому владному суб'єктові підпорядковувалися всі ланки політичної системи, а через них - різні прояви суспільного життя. У системі державних органів виконавчі структури домінували над представницькими, штатний апарат - над депутатським корпусом, а названа система повністю підпорядковувалася "керівним вказівкам партії".

Для зміцнення адміністративно-командної системи було націоналізовано банки, промислові підприємства, торгівлю. Націоналізовані

заводи і фабрики підпорядковувалися всесоюзним і республіканським наркоматам. А окремі - облвиконкомама. Одержавлена економіка відзначалася низькою ефективністю, незбалансованістю попиту й пропозиції, низькою якістю продукції.

Головну суть політики влади у сільському господарстві становила колективізація одноосібних господарств, хоч ні об'єктивних, ні суб'єктивних передумов для цього не було. У колгоспи селян змушували вступати різними примусовими матеріалами, зокрема за допомогою податкового тиску. Слід також зауважити, що у ті роки влада не форсувала колективізації, очевидно зважаючи на невдоволення нею місцевого селянства. Колективні форми власності у сільському господарстві охопили на 1941р. лише трохи більше десятої частини виробників і були ще далекі від домінуючого становища.

Загалом соціально-економічна політика радянської влади була неоднозначною. У багатьох випадках вона збігалася з потребами розвитку регіону і тому сприйнялася населенням прихильно. Йдеться, зокрема, про модернізацію промисловості та подолання безробіття, впровадження безплатного медичного обслуговування, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям тощо. Водночас загострилися інші проблеми соціально-побутового життя: товарний дефіцит, загальний низький рівень матеріального становища.

Незважаючи на досить складну соціально-економічну ситуацію, влада виділяла значні кошти на освіту та культуру. Власна освіта стала тією сферою життя, перетворення в якій принесли чимало політичних дивідендів радянській владі. Було оперативно відновлено роботу шкіл, зросла їх кількість, насамперед українських. Навчання у всіх школах і вищих навчальних закладах було безплатним.

Однак населення зіткнулося і з низкою негативних явищ, які підривали авторитет радянської влади: було заборонено викладання релігії в школах, закрито греко-католицькі духовні навчальні заклади.

Ідеологічний тиск та організаційний контроль були головними складовими у ставленні влади до діячів культури. Намагання обмежити духовне життя лише орієнтацією на ідеологію марксизму-ленінізму збіднювало культурні процеси і душило творчу думку митців, а для багатьох з них закривало дорогу до творчості. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. Грубий атеїстичний тиск чинився над дорослим населенням, яке залишалося глибоко віруючим. Усе це викликало у суспільстві напруженість і невдоволення.

Формування і діяльність репресивно-каральних структур.

У листопаді 1939р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило начальників обласних управлінь юстиції, голів обласних судів і обласних прокурорів. У грудні 1939р. нарком юстиції УРСР видав наказ "Про початок роботи обласних і народних судів у західних областях УРСР", керівниками і членами

обласні судів рекомендувалися виключно особи зі східних областей УРСР, які мали не тільки досвід роботи в судових органах, але й пройшли школу партійно-політичної роботи.

Вслід за формуванням обласних судів почалася робота з організації районних і міських судів. Упродовж січня-лютого 1940р. територія шести західних областей України була вкрита густою сіткою судів та їх дільниць. Загалом було відкрито 376 судів. Міські та районні суди, прокуратура теж комплектувалася з осіб, рекомендованих партійними органами. Місцеві юристи допускалися лише на адвокатські посади. Однак жорсткий партійний контроль і радянська практика судочинства не дозволяли адвокатам у повному обсязі виконувати свої функції. Участь народних засідателів у процесі судочинства мала формальний характер. Якість розгляду цивільних і кримінальних справ судами була низькою. Працівники судових органів і прокуратури нерідко вдавалися до зловживань, грубо нехтували законом. Партійні комітети втручалися у розгляд конкретних судово-слідчих справ.

Крім загальних судів діяли військові трибунали, які за 1939-1941рр. винесли суворі вироки понад 17 тис.особам за участь у "контрреволюційних злочинах".

Протягом листопада-грудня 1939р. в Західній Україні були створені обласні управління НКВС, його містечкові відділення. У лютому 1941р. на базі обласних управлінь створено самостійні управління НКДБ і НКВС, оперативний склад яких був укомплектований з різних областей СРСР. Така ж структура репресивно-каральних органів була створена наприкінці 1940р. і в Бессарабії та Буковині.

Утвердження тоталітарного режиму в західноукраїнських землях супроводжувалося масовими репресіями(звільнення з роботи, ув'язненням, депортаціями, фізичним знищенням, тощо), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Усього серед 65 тис.осіб, заарештованих протягом вересня 1939 - травня 1941рр. органами НКВС в Західній Україні, яким були пред'явлені конкретні звинувачення, найбільше - 32,8 тис. відповідали за нелегальний перехід кордону, 13,4 тис.- приналежність до "контрреволюційних організацій", 2,6 тис.- "контрреволюційну агітацію", 748 - участь в "антирадянських змовах".

Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації - виселення без правових на це підстав. За 1940-1941рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис.осіб. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священики, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи її здійснення.

Понад 8 тис.в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були розстріляні за наказом Л.Берії. Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців. Саме тому багато людей, які раніше вітали прихід Червоної армії і встановлення радянської влади, змінили свої погляди,

репресивно каральна система, яка функціонувала в західноукраїнських землях у 1939-1941рр., становила одну з ланок тоталітарного механізму, допускала свавілля, грубе порушення прав людини.

Таким чином, хоча приєднання західних земель України до УРСР було здійснено насильницькими методами, і при цьому переслідувалися перш за все стратегічні плани Сталіна в боротьбі за панування в Європі, ця подія об'єктивно відіграла важливу роль у новітній українській історії. Саме у 1939-1941рр. було започатковано процес інтегрування Західної і Східної України. "Об'єднання українських етнічних територій мала глибокий психологічний і культурний вплив на розділених до того часу українців - писав канадійський українського походження історик О.Герус. - Інтеграція і асиміляція західних українців у радянську систему з їхньою відмінною політикою, культурою та релігійною спадщиною виявилася, всупереч волі режиму, процесом двобічним. У той час як західні українці піддавалися систематичній комунізації, східні, або радянські українці відкривали ідеали й цінності своїх західних співвітчизників. І хоча підмічений О.Герусом процес значно посилювався після Другої світової війни, його прояви стали очевидними саме в 1939-1941рр. Збереглося чимало спогадів із свідченнями про глибокі зміни в свідомості багатьох східних українських інтелігентів, направлених на різні посади у новоприєднані області. Назвемо тільки три імені: першого радянського ректора Львівського університету Михайла Марченка, який попереджав про загрозу арешту університетських викладачів та рятував заборонені українські книжки, потай вивозячи їх до Києва; ректора ветеринарного інституту Івана Чинченка, якого за надмірне українофільство було звільнено, як і Марченка, з посади; кореспондента київської газети "Комсомолец України" Йосипа Позичанюка, який вступив до націоналістичного підпілля й згодом загинув у лавах Української повстанської армії.

З іншого боку, нові, небачені доти горизонти відкрили для себе і західні українці. Кость Паньківський - політичний діяч легального українського руху під час німецької окупації Галичини через три десятиліття написав про період 1939-1941рр.: "При всій безвиглядності і при всіх страхіттях тих днів вивели вони нас із вузького кола наших дрібніших галицько-українських зацікавлень і справ та кинули на широкі води українських проблем..., заставили думати категоріями загальнодержавними".

Отже, у 1939-1941рр. західноукраїнські землі зазнали примусової інтеграції до радянської суспільної системи не внаслідок внутрішнього визрівання соціально-економічних передумов, а в результаті політики радянського керівництва, спрямованої на приєднання регіону до СРСР. Водночас, низка внутрішніх факторів, таких як нерівноправне економічне становище краю у міжвоєнній Польщі та нерозривне сплетіння соціального і національного нерівноправ'я, безперечно сприяла радянізації, надала їй специфічного характеру, далекого від сценарію звичайної окупації, залучила до цього процесу досить широкі верстви місцевого населення.

Рекомендовані джерела і література

- Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни.//Сторінки історії України ХХ ст.-К.,1992
- Кондратюк К. Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939-1941)//Наукові зошити історичного факультету Львівського університету ім.І.Франка.-Зб.наук.праць.-Львів,2000.-Вип.3
- Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939-1941рр.//Україна-Польща: важкі питання.-Т.5.-Луцьк,2001
- Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України.-Львів, 1999
- 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Львів, 2001

Л е к ц і я 16. Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941-1942рр.

З проголошенням незалежності почали оновлюватися та якісно змінюватися історичні дослідження про воєнні події в Україні 1941-1944рр.. Про нові концептуальні підходи і розширення тематичних пошуків, звільнення від ідеологічних схем і штампів свідчила ціла низка проведених у 1992-1995рр. у Києві наукових конференцій (Див.: Україна у другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. 27-28 жовтня 1994р.-К.,1995; Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції. 27-28 жовтня 1995.-К.,1996).

Серед праць, у яких викладено нове концептуальне бачення історії України в роки війни, слід виокремити монографію М.Ковалю - Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії.-К.,1995, а також написані ним розвідки у книгах - Історія України. Нове бачення.-К.,1996.-Т.2 та Історія України.-К.,1997. У 1999р. вчений опублікував ще одну монографію під назвою "Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах.1939-1945рр."(Україна крізь віки.Т.12).

У 1997р. Київські науковці І.Муковський і О.Лисенко опублікували книгу "Звитяга і жертвність:Українці на фронтах другої світової війни", яка стала помітним явищем в середовищі науковців. Історики спробували показати наших співвітчизників не лише в лавах Червоної армії, але й в збройних силах іноземних держав і, навіть, у підрозділах Німеччини, зєднаннях УПА, національному підпіллі. Торкнулися вони і таких болючих моментів нашої історії, як втрати серед військового контингенту і цивільного населення, калабораціоналізму, дезертирства, українсько-польських стосунків тощо.

Комплексне вивчення документів дозволило авторам дійти висновку, що війна спричинила підрив генофонду України і катастрофічно зменшила його потенціал внаслідок величезних жертв, яких зазнало цивільне населення до збройних сил СРСР і почасти до військ вермахту, до загонів руху опору, масового примусового вивезення населення на роботу до Німеччини, геноциду. В той же час вони зробили більш обґрунтовані узагальнення і важливі уточнення. Так, дослідники стверджують, що військову форму у 1941-1945рр. вдягнули не 4,5 млн. чоловік, як вважалося досі, а понад 7 млн. громадян України, що становило майже 23% особового складу збройних сил СРСР. Уточнили вони й інше: з--понад 7 млн. наших земляків близько 3,5 полягли на полі брані, а кожен другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом.

У 2001р. в Українському історичному журналі, №3 з'явилася стаття М.Ковалю "1941- й рік. Проблема історичної пам'яті", у якій висвітлено трагічні сторінки першого року війни для українців.

Напад фашистської Німеччини.

У липні 1940р. на нараді керівництва збройними силами А.Гітлер уперше поставив конкретну мету - "східний похід", що має відбутися ще до закінчення війни проти Англії і в разі перемоги над СРСР неодмінно змусити її капітулювати. Тоді ж він наказав готувати план нападу на СРСР, що дістав кодову назву "Барбаросса"(на ім'я войовничого прусського короля). І такий план у грудні 1940р. був затверджений. В його основу було покладено ідею "бліскавичної війни", тобто за час до п'яти місяців німецькі війська мали знищити радянські збройні сили і вийти на лінію "двох А"- Архангельськ-Астрахань.

Підготовці "східного походу" приділялася велика увага. Високий рівень технологій Німеччини дав змогу належно озброїти армію вторгнення. На 1 червня 1941р. кількість танкових та моторизованих з'єднаних, як і взагалі чисельність вермахту, зросла вдвічі. Посилено відпрацьовувалася взаємодія військ. На польській території інтенсивно проводилося будівництво воєнних об'єктів, доріг, мостів, вузлів зв'язку. Лише аеродромів і посадочних смуг уздовж кордону збудовано 150. Готувалися до спільних дій з німцями і війська союзників - Італії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Фінляндії. Усі ці заходи здійснювалися з дотриманням максимальної секретності.

Армія "вторгнення" налічувала загалом 5,5 млн. солдатів і офіцерів, на озброєнні було 4,3 тис.танків, майже 5 тис.літаків, 47 тис.гармат і мінометів. Вона мала досвід ведення сучасної війни, високу професійну виучку та бойовий дух і була, поза сумнівом, найкращою машиною того часу. Армія складалася з трьох груп - "Північ", яка була націлена на Ленінград, "Центр" - на Москву і "Південь" - на Київ. Причому на напрямок головних ударів німецькі війська у 3-4 рази переважали радянські.

17 червня 1941р. Гітлер віддав остаточний наказ про напад, призначивши цей день, день "Б"("Барбаросса"), на неділю 22 червня 1941р. о 3.00 годині за середньоєвропейським часом. На світанку 22 червня тисячі гармат вермахту обстріляли прикордонні застави та райони розміщення радянських військ, а авіація бомбардувала летовища, залізничні вузли, міста Київ, Львів, Житомир, Одеса та ін.

На Україну наступала група армій "Південь" (57 дивізій і 13 бригад), яка мала завдати головного удару на Київ, знищити "війська в Галичині і західній частині України" і швидко вийти до Дніпра та захопити Донбас. Головні сили та засоби групи армій "Південь" були спрямовані проти військ Київського особливого військового округу (КОВО), який мав чималі можливості для відбиття агресії. Співвідношення сил і засобів радянських і німецьких військ у смузі КОВО становило: особового складу - 1,2 : 1, в гарматах і мінометах - 1,4 : 1; у середніх і важких танках - 3,5 : 1; в літаках - 2,5 : 1. Незважаючи на кількісну перевагу в живій силі і техніці, радянські війська, що протистояли групі армій "Південь" були не готові до бойових дій. Утім те ж саме мало місце й на інших ділянках кордону.

Початковий період війни був найважчим і найдраматичнішим не лише для військ Південно-Західного фронту, а і для всіх прикордонних округів

СРСР. Це обумовлювалося низкою політичних, економічних і військових факторів. Були й внутрішні негативні явища, притаманні переважно Південно-Західному фронтові. Але головна причина полягала в стратегічному прорахунку з боку Й.Сталіна та його оточення щодо часу нападу Німеччини на СРСР. Й.Сталін самовпевнено вважав, що його союзник А.Гітлер у 1941р. на Радянський Союз не нападе. Для такого висновку в той час не було жодних підстав. Свідченням агресивних намірів були постійні порушення німцями радянського кордону. Лише за травень і 10 днів червня 1941р. німецькі літаки 90 разів порушували кордон. Причому були випадки, коли вони пролітали над радянською територією до 100 і більше кілометрів. З 1 січня по 10 червня 1941р. на кордоні з Німеччиною було затримано понад 2 тис.порушників, серед них - 183 німецькі агенти.

Безглузда впертість Сталіна видається ще злочиннішою на тлі того, що агресивні наміри Німеччини проти СРСР було відомо як у Москві, так і за кордоном. Конкретні дані про це радянські органи держбезпеки почали отримувати з листопада 1940р. А з квітня 1941р. така інформація, в т.ч. і про конкретну дату німецького нападу, надходила майже з 40 точок земної кулі мало не щодня. Перебіжчики з німецької сторони за кілька днів до нападу повідомляли не тільки день, а й навіть годину. Отже, радянське керівництво мало більше, ніж достатньо, надійної інформації про воєнну загрозу. Та вся вона відкидалася як дезінформація, оскільки Сталін виключав саму можливість того, що Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію. Виходячи з цього, Сталін був переконаний, що розвідці вірити не можна. Тому з 1936 по 1940рр. були репресовані 5 начальників Головного розвідувального управління. Сталін не давав згоди на приведення війська прикордонних округів до повної бойової готовності.

Отож, уже першого дня війни, всі радянські воєнні плани були порушені. Сам Сталін був настільки вражений провалом своєї політики, що опинився в шоковому стані.

Командування вермахту використало цей серйозний прорахунок для раптового нападу та оволодіння стратегічною ініціативою. Суттєвою причиною невдач було й те, що розпорядження Наркома оборони С.Тимошенка та начальника Генштабу Г.Жукову щодо приведення військ західних військових округів до бойової готовності було віддано тоді, коли до початку війни лишилися лічені години.

Багато дивізій були недостатньо укомплектовані технікою, в першу чергу новими танками, бронемашинами, засобами зв'язку. Так, за статистикою танків у військах КОВО було більше, ніж у противника, але переважну більшість їх склали машини застарілих зразків. Танки Т-26, БТ-7 мали тонку броню й запас ходу в середньому 75-100 мотогодин. Більшість з них використала моторесурс і утримувалася в учбовому парку. Запасні комплекти до цих танків уже не надходили, тому навіть незначне пошкодження на машині або на полі бою означало для них вихід з ладу. Саме через це механізовані корпуси тільки на марші втратили 35-40% легких танків.

Загалом радянська військова техніка поступалася німецькій. Переозброєння йшло повільно. Наркомат оборони СРСР, знімаючи з виробництва застарілі види озброєнь, зволював із запровадженням нових.

Причиною складного становища, в якому опинилися війська на початку війни, було помилкове визначення напрямку головного уряду німецьких військ. Звідси й неправильний розподіл сил та засобів військ. Й.Сталін, усупереч даних армійських і дипломатичних джерел, вважав, що основний удар буде завдано на Південному Заході. Гітлерівська ж Німеччина з метою швидкого захоплення Москви зосередила максимум сил і засобів саме на східному напрямі. Тому з початком війни вона опинилася в більш зручному стратегічному становищі.

Командуючий Південно-Західним фронтом генерал-полковник М.Кирпонос і його штаб також помилились у визначення напрямку головного удару противника. Вони вважали, що німці зосередять основні сили на Львівському напрямі. Насправді ж, група армій "Південь" завдала головного удару північніше від Львова - на Луцькому напрямі. В результаті стало необхідним перегрупуватися військ фронту. На це було витрачено не одну добу. За цей час німці глибоко вклинилися в оборону військ фронту, внаслідок чого останні опинилися у важкому становищі. Суттєвим прорахунком був демонтаж інженерних оборонних споруд на радянсько-польському кордоні, котрі з вересня 1939р. опинилися в тилу Червоної армії.

Суттєвою причиною невдач і поразок у перші дні війни було й те, що Сталін та його оточення внаслідок жахливої розправи над військовими кадрами фактично обезглавили Червону армію. Усунувши та репресувавши командуючих округами, арміями, командирів корпусів, дивізій, бригад і навіть полків, Й.Сталін зруйнував усю систему управління обороною країни. 43 тис.чол. з командуючого та політичного складу було знищено, кинуто до в'язниць і таборів. Ця трагедія не минула й війська Київського військового особливого округу. Більшість репресованих мала воєнний досвід, знала військову організацію та воєнне мистецтво противника. Молоді ж офіцери, що заступили їх у ході "реорганізації збройних сил СРСР" по-сталінськи, такого досвіду не мали, бо на літо 1941р. майже 75% командирів займали свої посади менше року. М.Кирпонос, який очолив Київський військовий округ, ще рік тому був лише командиром дивізії у війні з фіннами, і який, звичайно, не володів достойно мистецтвом керівництва великими угрупованнями військ такого стратегічного масштабу як округ.

Сталінське керівництво фактично дезорієнтувало населення країни й армію, переконуючи їх, що у майбутній війні війська вестимуть воєнні дії "на ворожій території", "малою кров'ю". Усе це у комплексі визначило хід бойових дій на початку війни. Вже першого дня на радянських аеродромах було знищено більше 1200 бойових літаків. Ветеран війни З.Балюх згадував: "Дістався аеродрому, коли його ще бомбили фашисти. На бриючому польоті вони запалили наші літаки, які стояли "під лінійочку", як на параді. А пілоти в цей час були у Львові, відпочивали. Згоріли всі машини до одної". І таке діялося на всіх аеродромах. Причому найбільших втрат зазнали ті

частини, де були літаки новітніх конструкцій. В результаті війська втратили прикриття з повітря. Противник бомбардував мости, залізничні вузли, знищував склади боєприпасів і продовольства, які, відповідно до намірів "воювати на чужій території" були зосереджені в прикордонній зоні. Німецькі війська забезпечили собі вирішальну перевагу і вже 28 червня були в Мінську і рвалися до Москви.

Напружені бої розгорнулися на західному кордоні України. Радянські частини чинили відчайдушній опір. Майже до останнього бійця захищалися кинуті напризволяще застави Сокаля, Рави-Руської, Перемишля, захисники Львова. Але саме в прикордонних боях вермахт завдав першої важкої поразки Червоної армії, яка виявилася нездатною до стійкої оборони. Німецькі війська швидко просунулися вглиб країни і 30 червня зайняли Львів. Та головні події в ці дні розгорнулися у районі Луцьк-Рівне-Дубно-Броди. Саме тут наступало головне ударне угруповання гітлерівців - танкова група генерала Клейста. Використовуючи розрив завширшки до 50 км, що утворився між 5 і 6-ю арміями, Клейст рухався в напрямі Житомир-Київ. Військова Рада Південно-Західного фронту прийняла рішення усіма п'ятьма механізованими корпусами завдати противнику контрудару. Проте раптового удару не вийшло. Бої в районі Луцька, Бродів, Дубно, Рівного були найбільшими танковими битвами початкового періоду війни. З обох сторін у них брало участь до 2 тис. танків. Внаслідок відчайдушних дій мехкорпусів танковий прорив німців значно звузився. Проте знищити броньовану армаду німців не вдалося, вони продовжували просуватися вперед. 9 липня радянські війська залишили Житомир. 10 липня частини 3-го моторизованого німецького корпусу по житомирському шосе вийшли на близькі підступи до Києва біля річки Ірпінь.

За перші два тижні радянські війська втратили повністю або наполовину 100 дивізій, близько 10 тис. гармат, 3,5 тис. літаків і понад 6 тис. танків. Були окуповані значна частина України, повністю Литва, Латвія і Молдавія, майже вся Білорусія та Естонія.

Відповідальність за всі свої злочинні прорахунки напередодні війни більшовицьке керівництво переклало на плечі рядового солдата. 16 серпня 1941р. з'явився вкрай жорстокий наказ № 270, згідно з яким з військ НКВС створювалися т.зв. загороджувальні загони. Вони розміщувалися позаду бойових частин і в разі вимушеного відступу останніх, але без наказу Ставки Верховного Головнокомандувача, відкривали вогонь по своїх же бійцях. Водночас, згідно з наказом, формувалися штрафні роти, куди посилали "нестійких" солдатів і молодших командирів. Звільнити зі штрафної роти могла лише смерть чи важке поранення. Бійців штрафних рот називали "смертниками", бо майже всі вони гинули.

Важко не погодитися з думкою воєнного історика М.Ковалю, "що, з одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття такі суворі накази були необхідні. А з другого - підкріплені прояви розстрілу "в несудовому порядку", карною відповідальністю близьких родичів т.зв. "винуватців" та іншими заходами, вони нерідко прирікали на безплідну загибель цілі

з'єднання, які з ходу кидалися в бій з боєкомплектom 4-5 снарядів на одну гармату, вони навіть гвинтівки мали не всі бійці і їсти не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За 3-4 дні боїв дивізія гинула".

Більше місяця радянські війська захищали Київ. Загроза оточення вимагала від командування залишити столицю України і закріпитись на лівому березі Дніпра. Але Й.Сталін - голова Державного комітету оборони і Верховний головнокомандувач - попередив М.Хрущова: "Якщо ви зробите хоч один крок у бік лівого берега Дніпра... вас усіх чекає жорстока кара як боягузів і дезертирів". Наслідки такого і подібних наказів були трагічними.

Відклавши тимчасово наступ на Москву, німецьке командування наказувало групі армій "Центр" спрямувати 2-у танкову групу і 2-у польову армію на південь, у тил військ Південно-Західного фронту. Одночасно німці стягнули сили ще однієї армії на південь від Кременчука і перекинули туди танкову групу генерала Клейста. Отже, німці мали намір форсувати Дніпро у районі Кременчука, а потім кинути ці дві танкові групи назустріч одна одній. Керівництво ж Південно-Західного напрямку та фронту (С.Будьонний, М.Хрущов та М.Кирпонос) у липні і серпні постійно запевняли Сталіна в тому, що Києва вони не здадуть. А тим часом 23 серпня танкові німецькі дивізії захопили міст через Дніпро за 60 км на північ від Києва і створили плацдарм на лівому березі Дніпра. На початку вересня гітлерівські війська форсували Дніпро поблизу Кременчука і почали рухатися назустріч своїй 2-й танковій групі. В ніч на 15 вересня 1941р. противник замкнув кільце оточення. Передові танкові і мотомеханізовані частини 1 і 2-ї німецьких танкових груп з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Війська Південно-Західного фронту були позбавлені останньої можливості відходу і потрапили в оточення.

На заключному етапі оборони Києва війська Південно-Західного фронту зазнали величезних втрат. В оточення потрапили 5, 21, 26, 37-а армії, частина сил 38-ї армії. Безповоротні і санітарні втрати склали понад 700 тис.бійців. Загинув командувач фронту М.Кирпонос. У з'єднаннях, тилових частинах фронту і армій, які уникли оточення, в кінці операції залишилося 150 тис. чоловік. Частина бійців і командирів, які не вирвалися з оточення, пішла в партизани, а решта - майже півмільйона чоловік - потрапили в полон. Трагедія Південно-Західного фронту була однією з найбільших невдач Червоної армії у 1941р.

І все ж завдяки безіменним героям-червоноармійцям і командирам радянських військ вдалося затримати німців під Києвом більше ніж на два місяці, поставивши під сумнів ретельно продуманий графік "бліцкригу" захоплення Москви. Гітлерівці втратили під стінами української столиці понад 100 тис.чол.

Американський журналіст Уільям Шірер у книзі "Зліт і падіння третього рейху" писав: "Гітлер публічно похвалявся, що з Росією покінчено. В дійсності Червона армія, незважаючи на раптовість нападу 22 червня і за тим тяжкі втрати в живій силі та техніці, стрімкий відступ і оточення її кращих частин, у липні почала чинити такий опір, якого вермахт раніше не

зустрічав. Щоденник Гудеріана і донесення фронтових командирів зарясніли повідомленнями про жорстокі бої, про відчайдушну оборону Червоної армії, про її контратаки і важкі втрати з обох сторін.

Німецькі генерали з подивом писали про танк Т-34, про який раніше нічого не знали, і який має таку міцну броню, що снаряди німецьких протитанкових гармат відскакували від нього, не причинивши ніякої шкоди. Це породило у німецьких солдат так звану танкобоязнь".

З великими зусиллями вдалося відновити Південно-Західний фронт. Новим командуючим фронтом було призначено маршала С.Тимошенка. Однак стримати наступ німецьких військ ослаблені радянські частини були не в змозі. 25 жовтня 1941р. після важких боїв гітлерівці захопили Харків. На кінець жовтня Південно-Західний фронт закріпився на лінії Вовчанськ-Бакалія-Красний Лиман.

За подібним сценарієм розгорталися події і на півдні України. Під тиском переважаючих сил противника радянські війська 6 липня залишили Кишинів. Але під Одесою, де спільно з німецькими вели наступ 18 румунських дивізій, окупанти були зупинені.

Це велике місто, важливий промисловий центр і порт захищала окрема Приморська армія, підтримувана Чорноморським флотом. Оборона Одеси почалася на початку серпня і тривала 73 дні.

Наприкінці вересня 1941р. становище частин Південного фронту різко погіршилося. Захопивши плацдарми на лівому березі Дніпра в районі Каховки, німецькі війська завдали удару в напрямку Криму. Одеса опинилася в глибокому тилу німецьких військ. Забезпечувати оборону міста стало неможливо. 30 вересня Ставка вирішила евакуювати війська Одеського оборонного району на Кримський півострів. Евакуація була проведена з 1 по 16 жовтня. Частини Приморської армії - близько 90 тис. бійців і командирів - зайняли позиції в Криму. Але утримати Крим під своїм контролем радянські війська не змогли. 29 жовтня противник прорвав фронт. Приморська армія відступила до Севастополя, 51-а армія - на Керченський півострів. 16 листопада під тиском противника війська 51-ї армії змушені були залишити Крим і евакуюватися на Таманський півострів.

Таким чином, протягом літа-осені 1941р. німецькі війська та їх союзники, долаючи впертий опір Червоної армії, захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України і Крим. Неокупованими в Україні залишалися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу, а також м.Севастополь.

Мобілізаційні заходи 1941 року. Евакуація.

В перший тиждень війни військово-політичне керівництво СРСР не усвідомлювало масштабів того, що сталося і його дії не відзначалися оперативністю, послідовністю й продуманістю. А тому основоположні державні заходи, що визначали характер життя й діяльності суспільства у цей час, було вжито із запізненням. Так, директивний лист ЦК ВКП(б) партійним

і державним органом прифронтових районів було прийнято лише на 8-й день війни; Державний Комітет Оборони було утворено на 9-й день війни; Й.Сталін, відмовившись 22 червня звернутися до народу, виступив по радіо лише на 12-й день війни, коли німецькі війська вже просунулися в глиб радянської території на 600 км. До того ж воєнний стан було оголошено тільки в європейській частині країни, а створена 23 червня Ставка Головного Командування аж до 10 липня ніким не очолювався. Так трагічно почалася німецько-радянська війна, названа Великою Вітчизняною.

Парадокс історичної ситуації, полягав у тому, що система, яка внаслідок численних прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мала тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи явити - своїми нещадними тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Відповідно до директив Державного Комітету Оборони, який зосередив усю повноту влади в СРСР, йшла мобілізація засобів і ресурсів в Україні. 7 липня 1941р. Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу, в якому закликали його дати рішучу відсіч ворожій навалі. Протягом перших трьох місяців війни з областей України до лав армії і флоту мобілізовано 2,5 млн.чоловік. Понад 2 млн. працювали на будівництві оборонних споруд. Одночасно здійснювалася перебудова господарства на воєнний лад. Був збільшений робочий день, відмінялися відпустки, вводилися обов'язкові понаднормовані роботи. На виробництво озброєння і боєприпасів переводилися сотні заводів України. В складних умовах наближення фронту розпочалися жнива на територіях, що ще залишилися під контролем радянських військ. На 10 жовтня на заготівельні пункти 15-ти східних областей України надійшло понад 143 млн.пудів хліба.

Складовою частиною перебудови господарства на воєнний лад була евакуація в тиллові райони СРСР найціннішого обладнання та іншого майна, а також кваліфікованих фахівців, діячів культури і науки. Великі масштаби воєнних дій, масові удари з повітря, артилерійські обстріли - усе це створювало особливо тяжкі умови для евакуації. Нелюдських зусиль, безсонних ночей коштувала робітникам евакуація підприємств із таких економічних центрів України, як Придніпровський промисловий район, Донецький та Криворізький басейни, а також заводів і фабрик Києва, Харкова, Одеси та інших міст. Сотні тисяч людей демонтували, вантажили і перевозили на величезні відстані те, що здавалося б, будувалося на віки. Усього з України було евакуйовано обладнання понад 550 великих підприємств, 30 тис.тракторів, 125 млн.пудів зерна та іншого продовольства. На схід виїхало понад 3,5 млн.робітників, селян і службовців. На нових місцях вони включалися в роботу на оборонних підприємствах, у сільському господарстві, в установах. Все, що не могло бути вивезено, підлягало зруйнуванню та знищенню. В ході евакуації в деяких місцях знищувалося все без розбору, в тому числі вкрай необхідні для виживання населення на окупованій території. У Донбасі було затоплено майже всі шахти, зруйновано

.....при Дніпрельстані та всі 54 домни. Заміновано і підірвано Успенський Собор Києво-Печерської Лаври., інші унікальні пам'ятки. За даними історика В.Короля, понад 30 тис. підприємств, які не встигли евакуювати, потрапили до рук німців або були знищені.

Завдяки неймовірним зусиллям народу було досягнуто головної мети евакуації й відкрилися перспективи швидкого творення потужної військово-промислової бази для ведення війни з таким грізним противником, як Німеччина.

Битва під Москвою і спроби контрнаступу в Україні. Поразки 1942 року.

Після розгрому Південно-Західного фронту основні війська Гітлер кинув під Москву. З 30 вересня по 5 грудня 1941р. під Москвою тривали важкі оборонні бої. На початку грудня німецький наступ захлинувся, співвідношення сил почало мінятися на користь Червоної армії. 6 грудня радянські війська почали контрнаступ, розгромили противника і відкинули його на 100-250 кілометрів на захід від Москви. Ця перемога мала історичне значення; у битві під Москвою було поховано план "блискавичної війни", розвіяно міф про непереможеність вермахту.

Поразка німців під Москвою переросла у загальний наступ Червоної армії, у тому числі на Південно-Західному фронті. Наступ в Україні передбачав розгром противника в районі Харкова, очищення від окупантів Донбасу і захоплення переправ через Дніпро в районі Дніпропетровська та Запоріжжя. Одночасно планувалося визволити Крим. Однак розрізнені наступальні операції були погано продумані і слабо забезпечені у матеріально-технічному відношенні. Тому всі вони виявилися невдалими. У січні 1942р. почався наступ Південно-Західного і Південного фронтів. Їм вдалося прорвати оборону противника на ділянці Бакалія-Красний Лиман і просунути на захід вглиб на 90 кілометрів. На більше не вистачило сил. Прориву до Дніпра, розгрому угруповання німців у Донбасу не сталося. А тим часом до весни 1942р. німецьке командування зуміло збільшити загальну чисельність військ. У той же час можливості й ресурси радянських військ у наслідок зимового наступу були вичерпані, а резерви ще не підготовлені. До того ж противнику вдалося вкотре дезінформувати радянське командування щодо своїх цілей у новій наступальній кампанії. Ставка чекала нового удару не на півдні, де його готували гітлерівці, а на московському напрямку, куди і були стягнуті необхідні для його відбиття сили. Інші райони, у тому числі Україна, були ослаблені.

У такій ситуації 12 травня 1942р. і розпочався наступ Південно-Західного і Південного фронтів з метою оволодіння Харковом. Однак розвинути успіх не вдалося. Більше того, противник прорвав оборону військ фронту й завдав флангових ударів по комунікаціях радянських військ. У такій обстановці слід було припинити наступ і відвести війська. Однак такого наказу не поступало. Фатальний день, який привів до Харківської

катастрофи, настав 23 травня 1943р. Близько опівдня німецькі танкові дивізії Клейста та частини 6-ї армії Паулюса з'єдналися за 15 км на південний захід від Балаклії. Таким чином радянським військам було відрізано шлях до відступу. Бої в оточенні тривали ще майже тиждень Ввечері 29 травня бої на правому березі Стверського Дінця закінчилися. Збереглися лише невеликі осередки опору, та й ті незабаром перестали існувати.

Поразка військ Південно-Західного та Південного фронтів була катастрофічною. Не випадково тільки через півстоліття було оприлюднено число жертв Харківської трагедії. Офіційно з 12 по 29 травня 1942р. безповоротні та санітарні втрати (вбиті в бою, померли від ран, поранені та контужені, яких було евакуйовано з району бойових дій та які пропали безвісти) склали понад 277 тис. бійців і командирів. Таким чином, щодня в Харківській операції втрачалось до 15 400 воїнів, або майже дві дивізії. Це один з найвищих показників щоденних втрат за весь період війни. В полон під Харковом потрапило 229 тис. радянських солдатів і комісарів.

Несприятливо розгорталися події і в Криму. 19 травня німці оволоділи Керчю. Частина радянських військ була евакуйована через Керченську протоку на Таманський півострів. Ці події визначили долю Севастополя. 4 липня 1942р. після героїчної 250-денної оборони місто захопили німецькі війська.

У червні 1942р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали наступ на воронезькому напрямку. 22 липня 1942р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією. Війська Німеччини і її союзників повели наступ на Сталінград і Кавказ. Тринадцять місяців замість планових кількох витратив вермахт для захоплення України.

Рекомендовані джерела і література

- Анфилов В. Дорога к трагедии сорок первого года.-Москва,1997
Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945.//Гол.ред.І.О.Герасимов.-К.,2000
Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945).-(Україна крізь віки, т.12).-К.,1999
Коваль М. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті.//Укр.історичний журнал.-2001.-№3.
Лето 1941. Украина. Документы и материалы.-К.,1991
Ніколаєць Ю. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками.-К.,1998
Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни(1939-1945).-Львів,1995

Лекція 17. Окупаційний режим і розгортання антинацистського опору в Україні

Окупаційний режим, встановлений гітлерівцями в Україні, висвітлено в багатьох публікаціях. У 1991р. в Українському історичному журналі № 5-6 вміщено ґрунтовну добірку документів і матеріалів під назвою "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні", які розкривають його злочинну, нелюдську суть.

Радянський партизанський і підпільний рух в Україні знайшов висвітлення у працях київського історика А.Чайковського, зокрема у монографії "Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941-1944рр. мовою документів, очима історика".-К.,1994.

На початку 90-х років в Україні масово з'явилася зовсім нова для науковців і громадськості література, автори якої є, головним чином, українці з діаспори. Чимало серед них і безпосередніх учасників оунівського підпілля, колишніх бійців УПА. Маємо на увазі праці В.Вериги, П.Мірчука, Т.Гунчака, В.Косика, М.Лебеда, С.Хмеля та ін.(Див.:Верига В. Втрати ОУН в часи другої світової.- Торонто, 1991; Мірчук П.Українська повстанська армія.-Львів, 1992; Гунчак Т. У мундирах ворога.-К.,1993; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.- Париж-Нью-Йорк-Львів,1993; Лебедь М.УПА.-Дрогобич,1994; Хмель С.Українська партизанка.-Львів,1993 та ін. Ця література несла читачам практично невідому інформацію про суспільно-політичне життя на Західній Україні, історію та діяльність ОУН та УПА. Ці книги давали змогу побачити історію національного руху в роки війни у новому світлі, під різними кутами зору. Адже тут було вміщено чимало зовсім нових матеріалів - про збройні націоналістичні формування, стосунки ОУН і УПА. З окупаційною владою, польським і місцевим українським населенням тощо.

Така література була прийнята в Україні неоднозначно. Дискусії навколо таких видань часто-густо переростали в суто ідеологічні, що стримувало і стримує наукове осмислення історії ОУН та УПА в роки війни.

Проте певну групу українських істориків вона підштовхнула до зважених пошуків, серйозних роздумів та написання неупереджених праць з історії національного руху в Україні. Саме такі ознаки притаманні публікаціям М.Коваля - "ОУН - УПА між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом.-УІЖ.-1994.-№ 2-3", Ю.Киричука - "Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття.- Львів, 2000" та ін. У них було порушено питання про стратегію боротьби ОУН і УПА на два фронти, трансформацію поглядів провідників ОУН, діяльність похідних груп ОУН, національне питання в політиці оунівців.

У 2003р. у Луцьку побачила світ книга "У пошуках правди", у якій вміщено матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої комплексу проблем щодо українсько-польського протистояння в роки війни.

В центрі уваги учасників конференції - Волинська трагедія 1943р., в ході якої загинули десятки тисяч поляків і українців.

Отже, за останні роки українська історіографія стала виходити на якісно новий рівень вивчення історії війни. Більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень, зросло теоретичне навантаження багатьох праць, розширилась дослідницька тематика.

Нацистський "новий порядок".

Гітлерівський план "Ост" так визначав суть політики щодо України: "Україна - найплідніший регіон Європи. Її завдання - постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької арійської крові". Отже, Україна мала перетворитися в аграрно-сировинний придаток рейху, а місцеве населення підлягало витісненню і навіть фізичному винищенню.

Для ліквідації будь-яких ознак державності та територіальної єдності етнічних українських земель уже в серпні 1941р. Україна була поділена на окремі частини з різними адміністративними органами.

Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини - Румунії. Одеську, південні райони Вінницької, західні - Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство "Трансністрія" і також оголосили частиною румунського королівства.

Львівська, Тернопільська, Дрогобицька і Станіславська області на правах окремого дистрикту (округу) під назвою "Галичина" були включені до складу генерал-губернаторства, яке охоплювало південні польські землі з центром у Кракові під орудою Г.Франка.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню.

З більшої частини українських земель був утворений "Рейхскомісаріат України", до складу якого увійшли Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська (тепер Хмельницька), Житомирська, північні райони Тернопільської і Вінницької областей, східні райони Миколаївської, Київська, Полтавська, Дніпропетровська області. Столицею було обрано м.Рівне. Очолив "Рейхскомісаріат України" лютий ворог українства Еріх Кох.

Що ж до Закарпатської України, то вона ще в 1939р. була окупована Угорськими військами.

Окуповані Німеччиною українські землі управлялися спеціально створеним міністерством східних територій А.Розенберга, яке мало структурований адміністративний апарат. Рейхскомісаріат поділявся на генеральні комісаріати (Київ, Дніпропетровськ, Житомир, Рівне та ін.), генеральні округи і райони. Ці адміністративні одиниці очолювали німецькі комісари, які спиралися на відділи поліції безпеки і гестапо. Крім окупаційної воєнної і цивільної адміністрації, на захоплених територіях створювалася допоміжна адміністрація із представників місцевого населення,

які виявили бажання співробітничати з окупантами. Це - бургомістри у містах, голови у районах, старости у селах, допоміжна поліція для забезпечення громадського порядку.

У перші місяці окупації німецька адміністрація обіцяла українцям аграрну реформу, розвиток культури, повернення полонених. Ці обіцянки інколи підкріплювалися відповідними діями. У деяких містах роздавали колгоспну худобу і реманент. Частина полонених українців випустили з концтаборів. Такі дії були схвалено сприйняті всіма незадоволеними радянською владою. Але дуже скоро "новий порядок" приніс для населення такі поневіряння, такий розмах терору, в порівнянні з якими недавнє радянське минуле здавалося майже райським. На власній території українці та інші жителі перетворилися в людей "третього сорту". Їх життя і діяльність регламентувалися різними наказами і правилами, порушення яких каралися концтаборами або розстрілом.

У вересні 1941р. Е.Кох заявив про своє кредо щодо політики в Україні: "Наше завдання полягає в тому, щоб висмоктати з України всі товари, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення". Отже, тотальне пограбування було зведене у ранг державної політики. За неповними даними в Німеччину вивезено 3 млн. коней, 3,8 млн. голів рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 125 тис. електромоторів, 80 тис. верстатів. Спеціальні команди навіть вивозили до рейху український чернозем, а також твори мистецтва, музейні експонати.

На підприємствах України встановили тривалий робочий день (12-14 годин). Заробітна плата була мізерна. Нещадно грабувалося село. Колгоспи і радгоспи були збережені як "общинні господарства" з кріпацьким режимом. На селянські двори накладалися різноманітні податки. Під страхом суворої кари запроваджено обов'язкову трудову повинність.

У 1942р. весь світ облетіла страшна звістка про те, що гітлерівці спалили чеське село Лідіце, чоловіче населення якого поголовно знищили, а жінок і дітей відправили в концтабори. Подібна доля спіткала й французьке містечко Орадур. За вбивство німецького офіцера його жителів було спалено у церкві. На Україні подібні зверства окупантів були масовими. В ході каральних акцій було до тла спалено 215 сіл, зокрема 97 на Волині, 32 на Житомирщині, по 21 селу в Сумській і Чернігівській областях. Більшість їх мешканців загинули.

Українська молодь позбавлялася можливості одержати освіту. На нараді під Вінницею влітку 1942р. Гітлер категорично заявив: "Достатньо навчити українців трохи читати і писати по-німецьки". Всі школи вище початкової в рейхскомісаріаті були закриті, не дозволялися жодні вищі навчальні заклади, а також загальноосвітні середні школи.

До жахливих злочинів нацистів належить винищення єврейського населення. За расовою теорією вони були ворогами рейху, з чого випливало одне - ліквідація. Так званий голокост - тобто масове знищення людей єврейської національності - проводився окупантами після зайняття будь-якої

території України. Вже в перші дні окупації спеціальні підрозділи СС - айзатцкоманди і зондеркоманди - розпочали нищення євреїв у Західній Україні. У Львові за кілька днів розстріляно 7 тис. дорослих і дітей. Пізніше через львівське гетто пройшло й загинуло понад 200 тис. осіб. У липні 1941р. настав етап "остаточного вирішення єврейського питання". В Україні було створено десятки гетто для євреїв. У зловісному Бабиному Яру під Києвом лише за 5 днів (з 29 вересня по 3 жовтня 1941р.). Нацисти розстріляли 52 тисячі євреїв. Свій "Бабин Яр" був у кожному місті України. Всього в період окупації жертвами нацистів стали 850 тисяч євреїв.

Спроби нацистів спровокувати розбрат між євреями й українцями на національному ґрунті провалилися. Хоча частково українська допоміжна поліція брала участь в екзекуції євреїв. Переважна ж більшість українського населення негативно поставилася до антиєврейських акцій. Багато людей допомагали євреям рятуватися. Тисячі українців переховували єврейські сім'ї, нехтуючи власною безпекою. Глава греко-католицької церкви митрополит А.Шептицький також протестував проти антиєврейських акцій, особисто надав притулок 150 дітям і 15 рабинам. Тільки в Галичині за переховування євреїв на смерть було покарано майже 100 українців. У 1942р. в Кременчуці фашисти розстріляли українського бургомистра Синицю-Варшавського за допомогу євреям.

Трагічною була доля військовополонених на окупованих землях України. Тільки в Києві були десятки стаціонарних і персунних концтаборів для полонених. А всього в Україні їх було понад 150. В таборах в'язнів майже не годували, підрахунки померлих від голоду, холоду, хвороб представники окупаційного режиму проводили приблизно і далеко не в повному обсязі, тому і статистичні дані про загиблих - неповними і до сьогоднішнього дня. В цілому, за даними, наведеними в монографії "Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945"(Київ, 2000), що діяли на території України загинуло близько 1.8 млн. військовополонених.

З 1942р. в Україні розгорнулося вербування, а згодом примусове вивезення людей до Німеччини на роботу у військовій промисловості, на приватних підприємствах, у сільському господарстві. Впродовж року було вивезено 1,5 млн. осіб, з них 500 тис. українців для праці в домашньому господарстві. Загалом з України в її нинішніх межах, тобто включаючи Закарпаття і Крим, з 1941 до 1944рр. депортовано 2,4 млн. "східних робітників", або 48% загальної кількості людей, вивезених фашистами з усіх окупованих районів СРСР. Найбільше було забрано з Сталінської області (тепер Донецька) - 252,2 тис., Дніпропетровської - 176,3 тис., Полтавської - 175 тис., Закарпатської - 174,4 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) - 170,4 тис., Київської - 170 тис. чоловік.

Масова насильницька депортація населення була віднесена Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі до військових злочинів і злочинів проти людства.

Сотні тисяч українців вивезено у так звані фабрики смерті - концтабори Освенцім, Майданек, Бухенвальд та ін. Окупанти впровадили систему

заручників. За діяльність партизан, повстанців або підпільників розстрілювали сотні мирних жителів. Упродовж окупації України жертвами нацистів стали 4,5 млн. осіб цивільного населення.

Нацистський "новий порядок" викликав хвилю обурення в Україні. На боротьбу проти окупантів піднімалися все більші маси населення. Робітники працювали аби як, подекуди виводили з ладу верстати і обладнання, зривали виконання замовлень. Селяни теж відмовлялися виходити в поле, саботували поставки продовольства до Німеччини. Поступово пасивні форми опору переростали в активні: антигітлерівське підпілля і партизанський рух. У русі Опору в Україні було дві течії з різною політичною орієнтацією. Одна з них була націоналістичною, друга керувалася радянськими гаслами.

Радянське підпілля і партизанський рух.

До 1941р. керівництво СРСР, розраховуючи в майбутній війні вести боротьбу на ворожій території, не подбало про підготовку організаторів підпілля і партизанської боротьби. Ця робота розгорнулася в ході війни, велась поспішно і не завжди кваліфіковано. За перший рік війни на території України для партизанської і диверсійної роботи було залишено 3 500 груп. Однак переважна більшість слабо підготовлених до підпільної роботи груп були викриті та розгромлені гітлерівцями. Внаслідок цього партизанський рух і підпілля здебільшого творилися стихійно. Посиленню опору в Україні сприяла перемога Червоної армії під Москвою. Наприкінці 1941р. на Чернігівщині виникли партизанські загони О.Федорова, на Сумщині - С.Ковпака. Десятки невеликих загонів у прифронтовій смузі часто діяли у контакті з військовими частинами Південно-Західного та Південного фронтів. Усього у 1941р. утворилося близько 90 загонів, які поступово розгортали боротьбу з окупантами. Вони діяли на півночі України і за браком зброї, вибухівки рідко вдавалися до масштабних операцій із захопленням населених пунктів чи залізничних вузлів. Як правило, діяли непомітно, переважно вночі, влаштовували засідки на шляхах сполучення, нападали на слабозахищені об'єкти. Швидко пересуваючись, загони і групи ухилялися від зіткнень з переважаючим противником.

І все ж дії радянських партизанів відволікали сили вермахту. Вже у 1941р. командувач групи "Південь" змушений був кинути проти них близько 50 тис. солдатів фронтових частин. Захоплених партизанів вішали або розстрілювали, нищили їхні сім'ї, палили села.

Прагнучи налагодити централізоване керівництво партизанським рухом, ДКО 30 травня 1942р. створив при Ставці Центральний штаб партизанського руху, начальником якого було призначено першого секретаря ЦК КП Білорусії П.Пономаренка. В червні 1942р. почав діяти Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив генерал Т.Строкач. Наприкінці серпня - на початку вересня 1942р. у Москві відбулася нарада командирів і комісарів партизанських з'єднань. Україну представляли Ковпак, Сабуров, Строкач, Федоров. Учасники наради схвалили пропозицію

щодо проведення глибоких рейдів на Правобережжя, де вплив радянських підпільних і партизанських груп був слабким.

У жовтні 1942р. в рейд на Правобережну Україну вирушили з'єднання С.Ковпака і О.Сабурова. Партизани переправилися на правий берег Дніпра і за місяць пройшли з боями 750 кілометрів. Наприкінці 1942р в Україні вже діяло 5 партизанських з'єднань і близько 900 дрібних загонів. Крім цього, радянське воєнне командування закинуло за лінію фронту в Україну чимало диверсійних та розвідувальних груп.

Багато неприємностей завдавали нацистам також підпільні організації, діяльність яких охопила не лише лісові регіони України, а й степові. Підпільники розповсюджували листівки, у яких інформували населення про події на фронтах, займалися зривом відправки молоді до Німеччини, організовували саботажні акції і диверсії на підприємствах. Серед підпільників було немало молоді, у тому числі учнівської та студентської. Одна з найвідоміших молодіжних підпільних організацій України - "Партизанська іскра", виникла у селі Кримки Миколаївської області. Очолював організацію вчитель В.Моргуненко. У лютому 1943р. група була викрита, а її учасники стали жертвами жорстокої розправи. Вони поповнили мартиролог мучеників антинацистського опору в Україні.

Найвищої напруги антигітлерівська боротьба набула в Україні у 1943р. Незважаючи на тяжкі втрати, чисельність радянських партизанських загонів зростала. У квітні 1943р. лише ті з них, які мали зв'язок з Українським штабом партизанського руху налічували до 30 тис.чол. На той час партизанські штаби організаційно зміцніли й набули значного досвіду. Загонам почали надсилати більше вибухівки, зброї, боєприпасів, а також мінно-підривної та радіотехніку.

1943 рік - глибоких рейдів радянських партизанських з'єднань на Правобережній Україні. Рейди планувалися у Центральному штабі партизанського руху і, крім суто, військових і пропагандистських цілей, передбачали нейтралізацію впливу на цій території ОУН та її збройних формувань. 12 червня 1943р. у рейд по західних областях України (Карпатський рейд) рушило з'єднання під командуванням С.Ковпака. В похід вирушило 1660 чол. Обійшовши Рівне з заходу, ковпаківці повернули на південний схід, а згодом на схід - до Збруча. З 12 червня по 8 липня, здійснюючи диверсії на залізничних магістралях Рівне-Сарни, Рівне-Ковель, Рівне-Львів, пустивши під укіс кілька ешелонів і підриваючи залізничні мости, з'єднання просувалося майже без боїв, за винятком дрібних сутичок з загонами УПА. Серйозні зіткнення розпочалися в районі містечка Скала на Тернопільщині, де, зосередивши великі сили, німці уперше намагалися зупинити ковпаківців. Розірвавши кільце оточення, з'єднання рушили на захід - до Карпат. З боями ковпаківці дісталися Карпат на Івано-Франківщині. Гітлерівці застосували авіацію. Над крутим обривом річки Маняви був втрачений партизанський обоз. Партизани залишилися без продовольства і боєприпасів. У рейді з'єднання зазнало тяжких втрат - майже

50% особового складу, загинув його комісар С.Руднев. Решта з великими труднощами зібралася у наміченому пункті в лісах Житомирщини.

Найвидатнішою операцією радянських партизанів була так звана рейкова війна під час Курської битви у липні-серпні 1943р. Попри всі запобіжні заходи гітлерівців українським партизанам вдалося надовго паралізувати рух на головних комунікаціях ворога, зруйнувавши залізничні мости й вузли - Шепетівський, Ковельський, Здолбунівський, Коростенський, Сарненський тощо. За радянськими даними, було знищено понад тисячу військових ешелонів й відтягнуто з фронту близько 100 тис.німецьких солдатів і офіцерів, що безперечно сприяло успіху Червоної армії на фронті."...Статистика довела перевагу радянської мінної техніки,- писав англійський історик Б.Хольмстон.- Цифри, страшні цифри втрат, є історичним свідченням бойових успіхів партизанів на мінному терені... Міни були вирішальною тактичною зброєю "малої війни".

За підрахунками, зробленими 1946р. на підставі документів Українського штабу партизанського руху і його представництв при фронтах (облікових списків, особових справ, доповідних записок та ін., що на той час надійшли з різних формувань), а також інших відомств, зокрема НКВС, загальна чисельність партизан України становила понад 200 тис.чоловік. Під час війни наклали головою близько 60 тис.українських партизан. У партизанських лавах України воювали представники різних національностей. Серед них українці становили 50%, росіяни - 23, білоруси - 6, поляки - 2, євреї - 1%. Понад половину партизанів України - становили молоді люди віком від 17 до 30 років.

Деякі дослідники висловлюють думки, що з усіх ворожих солдатів і офіцерів, знищених на Східному фронті, на партизанів припадає майже 18%, в тому числі на українських - 6%. Такі твердження ' перебільшенням, адже знищення противника у відкритих бойових сутичках не було основним завданням партизанів. Головне полягало в іншому - нанесення матеріальних збитків, дезорганізація тилу, диверсії на комунікаціях, важливих об'єктах тощо. Втім, загони часто-густо звітували в партизанські штаби про ліквідацію саме живої сили противника, причому часто в перебільшених розмірах. Те ж саме стосується кількості знищених партизанами танків і бронемашин, літаків і т.п. Виважену оцінку діяльності партизанів подали англійські історики Ч.Діксон і О.Гейльбрунн:"Збитки, завдані фашистській армії партизанами, зазначили вони,- не можна визначати лише кількістю вбитих і поранених, знищених гармат і складів. Головне полягає в тому, що погіршувався моральний стан солдатів, які воювали в країні, де кожний громадянин міг виявитися партизаном..."

Націоналістичні підпільні та збройні формування.

Керівництво ОУН у Кракові пов'язувало з німецько-радянською війною перспективу вирішення української проблеми. Воно сподівалося, що у збройному конфлікті зазнає поразки сталінський тоталітарний режим і стане

можливим здійснити програмне завдання організації - відновити самостійну Соборну Українську державу. Щоправда, після розколу 1940р. в ОУН не було єдності щодо стратегічного союзника: прихильники А.Мельника дотримувалися недвозначної німецької орієнтації, крило С.Бандери вважало союз з Німеччиною тимчасовим, проголосивши на II великому зборі з квітня 1941р. основним принципом "опору на власні сили українського народу". Обидва угруповання ОУН вважали можливим здійснити свої наміри за допомогою Німеччини. Тому вони брали участь у формуванні українських військових частин "Нахтігаль" і "Роланд", а в районі Кракова створювалися похідні групи для формування місцевих органів влади на території України. З початком німецько-радянської війни до Львова, Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси рушили похідні групи ОУН загальною кількістю за одними джерелами 3 тис., за іншими - 5 тис. осіб для творення органів української влади.

Однак, перші дні війни засвідчили безпідставність надій на досягнення самостійності з допомогою Німеччини. 30 червня 1941р., зразу ж після відступу радянських військ зі Львова, скликані керівниками ОУН-Б при підтримці батальйону "Нахтігаль". Українські національні збори прийняли рішення відновити державну незалежність України та сформувати національний уряд (Українське державне правління), головою якого став Ярослав Стецько, один із провідних діячів ОУН.

Однак вище керівництво нацистської Німеччини мало зовсім інші плани щодо України. Події у Львові викликали лють у Гітлера. 5 липня 1941р. фюрер наказав рейхсфюреру СС Г.Гімлеру "привести до порядку цю банду", а "усіх членів організації Бандери негайно заарештувати". Відтак у Кракові були арештовані С.Бандера з групою провідників, а у Львові - Я.Стецько та кілька міністрів уряду. Усіх увязнили в концтаборі Заксенгаузен, а по всій Україні розпочалися арешти і розстріли членів ОУН бандерівського крила. ОУН-Б перейшла у підпілля під проводом Миколи Лебеда і розпочала підготовку власних збройних сил для боротьби з окупантами, розширення підпільної мережі.

У той же час ОУН-М діяла більш обережно. Члени маршових груп, що прибули до Києва на чолі з Олегом Кандибою (Олежичем), зуміли провести своїх людей до міської адміністрації та фактично взяти її в свої руки. З ініціативи мельниківців у листопаді 1941р. в Києві було створено Українську Національну Раду на чолі з професором Величківським. Групі О.Кандиби (Ольжича) вдалося проникнути в різні організації і вона виливала на соціально-культурне життя міста. Зусиллями поетеси Олени Теліги вдалося створити Спілку письменників. Однак це тривало недовго. У лютому 1942р. гестапо провело арешти, серед заарештованих були І.Рогач та О.Теліга. Згодом їх розстріляли в Бабиному Яру. У 1942р. в концтаборі і тюрми потрапили сотні членів ОУН, чимало було розстріляно. Однак оунівці, особливо в західних областях України, де соціальна база національного руху була ширшою, зуміли порівняно легко витримати репресії гітлерівців. Саме у

західному регіоні України самостійницький рух Опору вже у 1941р. став набувати збройного характеру.

Першим збройним націоналістичним формуванням, що застосувало партизанські методи боротьби, був загін Тараса Боровця, який взяв собі псевдонім Тарас Бульба. Він не був членом ОУН, перебував під впливом уряду УНР в еміграції. Користуючись тим, що війська Червоної армії відступали, а німці ще не створили окупаційної адміністрації, Т.Боровець створив досить чисельний загін української міліції. Дозволене німцями його формування називалося "Поліська Січ". Штаб Боровця знаходився у м.Олевськ. Велика територія у трикутнику Слуцьк-Гомель-Житомир опинилася під його контролем. Ситуація значно змінилася з приходом цивільної німецької адміністрації. У листопаді 1941р., ведучи переговори з керівництвом рейхскомісаріату "Україна", Боровець поставив вимогу визнати "Поліську Січ" українською військовою частиною. Він запропонував також організувати охорону Полісся і очистити ліси Чернігівщини від радянських партизанів. Проте всі його пропозиції було відхилено. Більше того, німці наказали розпустити міліцейські загони. Т.Боровець більшу частину загонів розпустив, а з групою однодумців пішов у підпілля. У 1942р., зважаючи на антинімецькі настрої населення і своїх вояків, а також намагаючись продемонструвати окупаційній владі військову силу своїх підрозділів, Бульба-Боровець розпочав дрібні операції проти гітлерівців.

У травні 1942р. відбулася Почаївська конференція ОУН-М, на якій заступником А.Мельника і головою Проводу в Україні обрали О.Кандибу-Ольжича, прихильника антинімецького курсу. За його ініціативою мельниківці приступили до формування власних військових загонів, значно зріс їх приплив у бульбівські формування. Мельниківці і бульбівці на Волині часто діяли в контакті. Мельниківці надали допомогу Боровцю кадрами, направили колишніх старшин армії УНР для штабної роботи та ін. За спогадами Т.Боровця, в квітні 1942р. в розпорядженні Головної команди вже діяли п'ять "летючих бригад" партизанів, кожна з яких складалася з "доброї бойової сотні вояків".

Восени 1942р. швидко відбувалася радикалізація ОУН-Б на антинімецькій платформі. Адже гітлерівці встановили жорстокий терор в Україні, до того ж провели арешти серед бандерівців, Низові структури вимагали від Проводу дозволу розпочати партизанську боротьбу. Це спонукало Провід ОУН-Б діяти більш рішуче. За його вказівкою на початку жовтня 1942р. на Поліссі та Волині створено перші бойові відділи ОУН-Б під командою Сергія Качинського (Остапа). Поступово відділи зростали. Саме 14 жовтня 1942р. вважається днем створення Української Повстанської Армії. Зрозуміло, що ця дата є умовною, адже у жовтні 1942р. лише почалося формування УПА.

Керівництво ОУН-Б, прагнучи зміцнити свій авторитет в українському націоналістичному русі й посилити вплив на широкі верстви населення окупованих районів, вжило заходів для розгортання антигітлерівської діяльності. Третя конференція ОУН-Б у лютому 1943р. прийняла рішення

про перехід до збройної партизанської боротьби. Командувачем партизанськими відділеннями на Волині було призначено Романа Клячківського (Клима Савура).

Навесні 1943р. збройні відділи ОУН-Б швидко зростали за рахунок молоді і поліцейських. Так, поліція Камінь-Каширського, Ковеля, Рівного, Дубна, Луцька в основному перейшла на бік націоналістів. ОУН-Б почала використовувати всі легальні можливості для підготовки військових кадрів. У Луцьку та деяких селах було організовано школи для підготовки військових кадрів низових організацій молоді, які існували під виглядом навчання сільськогосподарських робітників.

Навесні 1943р. партизанські загони бандерівців, бульбівців, мельниківців значно активізували свої дії. На початку квітня бульбівці захопили районний центр м.Степань і залишили свій відділ у 300 чол. Німецькі гарнізони змушені були залишити Топоровицю, Людвипілля, Дорожну, Олики. У Крем'янці, Ковелі, Луцьку проведено операції звільнення з тюрем в'язнів. Німецька адміністрація ліквідована у сільських районах Мізоч, Острів, Шумськ, Кремянець, Верба. Служба безпеки Рейхскомісаріату 1 квітня 1943р. повідомляла в Берлін: "Напади здійснюються навіть серед білого дня. На трасі Житомир-Київ проїзд через лісову місцевість можливий лише з військовою охороною. Пересування авто стало вкрай небезпечним. Такі обставини негативно відбиваються на господарському житті. У багатьох районах німецьке управління більше не існує. Постійно здійснюються підпали лісопилень у відділенні "Ліс-дерево". У Рівненському повіті вбито вже близько 400 службовців. Робота в обробленні полів більш ніж у 500 державних господарствах Волині знаходиться у небезпеці, тому їхні показники будуть падати".

Влітку 1943р. в українському повстанському таборі почалася боротьба за загальне лідерство. Переможцями вийшли більш численні бандерівці. Вони силоміць включили до своїх формувань підрозділи бульбівців і мельниківців. Це значно збільшило лави повстанців. До того ж у червні і серпні 1943р. на Волині проведено часткову мобілізацію чоловіків до УПА. Власне з літа 1943р. можна говорити про УПА як єдину партизанську формацію. Тоді від німців очищено велику територію трикутника Ковель-Рівне-Сарни. Деякими районами УПА володіла неподільно (селище Колки над р.Стир, що на Поліссі).

Хоча УПА контролювалася ОУН-Б, серед її членів були люди різноманітних політичних та ідеологічних переконань. Більше того, вона потребувала підтримки широких мас у боротьбі як проти німецької, так і радянської влади. Багато чого з націоналістичної ідеології, зокрема концепція диктатури, не могло привабити колишніх радянських громадян, які пережили тяжкий досвід партійної диктатури. Отже, конче необхідним був перегляд ідеології та політичної програми ОУН-Б.

На III надзвичайному Великому зборі(серпень 1943р.) ОУН-Б засудила більшовицьку та фашистську програми та політичні концепції і запропонувала систему вільних народів у власних самостійних державах, як

"єдиного ладу, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання" у цілому світі. Нова соціальна програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона наголошувала на потребі різноманітного соціального забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаній економіці, праві вибору фаху й місце праці та вільних торговельних спілках. ОУН-Б підтвердила, що бореться за свободу друку, слова та думки. Попередня національна політика, суть якої зводилася до гасла "Україна для українців", була відкинута заради прав національних меншин. ОУН, досі вважаючи себе єдиною національною силою в політичній сфері, визнала право на існування інших політичних течій і партій. Змінилася також керівна структура ОУН: одноосібне керівництво було замінено колективним. Було обрано Бюро проводу з трьох осіб (Р.Шухевич, З.Матла та Д.Маївський).

Улітку 1943р. ОУН стала формувати озброєні загони в Галичині, які з тактичних міркувань виступали під назвою Українська народна самооборона. З кожним місяцем вплив окупантів танув на очах. Німецький чиновник констатував: "1943 року Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація. А вночі весь край - поза містами, немов островами - був охоплений Українською Повстанською армією: по лісах - вправи із стрільби та спорудження сховищ, на шляхах - транспортування боєприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах - постій війська, яке годувала людність...".

УПА розрослася у велику силу. Саме наприкінці 1943 - у першій половині 1944рр. вона досягла апогею сили. Точних даних про її чисельність немає. Архівні документи ОУН та УПА, що частково збереглися на Заході, засвідчують, що армія налічувала на кінець 1943р. близько 20 тис.чоловік, сягнувши на весну 1944р. 25-30 тис.бійців. Це не означає, що чисельність УПА завжди була сталою. Вона постійно змінювалася залежно від обставин. На той час у складі УПА вже були навчені та озброєні загони, здатні виконувати складні завдання.

Німецька адміністрація, стривожена активністю УПА, вирішила розгромити її основні сили. Окремі військові операції переросли у великий серпневий наступ. Проти повстанців було кинуте 10 тис.німецьких жандармів, 10 моторизованих батальйонів з артилерією, 50 танків, 27 літаків. У ході боїв і сутичок (у липні їх було 35, у серпні - 24) було вбито й поранено 1237 вояків УПА. Німці втратили понад 4 тис. вбитих і поранених солдатів та офіцерів. Виконати поставлене завдання - розгромити УПА - гітлерівцям не вдалося. Боротьба тривала. Загалом у липні-листопаді 1943р. УПА провела 120 боїв, знищивши, за неповними даними, 4,5 тис.солдатів противника. Втрати повстанців становили 1,6 тис.бійців.

Намагаючись одноосібно утвердитися на Волині, УПА вела також бойові дії проти радянських партизанів та загонів Армії Крайової. Як зазначає Я.Ісаєвич, УПА спершу намагалася уникнути "третього фронту" - з поляками. Однак конфлікт з польським підпіллям став неминучим, оскільки воно відстоювало відновлення панування Польщі у Західній Україні, а

польський еміграційний уряд, що діяв у Лондоні, навіть не захотів пообіцяти українцям автономії в післявоєнній Польщі.

Керівники окремих повстанських загонів, на базі яких створювалася УПА, вирішили усунути польські бази й польське підпілля з теренів, які мали стати їхньою операційною базою. Напади на польські села, жорстокі вбивства частини населення мали на меті тероризувати і змусити до втечі інших. Участь місцевої людності, зумовлена соціальними конфліктами, надавала протистоянню рис безпощадної селянської війни. Хоч в основному її спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі, нема і не може бути ніякого виправдання вбивством невинних людей, катуванням і знущанням, виявом садизму і жорстокості. Але за злочини відповідають тільки ті, що їх вчинили, а не український народ і його збройні формування". Безглуздо й несправедливо кожне вбивство українця приписувати "польським шовіністам", а кожне вбивство поляка - "українським націоналізмом". Цивілізоване людство відмовляється від засади колективної відповідальності, яка служить розпалюванню міжнаціональної ненависті.

У ході конфлікту на Волині загинуло приблизно 40-60 тис. поляків, врятувалося втечею близько 40 тис. Українців загинуло не менше як кілька десятків тисяч.

З осені 1943р. одноосібним "господарем" в націоналістичному русі в Західній Україні стала ОУН-Б. Її військовий орган став Головним штабом УПА, який дислокувався поблизу Львова. Очолив його Роман Шухевич ("Тур", "Тарас Чупринка"). На нього Проводом ОУН було покладено й обов'язки голови ОУН-Б. Одночасно з листопада, 1943р. Р.Шухевич став називатися головнокомандувачем військами УПА із званням генерал-хорунжий. Клим Савур зайняв посаду командира групи УПА "Північ", яка діяла на Волині та Поліссі.

Переважну більшість особового складу УПА становили вихідці із волинського і галицького селянства, решта - з робітників та інтелігенції. Українське населення в своїй масі підтримувало УПА, надавало їй допомогу, в першу чергу продуктами.

В етнічному плані УПА була національною військовою формацією, проте її командування намагалося залучити до повстанців представників інших народів, які через воєнні обставини опинилися в Західній Україні. У складі УПА діяли невеликі загоны з грузинів, вірменів, литовців, татар, узбеків та ін.

У 1944р. коли Червона армія вийшла на Правобережну Україну, проти німецьких акцій з боку УПА поменшало. У цей час за наказами Проводу ОУН УПА готувалася до тривалої боротьби за визволення України від тоталітарного сталінського режиму. І все ж у багатьох місцевостях збройні сутички з німцями не припинялися. Загалом у 1944р. відбулося близько сотні збройних сутичок між УПА і німецькими частинами.

У липні 1944р. для консолідації боротьби українських політичних сил за самостійну соборну Українську державу був створений надпартійний

центр - Українська головна визвольна рада (УГВР), яку очолив харків'янин К.Осьмак. На першому засіданні Ради було обрано Генеральний Секретаріат на чолі з Р.Шухевичем. УГВР ставила завдання згуртувати всі українські партії під прапором боротьби за незалежність Української держави, координувати їхню діяльність і організувати представництво українців на міжнародній арені.

Отже, українська повстанська армія почала формуватися восени 1942р. У створенні військових сил, які влітку 1943р. одержали загальну назву УПА, брали участь практично всі націоналістичні течії: бандерівці, бульбівці, мельниківці. Функцію організатора УПА виконувала ОУН-Б. Порівняно з іншими підпільними рухами окупованої нацистами Європи, УПА являла собою щось унікальне, оскільки практично не мала чужоземної допомоги. Тому зростання її сили свідчило про відчутну масову підтримку з боку місцевого українського населення.

Таким чином, радянські партизанські з'єднання і Українська повстанська армія були активним чинником загальноєвропейського антигітлерівського руху Опору і внесли свою лепту в розгром фашистської Німеччини. Однак із-за протиборства між ними антифашистський рух в Україні послаблювався, його сили нерідко витрачалися на братовбивчу боротьбу між собою.

Рекомендовані джерела і література

- Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Спогади.-К.,1996
Ковпак С. Від Путивля до Крпат.-К.,1979
Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині//Волинь у Другій світовій війні.-Луцьк,2004
Кондратюк К. Боротьба УПА з німецькими окупантами України//Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА.- Дрогобич,2002
Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.-Париж-Ньй-Йорк-Львів,1993
Кентій А.Українська повстанська армія в 1942-1943рр.-К.,1999
Король В. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944рр.-К.,2002
Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Документи і матеріали.//Укр.історичний журнал.-1991.-№ 5-6
Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941-1944рр. мовою документів, очима історика),-К.,1994.

Лекція 18. Звільнення України від німецьких загарбників. Наслідки Другої світової війни для України

Початок розгрому німецьких військ в Україні.

З виходом німецької армії у межиріччя Дону і Волги почалася велика битва на Волзі (17 липня 1942р. - 2 лютого 1943р.). У запеклих оборонних боях радянським військам вдалося зупинити наступ. 19 листопада 1942р. під Сталінградом вони почали контрнаступ, який закінчився оточенням 330 - тисячного угруповання ворожих військ. Перемога на Волзі відіграла вирішальну роль у корінному переломі в ході німецько-радянської війни. Ініціатива перейшла до Червоної армії, яка завдяки героїзму її воїнів та ціною величезних втрат 1943р. переламала хід війни і перейшла у загальний наступ на всіх фронтах.

Визначальна роль у переломі ситуації на фронтах належала тилу, де була швидко створена оборонно-промислова база, майже половину якої становили потужності, вивезені з України. Мільйони робітників, колгоспників, службовців працювали без відпусток і вихідних, без обмеження робочого дня, з напівголодним продовольчим пайком. Серед робітників і колгоспників значний відсоток складала жінки і підлітки, люди похилого віку. Радянські люди мирилися з усіма негараздами і труднощами задля перемоги та з надією на краще майбутнє після війни.

У цей час війська поповнювалися новою зброєю. У штурмові авіаційні корпуси почали поступати "літаючі танки" - літаки "Іл - 10", винищувачі "Ла - 7", найбільш маневрені "Як - 3". Формувалися важкі мінометні бригади, озброєні 160-міліметровими мінометами, а також бригада реактивної артилерії. Війська почали отримувати нові протитанкові гармати. В танку Т - 34 гармату в 76 мм замінили 85-міліметровою, наростили броню і підняли швидкість. З'явився важкий танк ІС-2, названий німцями "російським тигром". Саме тому та завдяки поставкам за менд-лізом з Англії та США 1943р. було досягнуто воєнно-економічної переваги над Німеччиною, що дало змогу Червоній армії здійснити великі поступальні операції.

Головні зусилля радянських військ були зосереджені на якнайшвидшому звільненні Донбасу. У кінці грудня 1942р. першим населеним пунктом, очищеним від німецьких військ, було село Півнівка Міловського району Луганської області. Продовжуючи наступ, у середині лютого 1943р. Південно-Західний фронт під командуванням генерала Миколи Ватутіна вийшов на лінію міст Красноград-Новомосковськ-Синельникове-Слов'янськ.

Воронезький фронт, оволодівши на початку лютого 1943р. Курськом і Белгородом, також переніс дії на територію України і 16 лютого вибив гітлерівців з Харкова. Однак, невдовзі стрімке просування військ Червоної армії було зупинено, а в березні німці знову захопили Харків і Белгород.

З квітня по липень 1943р. на фронтах панувало військове затишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Воєнно-політичне керівництво

Німеччини прагнуло перехопити ініціативу і силами груп армії "Центр" і "Південь" розгромити Південно-Західний фронт у районі Курського виступу.

Курська битва (5 липня - 23 серпня 1943р.) була надзвичайно кровопролитною. У ході оборони, а потім і контрнаступу радянські війська розгромили близько 30 дивізій, зокрема сім танкових і моторизованих. Ця перемога створила умови для широкого наступу Червоної армії на всьому південному Крими радянсько-німецького фронту. 23 серпня 1943р. німці були вибиті з Харкова, 21 вересня з Чернігова, 23 вересня - з Полтави.

Жорстокі бої розгорнулися в Донбасі, де німці створили сильну оборону по річці Міус, так званій "Міус-фронт". Але перевага в живій силі та техніці визначили результати воєнних дій. 8 вересня 1943р. гітлерівські війська залишили центр Донбасу - місто Донецьк. Німецькі дивізії відходили за Дніпро.

Увесь жовтень 1943р. радянське командування накопичувало війська біля Дніпра, готуючись до наступу. Під час визволення Лівобережної України Червона армія зазнала величезних людських втрат, які часто зумовлювалися нехтуванням людським життям. Тому на звільненій території України польові військомати уже в 1943р. мобілізували близько 2 млн. українців. Невихованих і погано озброєних їх відразу кидали у бій, що призводило до величезних втрат. Прагнучи підкреслити виняткову важливість визволення столиці України міста Києва і піднести бойовий дух військ, ставка перейменувала у жовтні 1943р. Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно на 1-й(М.Ватутін), 2-й(І.Конєв), 3-й(Р.Малиновський), 4-й(Ф.Толбухін) Українські фронти.

Ставка віддала наказ узяти Київ за будь-яку ціну до річниці жовтневої революції. Спочатку було вирішено завдати удару на південь від Києва - з району Великого Букрина, а допоміжний - з Лютезького плацдарму північніше міста. Але ворожу оборону з Букринського плацдарму прорвати не вдалося. Зрештою ділянку наступу було перенесено: вирішальним став Лютезький плацдарм з обходом військами Києва з північного заходу. Наприкінці жовтня та на початку листопада 1943р. в абсолютній таємниці було завершено складне перегрупування військ з лівого на праве крило фронту. З листопада після артилерійської підготовки і ударів авіації почався наступ радянських військ на північ від Києва. Удар був раптовим і несподіваним для противника. У ніч на 6 листопада бої розгорнулися на північних околицях міста, а потім перемістилися в центр. Вранці 6 листопада 1943р. столицею України було визволено від ворога. Бої за Київ були настільки кривавими, що після здобуття міста з навколишніх сіл терміново формувалися похоронні команди з підлітків на допомогу штатним, армійським, які не справлялися з роботою - земля була буквально вкрита трупами загиблих.

Напружені бої тривали і на півдні України. У ході вдало проведеної операції війська 2-го і 3-го Українських фронтів лівідували запорізький плацдарм німців і 14 жовтня 1943р. визволили Запоріжжя, а 25 жовтня - Дніпропетровськ.

Розгортання боїв на Правобережній Україні.

У січні 1944р. німецьким військам вдалося втримати великий виступ у районі Корсунь-Шевченківського, де оборонялося сильне угруповання. 25 січня війська 1-го і 2-го Українських фронтів почали операцію з метою оточення німецьких військ. Незважаючи на сильний опір, 28 січня радянські війська замкнули кільце оточення. В ньому опинилося понад 10 дивізій, усього близько 80 тис.чоловік, багато гармат, мінометів, танків. Німці, намагаючись за будь-яку ціну вирватись з оточення, вели бої на його зовнішньому фронті. Коли 8 лютого німецьке командування відхилило ультиматум про капітуляцію, Червона армія почала розгром цього угруповання. 17 лютого 1944р. воно перестало існувати. Німці втратили 55 тис.солдатів і офіцерів, а понад 18 тис.потрапили в полон.

Війська 1-го Українського фронту провели Луцько-Рівненську операцію і 2 лютого 1944р. визволили від німців Луцьк і Рівне. Успішне здійснення цієї операції дало можливість у березні визволити від противника Вінницю і Проскурів (нині Хмельницький). Водночас війська 2-го Українського фронту форсували Дністер і вийшли у березні 1944р. на державний кордон з Румунією. Бойові дії було перенесено на територію цієї союзниці Німеччини.

Війська 3-го і 4-го Українських фронтів у березні 1944р. визволили Херсон і Миколаїв, а 10 квітня штурмом взяли Одесу.

З виходом радянських військ до Одеси створилися умови для розгрому кримського угруповання німців, Крим утримувала 17-та німецька армія, яка налічувала майже 200 тис.чоловік. 8 квітня війська 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії перейшли в наступ і 13 квітня здобули Сімферополь. 9 травня 1944р. визволено Севастополь. Через кілька днів весь Крим був очищений від ворога.

Нових успіхів Червона армія досягла під час літнього наступу. У липні почався наступ на Львівському напрямі. Радянські війська оточили й розбили під Бродами вісім німецьких дивізій чисельністю близько 60 тис.чоловік. Серед них були 10 тис.бійців дивізії "Галичина", що мали нещастя отримати хрещення вогнем за цих катастрофічних обставин. Десяти тисячам удалося вирватись з оточення, але понад 3 тис.було вбито, поранено й захоплено в полон. За підрахунками, 2 тис.уникли полону, й пізніше багато з них приєдналися до УПА. Після цієї перемоги радянські війська швидко зайняли Галичину: 27 липня 1944р. був визволений Львів, а в серпні - Дрогобич, Самбір і Борислав. Останній населений пункт УРСР у її довоєнних межах - село Лавочне Дрогобицької області - визволили від гітлерівців 8 жовтня 1944р.

У ході Карпатсько-Ужгородської операції 27 жовтня ворога вибито з Ужгорода, а наступного дня з рештинаселених пунктів Закарпаття. 28 жовтня щороку відзначається як День визволення України.

Майже два роки тривала битва за визволення України, що складалася з серії операцій та кампаній. Червона армія була вже далеко не такою, як у 1941-1942рр. І все ж, успіхи Червоної армії були досягнуті ціною нечувано великих людських втрат. Прагнення прислужитися Сталіну, виглядати несхитними і твердими в його очах, заробити нагороду, а також догматичне мишлення спонукало багатьох воєначальників не шкодувати живої сили. Це проявлялося і під час боїв на території України. "Гарматне м'ясо" часто позлочинному кидали проти добре укріплених позицій противника без ретельної підготовки, прикриття з повітря, навіть без танкової підтримки. Тим часом ворог відчайдушно оборонявся, часто переходив у контрнаступ. Наслідком були незліченні людські втрати. Тільки в операціях на території Західної України у боях проти ворога загинуло в 1944р. 527 тис.воїнів.

Після того, як фронт просунувся за межі України, Червона армія спільно з англо американськими військами, які висадилися у Франції у червні 1944р., завдали вермахту нищівних ударів. Взимку і навесні 1945р. з-під німецької окупації були визволені Польща, Чехословаччина, Болгарія, Франція, Бельгія та інші країни Європи. 1 травня 1945р. переможно завершилася одна з найбільш кровополитних Берлінська операція, у якій заради амбітній цілі - першими захопити німецьку столицю фронт маршала Г.Жукова втратив близько 350 тис.воєнків. 8 травня завершилася Велика Вітчизняна війна капітуляцією гітлерівської Німеччини. 9 травня було оголошено Днем Перемоги.

Згідно з зобов'язаннями Сталіна перед союзниками, 9 серпня 1945р. СРСР вступив у війну проти Японії. У військах, які направлялися на Далекий Схід, було чимало вихідців з України. 2 вересня 1945р. підписано акт про капітуляцію Японії. Ця подія знаменувала кінець Другої світової війни, в якій загинуло близько 50 млн.людей, з них більше як 27 млн.громадян Радянського Союзу.

Проблема Соборності України.

Попри вкрай несприятливі обставини, Україна в період Другої світової війни розв'язала одну з найскладніших для себе, а в часовому вимірі - майже тисячолітньої давності, проблему соборності українських земель та здобула міжнародне визнання західних кордонів.

Ще на початку німецько-радянської війни проблема західних кордонів України стала предметом гострих дискусій між СРСР і країнами Заходу та, насамперед, емігрантським урядом Польщі у Лондоні. За підтримки Англії і США польський уряд не визнавав об'єднання Західної України з УРСР у 1939р. і виступав за східні кордони Польщі по річці Збруч.

Дипломатична боротьба щодо українсько-польського кордону продовжувалася у лютому 1945р. на Ялтинській конференції керівників СРСР, США і Великобританії. Радянській делегації вдалося відстояти етнічний принцип розмежування Польщі та України по лінії Керзона, що був свого часу визнаний країнами Антанти. "Керівники трьох урядів вважають,-

зазначалося у постанові Ялтинської конференції,- що східний кордон Польщі повинен пройти по лінії Керзона (спираючись на ріку Буг) з відхиленням від неї у деяких районах у межах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі".

У серпні 1945р. укладено договір між СРСР і Польською республікою про радянсько-польський кордон. Остаточню українсько-польський кордон був визначений у лютому 1951р. за договором між СРСР і Польською республікою про обмін ділянками державних кордонів, за яким до Польщі відійшла частина Дрогобицької області площею 480 км², а до України - частина Люблінського воєводства теж площею 480 км².

На завершальному етапі війни була також вирішена доля Закарпаття - української території, яка ще не входила до складу УРСР. Еміграційний уряд Чехословаччини на чолі з Б.Бенешем у Лондоні планував відновити своє панування над краєм й восени 1944р. надіслав туди своїх представників. Однак 1-й з'їзд Народних комітетів Закарпатської України у Мукачеві одностайно прийняв рішення про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини й приєднання його до УРСР. Обрана з'їздом Народна рада на чолі з Іваном Туряницею запропонувала представництву еміграційного уряду покинути край. У червні 1945р. був підписаний радянсько-чехословацький договір, за яким Закарпаття визнавалася складовою частиною України. Возз'єднанням Закарпаття з Україною завершилася багатовікова боротьба українського народу за соборність своїх земель в єдиній державі.

10 лютого 1947р. укладено радянсько-румунський договір, який юридично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940р., за яким Північна Буковина і Придунайські землі увійшли до УРСР.

Міжнародне визнання жертвних звитяг українського народу.

Беззаперечним аргументом для міжнародного визнання України був її величезний внесок у розгром нацистської Німеччини і її сателітів та колосальні людські і матеріальні втрати. Німецько-радянська війна з перших її днів захопила у кривавий вир 42-мільйонний народ України. Її землі опинилися в епіцентрі жорстоких боїв, у ході яких було зруйновано 714 міст і 28 тис. сіл, тисячі підприємств, колгоспів і радгоспів. Було вщент знищено понад 30 тис. шкіл і навчальних закладів, 18 тис. лікарень. Матеріальні збитки України становили 286 млрд. крб..

Але особливо болючими і тяжкими були втрати України в людях. За новітніми підрахунками вони виявилися найбільшими серед усіх держав - учасниць Другої світової війни. Загальні втрати воюючих країн становили 50 млн. вбитими, з них 21,8 млн. військових та 28,2 млн. цивільних. За підрахунками авторів монографії "Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945" (Київ, 2000), безповоротні втрати українців і громадян України інших національностей колишнього СРСР протягом 1941-1945рр. такі:

4,5 млн. чол. цивільного населення (вбитих і зниклих безвісти);

близько 4,1 млн.чол.військового персоналу(вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки);

2,4-2,8 млн.чол.вивезених до Німеччини на примусову роботу(велика частина з них загинула);

не менше 100 тис.членів ОУН і УПА;

близько 16 тис.українців, які загинули у складі збройних формувань, що воювали на боці Німеччини. Всього на 1945р. - близько 10 млн.чоловік. З цього випливає висновок про надзвичайно високу ціну, яку довелося сплатити українському народові за перемогу, за визволення Європи від коричневої чуми.

Майже відразу після звільнення України від німців її відвідав американський журналіст Едгар Сноу. Про своє враження він писав:"Вся ця титанічна боротьба, які деякі схильні скинути з рахунку, як якусь "славу Росії", була насправді - і в багатьох аспектах - насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей".

Близько 7 млн.українців перебували в лавах радянської армії, зокрема 1945р. вони становили третину у військах чотирьох українських фронтів. У битвах з окупантами за визволення своєї землі вони виявляли витримку і терпіння, стійкість і відвагу. Майже 6 млн.українців та уродженців України відзначено радянськими бойовими нагородами, 2 069 з них стали Героями Радянського Союзу. За роки війни вирости до командуючих фронтів та армій маршали Р.Малиновський, А.Єременко, П.Рибалко, С.Руденко, генералами В.Герасименко, П.Жмаченко, О.Лучинський, К.Москаленко, І.Черняхівський, І.Кириченко та ін. 200 тис. українців діяли у складі радянських партизанських загонів, частин і з'єднань, 96 з них відзначені званням Героя Радянського Союзу. Тисячі українських юнаків і дівчат боролися з нацистським режимом на окупованих землях у підпіллі.

Проти німецьких окупантів вела бойові дії УПА, яка висунула зі своїх лав талановитих командирів Романа Шухевича, Дмитра Клячківського, Олексу Гасина, Дмитра Гриця та багатьох інших.

Значний внесок у перемогу над Німеччиною зробили українці у складі армій інших країн. У польську армію генерала В.ААндерса, яка формувалася в СРСР, вступило більше як 10 тис.українців - уродженців Галичини та Волині. Всі вони згодом брали участь у боях на території Італії, 11 тис.українців Закарпаття визволяли рідний край у складі чехословацького корпусу генерала Л.Свободи. На західному фронті воювали з нацистами українці у складі армій Канади(35-40 тис.), США (5-10 тис.), Франції(7 тис.).

Визнанням величезного внеску українського народу в перемогу держав і народів антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною та її союзниками було прийняття у 1945р. України до ООН як держави - засновника цієї міжнародної організації. Цим актом на міжнародному рівні було засвідчено суверенність України як суб'єкта міжнародної політики.

Війна мала для України не лише нищівні наслідки. Повоєнна Україна у багатьох важливих відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою вона була раніше. Значно розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави. До цих змін прагнули пристосуватися як українське суспільство, так і радянський режим.

Рекомендовані джерела і література

- Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945/Гол.ред.І.Герасимов.-К.,2000
Історія України/В.Верстюк, О.Гарань, О.Гуржій та ін.:Під ред. В.Смолія.- Вид.3-', доп.-К.,2002
Історія України/Ю.Зайцев, В.Баран, Л.Войтович та ін.- 3-' вид., зі змін. та доп.-Львів,2002
Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність українці на фронтах другої світової війни.-К.,1997
Соборність українських земель у контексті подій Другої світової війни//Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000р.-Кривий Ріг,2000
Український період у Другій світовій війні.Навч.посібник/І.Дробот, В.Кучер, А.Слюсаренко, П.Чернега.-К.,1998
Сливка Ю. Україна в другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти//Україна:культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб.наук.праць.-Львів,1997.Вип.3-4

Зміст

В с т у п

- Лекція 1. Україна в Першій світовій війні _____
- Лекція 2. Українська Центральна Рада і Російський тимчасовий уряд: протистояння на шляху до автономії України (березень - жовтень 1917рр.) _____
- Лекція 3. Українська Народна Республіка _____
- Лекція 4. Українська держава часів гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918р.) _____
- Лекція 5. Українська Народна Республіка за доби Директорії _____
- Лекція 6. Західноукраїнська Народна Республіка _____
- Лекція 7. Військове протиборство за владу в Україні у другій половині 1919-го - 1920-у роках. Причини поразки, історичне значення та уроки Української революції _____
- Лекція 8. Українська СРР у 1921-1928 роках _____
- Лекція 9. Національно-культурне відродження 20-х років _____
- Лекція 10. Сталінська модернізація України (1929 - 1941рр.) _____
- Лекція 11. Суспільно-політичні процеси в Радянській Україні 30-х років. Утвердження тоталітарного режиму _____
- Лекція 12. Культурні процеси в Україні доби утвердження тоталітаризму _____
- Лекція 13. Західна Україна під владою Польщі (1919 - 1939рр.) _____
- Лекція 14. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття у міжвоєнний період _____
- Лекція 15. Встановлення радянського режиму в західноукраїнських землях (вересень 1939 - червень 1941рр.) _____
- Лекція 16. Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941 - 1942 роках _____
- Лекція 17. Окупаційний режим і розгортання антинацистського руху опору в Україні _____
- Лекція 18. Звільнення України від німецьких загарбників. Наслідки Другої світової війни для України _____

Х р о н о л о г і я